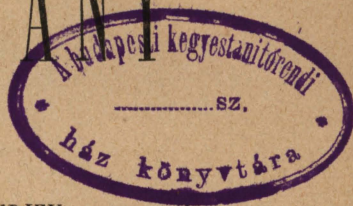

TUDÓSÍTVÁNY

A KEGYES TANÍTÓRENDIEK

BUDA-PESTI FŐGYMNASIUMÁRÓL

AZ 1878⁸/₉-IKI TANÉVBEN.

BUDAPEST, 1879.

NYOMATOTT A „HUNYADI MÁTYÁS” INTÉZETBEN.

TARTALOM.

- I. A földmivelés iránti előszeretet és a kereskedés a rómaiaknál.
- II. A tanári kar.
- III. Tudósítás a tanodáról.
- IV. Tanterv.
- V. Írásbeli feladványok.
- VI. Az ifjuság érdemsorozata.
- VII. A sorozatban használt rövidítések magyarázata.
- VIII. Statistikai kimutatás a tanulókról.
- IX. Az érettségi vizsgálat eredményének áttekintése az 1878—9-iki tanév végén.
- X. Figyelmeztetés.

A FÖLDMIVELÉS IRÁNTI ELŐSZERETET ÉS A KERESKEDÉS A RÓMAIAKNÁL.

Az emberiség történetének tág mezején, mely napjainktól kezdve az ősidőig terjed, egyes fényes pontokat veszünk észre, melyek a gondolkodó figyelmét önkénytelenül is magokra vonják. E ragyogó góczok az emberiség valláserkölcsi vagy pedig művelődési fejlődésére vetnek világosságot. Az idők századaiból kiemelkednek egyes népek s nevöket mély betűkkel vési bolygónk felületébe. Ily népek közé számítandók a rómaiak is. Történelmök egy szilárd elvektől vezérelt s szakadatlanul egy cél felé törekvő győzödelmes nép nagyszerű látványát nyújtja, mely czélszerű államintézményei s nemzeti érzelmének kiképzésére fordított buzgalma által elnyerte a földkerekség fölötti uralmat. Róma az egész művelt világot magában foglalta.

E népnek küzdelmei a politikai szabadságért, államéletének nagyszerű intézményei, alkotmányos és jogi viszonyai, műveltségi fejlettsége s viszontagságainak sokfélesége mindenkor érdekes dolgokat nyújtott a kutatóknak. De e népnek a köz- és magánjólét megvalósítására czélzott összetevékenysége is megérdemli, hogy részletesebb vizsgálódás tárgyává tétessék. A tudományok vívmányai, a mennyiben azok végcélban az emberiség anyagi és szellemi előhaladását czélozzák, tárgyai mindennemű, tehát a nemzetgazdasági vizsgálódásoknak is. A végcél tekintetében a nemzetgazdaság nem csak el nem tér az ethikai és természettudományok minden ágától, sőt azok összes vívmányait szükségképen magába olvasztja. Az anyagi és szellemvilág közt összekötő kapcsot képez a gyakorlati élet, mint mind a kettőnek összege, s ha iránya egyiket inkább ahhoz, a másikat meg ehhez köti: az összhangzat a közös talajon ismét természetszerű lesz. Az ethikus úgy mint a nemzetgazda regeneratora a társadalomnak anyagi és szellemi téren egyaránt.

A földmivelés, ipar és kereskedelem virágzása a népek jólétének emeltyűje és ennek egyik legbiztosabb támaszlopa. Valamint a lég nélkülözhetetlenül szükséges a szerves testek életfenntartására, ép oly szükséges a virágzó nemzetgazdaság az államéletre, az államháztartásra, a polgárok jólétére, egy szóval az államboldogságra.

Már az ókor első századaiban egyes vadász és pásztor néptörzsek leszállottak a természettől dúsan megáldott síkságokra s földmivelőkké lőnek. A Nil völgyének tulnépesedéséből magyarázható, hogy míg a szomszéd tartományokban csak pásztor-csapatok széledtek, Egyiptomban már sűrűn lakott a földmivelő nép és népes városok borították a Nil partjait.¹⁾ Babylon és Ninive, az ókor e két hatalmas kereskedő városa eredetileg nem volt egyéb, mint egy nagy és megerősített vadász — és földművelő tanya.²⁾ A Tigris és Euphrat melletti államok a földművelés szelidebb, patriarchalis alapjára alapítottak.³⁾ Az árja népek ősei, bár túlnyomóan pásztor és vadász népek voltak, már szétválásuk előtt a földművelésnek, jóllehet csak nomádszerű kezeléséhez értettek.⁴⁾

Az ókor népei közt azonban gazdaságilag a legfelső fokon a phoeníciai nép állott; ezt képviselte méltóan a gazdaságot és kiváltkép a kereskedést. Karthago volt a nemzetgazdaság, földművelés és ipar zászlóvivője; ez volt azon állam, mely e téren nemcsak a régi kor minden népét, hanem magokat a hatalom tetőpontján álló rómaiakat is messze túlszárnyalta.⁵⁾

Ha figyelemre méltatjuk azon fölötté nagy hasznot, mely az életfenntartásra leginkább szükséges két foglalkozásból: a földművelés- és kereskedelemből az emberi nemre háramlik, bizonyára dicséretre kell érdemesíteniük azon bölcs törvényhozókat, kik a népek figyelmét és érdekelttségét ezek iránt fölkelteni s azokat erőikhez képest fejleszteni, elősegíteni s támogatni törekuszenek. Ezek nélkül egy állam sem tartható valóban boldognak; ezeknek virágzása egyik oka az államok jólétének s a népek megelégedésének.

Mivel pedig a földművelés a kereskedelem s majdnem minden mesterség szülőjének mondható, kevésbé lehet feltűnő, hogy a legrégebbi államok kormányzói nemzetök jólétének előmozdítása végett különösen e foglalkozást tartották a legméltóbbnak elősegíteni s gyámolítani. A földművelés ugyanis minden foglalkozás közül legelőször műveltetett ki; de az emberi művelődésnek kezdete is a földművelés volt.⁶⁾

Innen van, hogy sok régi nép kiváló tiszteletben részesítette a földművelést; innen, hogy már eleve a földművelésnek egyik fontos ágára, a baromtenyésztésre irányult a figyelem. A történelem tanúsítja, hogy ily népeknél a sajátképi gazdagság szántóföldekből és barmokból állott; királyi sarjak, a népek jövő uralkodói, gyermekkorukat nem egyszer barmok vagy juhok őrizetével töltötték el. Számos példa van erre a sz. történetben.⁷⁾ Ugyanezen szokás volt a régi görögöknél is. A királyok s fejedelmi gyermekek pásztorkodását bizonyítja Homeros a mezei életből vett s hőseinek adott jelzőivel.⁸⁾

¹⁾ Dr. Müller-Mangold: Világtörténet, 1878, I. k. 21. l. — ²⁾ Herodot. I, 193. — ³⁾ Bajza: Az emberi művelőd. történ. 1844, 159, 160. l. — ⁴⁾ Mangold I, 59. — ⁵⁾ Plin. hist. nat. Paris, 1741, XVIII, 3. Arist. pol. VI, 3. — ⁶⁾ Kriesch: A növény és ember cz. ért. Term. II. évf. Dr. Müller-Mangold: Világtört. I, 17. l. — ⁷⁾ Királyok-könyv. I. k. XVI, 11, XVII 15. — ⁸⁾ II. VI, 25, 424. v. XI, 106, v. Varro de re rust. II, 1.

A régi mezőgazdaságnak teljes képét nyerhetjük Achilles pajzsának leírásában Homerosnál ¹⁾; láthatjuk ott a földmivelést, barom- és juhtenyésztést, szőlőművelést többféle stadiumban ²⁾, melyeket a többi homérosi költeményekből kiegészítve meggyőződhetünk, hogy azon kor munkásságának legvirágzóbb iránya volt a mezőgazdaság, minthacsak Aristoteles azon mondása lebegett volna szemeik előtt: „Legjobb nép az, mely földmiveléssel foglalkozik ³⁾.”

A régi társadalmi állapotok vizsgálatánál azonban figyelemre méltó jelenségül tűnik föl az, hogy sok népnél a földmivelési buzgalommal nem egyszer a kereskedelem iránti megvetés és ellenszenv volt összekötve. Így a régi héberek és egyiptomiak a kereskedelemmel keveset gondoltak ⁴⁾. Babylon és környékének lakosai nagyobb kedvet tanúsítottak a földmiveléshez mint a kereskedéshez. ⁵⁾ A hellen műveltség uttörői, a pelasgok, a kiterjedtebb síkokon mint földmivelő és baromtenyésztő nép éltek; Krétában és Chalkidikén mint kalóz nép (=tyrrhenek) fordulnak elő. ⁶⁾ Sőt némely görög államok nemcsak hogy elhanyagolák a kereskedelmet, hanem mások meg is vetették. A thebaeiek polgártársaikat árukereskedés miatt a nyilvános hivatalokból kizárták ⁷⁾. Pláton szintén kárhóztatta e foglalkozást ⁸⁾.

Ezekhez más nemzeteket is adhatunk; megemlíthetjük a spartaiak törvényeit, meg Germania némely népeinek, p. a nerviusoknak szokásait, kik sem a kereskedők egyes kirándulásait, „nec quidquam vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri patiebantur, quod his rebus relanguescere animos ac remitti existimarent ⁹⁾.”

A mondottakból kitűnik, miszerint sok régi nemzet gyanus szemmel nézte a kereskedést, míg a földmivelést, mint az emberhez legméltóbb s az államra nézve leghasznosabb foglalkozást egyik kútfejéül tekintette az ország gazdagságának s a lakosság boldogságának.

Ezen nemzetek közé joggal számítandók a rómaiak is, kik, úgy látszik, e példákat követendőknek tartották. Ha ugyanis áttekintjük e népnek történetét és intézményeit; ha figyelemre méltatjuk bölcs törvényeit; ha vizsgáljuk íróik számos tanúságtételeit s ezek nyomán földmivelésöket kereskedésökkel összehasonlítjuk: kétségkívül azon eredményre jutunk, miszerint a rómaiak a földmivelés iránt oly nagy előszeretet- s kedvezéssel valának eltelve, melynél nagyobbat alig találunk más nemzeteknél; oly nagy volt előszeretetök ez iránt, miszerint a földmivelést minden egyéb foglalkozásnak eléje tették, sőt a kereskedésnél is többre becsülték.

Ilyes összehasonlításra czéloznak jelen sorok. Igénytelen értekezés ugyanis — kútfők nyomán haladva — vázlatos áttekintést akar nyújtani a rómaiaknak, tudomásom szerint, nálunk kevesebbé ismertett földmivelés iránti előszeretetéről és kereskedéséről.

¹⁾ II. XVIII, 478—608. — ²⁾ Bartal: Phil. Közl. 1872. II. — ³⁾ Aristot. pol. VI, 4. — ⁴⁾ Montesquieu: Espr. des lois XXI, 6. — ⁵⁾ Tallián: Nemzetgazd. az ókor nép. 1875, 17, 18. l. — ⁶⁾ Montesquieu u. o. 7. f. Mangold I, 95. — ⁷⁾ Aristot. pol. III, 5. — ⁸⁾ Plat. de leg. IV. Montesquieu u. o. IV, 8. — ⁹⁾ Caes. de bell. gall. II. 4.

A kitűzött cél elérése végett előrebocsátom:

- a) a római földmivelés,
- b) a r. kereskedelem eredetét és fejlődését ;
- c) szólok a földmivelés iránti előszeretető- s kedvezésökről: egybevetve kereskedésökkel,
- d) néhány vonással feltüntetem a földmivelés iránti jóakaratu- s kedvezésöknek okait.

I.

A római földmivelés eredete és fejlődése.

I. A) Jóllehet a görög és római írók elbeszéléseinek tartalma igen sokszor oly természetű, minő az emberi tapasztalat törvényeinek hódoló történetírás keretébe fér; ámbár a kútforrásokra vonatkozó mult századbeli itészet kísérletei positiv eredmények hiányában hatás nélkül maradtak: mig végre Niebuhr¹⁾ biztos alapot vetvén Róma legrégebbsz idejéről a történelem számára, szélesbitést és részletes kiterjesztést igénylő nézpjntjai Mommsenével²⁾ elfogadtatván, manapság általában irányadó; az azonban elismert s a fennmaradó irodalmi, teljen hiteles kútfők nyomán mindenkor kétségkivüli volt, hogy a legrégebbsz rómaiak a baromtenyésztés mellett egyedül a földmiveléssel foglalkozának.

Itália,³⁾ mely a földközi tengert egy keleti és nyugati medenczére osztja, keletre meredek lejtőkkel, az adriai tenger felé pedig csekélyebb folyam-fejlődéssel bir; az apuliai lapály termékeny ugyan, de kikötő helyek hijában van; ellenben az Apennintől nyugotra változatos dombos hegyalvidég terül el Subapennin néven, magaslatain kitünő legelőkkel s a völgyekben szántóföldekkel; itt már jelentékeny folyókra is találunk, valamint a földmivelés és a baromtenyésztés kellékeit nyújtó, gabonában, borban, olajban gazdag lapályokra, melyek között az etruriai, latiumi és campaniai sikságok említésre méltók.⁴⁾

A félszigeten tehát a természet a lakosokat első sorban baromtenyésztésre és földmivelésre utalá, csak azután hajózásra és tengerentüli kereskedelemre.

A legrégebbsz italiai törzsmondák egyike Italus, vagy a mint az italiaiaknak kiejteniök kellett, Vitalus vagy Vitulus királynak tulajdonítja a nép átvezetését a pásztorságról a földmivelésre s jelképileg ehhez köti az első italiai törvényhozást; s csakugyan a római ősmóndának mondaellenes jelleméhez tartozik az, hogy benne egy város-alapító pásztor- és vadásznép szerepel. Ugy az italiaiaknál mint a helleknél a monda és hit, törvények és erkölcsök egyáltalában a földmivelést veszik kiindulási pontul.⁵⁾

¹⁾ Römische Gesch. 1811—1832, I, 35. Vorträge über röm. Gesch. 1846—1848. — ²⁾ Röm. Gesch. 1865—66; Rómaiak tört. ford. Toldy I. 1874—1877. — ³⁾ Italia=szarvasmarhaföld Dion. Halic. I, 35. Virg. Aen. I, 530, és köv. Strabo 212. l. — ⁴⁾ Italia leírása Virg. Georg. II, 130. s köv. Strab. IV, 242. 243. Mittelitalien v. Dr. W. Abeken, 1843. I—120. l. — ⁵⁾ Plutarch, Romul. 22. Servius az Aeneish. 4, 166. Mommsen Róm. tört. I, 30. l.

A görög és római földmivelésnek eredeti összefüggését a legrégebb idevágó elnevezések közössége bizonyítja (*ἀγρός*: ager; *ἀρούα*: aro; *ἄροιστρον*: aratrum; *χόρτος*: hortus; *μείλιον*: milium; *ῥαφανίς*: rapa; *οἶνος*: vinum); valamint a görög és itáliai földmivelésnek találkozása az eke alakjában, mely ó-attikai és római emlékeken egészen egyenlően fordul elő; a legrégebb gabnafajok: köles árpa, tönköly kiválasztásában; a kalásznak sarlóval való levágásában és barmok általi nyomtatásában; végre a gabona készítési módjában (puls: *πόλιος*; pinso: *πίσσω*; mola: *μύλη*). — Hogy az itáliai szőlőtermés is régebb a legrégebb görög bevándorlásnál, arra a „szőlővidék“ (*Οἰνοτρία*) elnevezés mutat, mely a legrégebb görög révésekhez látszik visszavezetni.¹⁾

Ezek szerint a pásztoréletből a földmivelésre történt átmenetnek, vagy szabatosabban szólva, a földmivelés összekötésének a régebbi legelő — gazdasággal akkor kellett végbemennie, midőn az indusok a nemzetek közösségéből már kiváltak, de mielőtt a hellének és itáliaiak régi közösségökkel felhagytak.²⁾

Mint minden nép első történetét, úgy a rómaiét is homály fedi; mert maga az illető nép csak sokkal később emelkedik oly miveltségi fokra, melyen élményeinek följegyzésével kezdhet foglalkozni; más immár miveltőbb népek pedig csak azon időtől fogva vesznek tudomást arról, melyben nemzetközi jelentőségre emelkedik.

A görög és római írók adatainak tömkelegéből a történet valódi anyagának és szellemének felismerése és rendezése folytán azonban tudva van, miszerint Italia népesítése első sorban éjszakra szárazföldi uton történt, és minthogy nem egyszerre ment végbe, hanem törzs törzs után nyomult be, a legrégebb lakókat a legdélibb részeken kell keresni. A nyelvbuvárlat által három fő törzs van megkülönböztetve. a) A japygok Calabriában és Apuliában. b) A félsziget közepén az Abruzzokban és azok lejtőin az ó-itáliai törzs, mely a latinokra és az umber-sabell népekre oszlott; ez utóbbiak több törzsré szakadtak, melyek közül említendők a sabinok,³⁾ umberok,⁴⁾ volskok, samnitok,⁵⁾ marsok, pelignek, hirpinek; picenek,⁶⁾ marucinok és mások. c) Az etruskok⁷⁾ vagy miként önmagukat nevezték Rasennaek,⁸⁾ kik az utánok elnevezett Tusciában, az Arnótól a Cimini-erdőig és a Tiberisig laktak. E három népen kívül déli Italiát egészen ellepve látjuk görög gyarmatokkal, miért is Nagy-Görögországnak nevezték. Végre éjszakon, a mai Genua körül az iber eredetű ligurokat⁹⁾ kell emlitenünk; ezektől keletre a venetek és istrok laktak, kik közé ék gyanánt a kelták vagy gallok tódultak.¹⁰⁾

Az umber-sabell törzs idősebb testvérága a latin, siculok¹¹⁾ elnevezése alatt, Sicilia keleti részén is elvala terjedve. Később a magasabb miveltségű görögök és az ifjú erejű samnitok által kiszorítottván, lakóhelyök Latiumra („a sík“) szorított, melynek terjedelme körülbelül 1955

¹⁾ Mommsen I, 27. 28. — ²⁾ Mommsen: Rómaiak tört. I, 28. — ³⁾ Strabo 228. — ⁴⁾ Dion. Halic. I. 19. Plin. hist. nat. III, 19. — ⁵⁾ Strabo 249—251. — ⁶⁾ Strabo 240, 241, 251. — ⁷⁾ Dion. I. 26, Strabo 219. — ⁸⁾ Dion. I. 30. Liv. V, 33. — ⁹⁾ Strabo 202. — ¹⁰⁾ Mangold: Ókor, 1878, I, 207, 208, 209, 1. — ¹¹⁾ Thuk. VI. 2.

□ kilometerre rugott. E sűrű földmivelő nép megtelepedése a latin vidékeken, melyeken ma egészséges lakosság nem tenyészhetik, mindig meglepő jelenség marad. Egyébiránt a tartománynak csalogató színben kellett a bevándorló földmives nép szemeibe tűnnie; talaja ugyanis kapával és fejszével könnyen megmívelhető volt; a búza trágyázás nélkül átlag mintegy öt magot adott. ¹⁾

A legrégebb időkben a latinok szövetkezéseket (tribus rusticae) képeztek, melyek egymástól függetlenek, de közös ünnepélyek, nyelv és jogszolgáltatás által egymással összeköttetésben voltak. A község tagjai a családtagok valának, kik mint földmivelők és birtokosok szétszórt tanyákon vagy falvakban (pagus: pangere) laktak, de valamely a vidéken uralkodó magaslapon közös menedékhelylyel (arx) birtak, hová háború és szorongatás esetén a szentélyeket, családjukat, barmaikat, gabonájukat rejtették; e védmagaslatok utóbb falgyűrűvel körülvéve, alapját képezték a leendő városnak (civitas, populus, politikai község). ²⁾

Ily nemzeti falvat (pagus) harminczat számítottak. A latin törzs őszi fészke az albai hegységen elterülő Alba-Longa volt. ³⁾

Róma, e latin telepítvény, a Tiberis folyó mellett, 3 mfdnyire a torkolattól lassan alakult. Eredetileg 3 független vidéknek (pagus) egységes közállománynya való összeolvasztásából származott, mely alkotó elemek közül a ramniak (Ramnes) és alkalmasint a lucerek (Luceres) is latinok: ⁴⁾ a titiusok (Tities) ellenben sabinok voltak. ⁵⁾ E szerint Rómát inkább több városi telep összeségének, mintsem egységes városnak nevezhetjük. Az új háromtagú római község eredetét latin földmivelő lakóktól vette, maga Róma is latin község volt. ⁶⁾

A római állam és polgár alapvonásai voltak: a polgároknak az állam alá való rendelése, a harczias szellem és a földmivelés iránt uralkodó előszeretet, mely a politikai tevékenység mellett egyedül tartatott szabad férfihez illő foglalkozásnak.

Azon körülmény folytán, mely szerint a római őstörténetben sem a királyok száma, sem valamennyiök neve nem tarthat igényt történeti hitelességre, ⁷⁾ némi akadály gördítettik ugyan a felvett tétel hiteles tárgyalása elé: mindazáltal annak kétségen kívüli bizonyossága, hogy a legrégebb római államnak alkotmánya a patriarchalis királyság volt, és hogy az új telepítvénynek önálló városi községgé lett fejlődése után élethossziglan választott uralkodók (rex, regere) sorozata viselte Rómában a legfőbb hatalmat, ⁸⁾ bátorítólag arra indít, miszerint más újabbkori positiv adatok hiányában a régi remekíróknak ide vágó adatait használjam fel annál inkább, mivel ezek a jelenkori legjelesebb történészeknek — a királyok neveit melőző — tárgyilagos bizonyoságtételeivel nagyrészt egyeznek.

Igaz ugyan, hogy a királyok története írók hagyománya szerint ⁹⁾

¹⁾ Mommsen I, 47, 48. l. — ²⁾ Mommsen I, 49, 50. — ³⁾ Mommsen I, 52. — ⁴⁾ Mommsen I, 57. 59. — ⁵⁾ Mommsen I, 62. — ⁶⁾ Mommsen: Róm. tört. I, 65. — ⁷⁾ Peter K. Gesch. Roms. 1870, I, k. 4. f. Mommsen I, több helye. — ⁸⁾ Peter, Mommsen, u. ott. — ⁹⁾ Dionys. I. 6. Liv, VI. k. el.

költőileg fel van ékesítve, mindazáltal sok valódi tényt foglal az magában, és valamint sok intézménynél, úgy a földmivelésnél is világosan kimutatja azon tulajdonságok jegyét, melylyel a római nép egész életén át birt. A római köztársaság legrégebb okirata, a Róma és Karthago közti szerződés, mely a Tarquiniusok elűzetésének évében kötött, eléggé bizonyítja, miszerint nem kis tévedés az, melynél fogva Róma királyai egészen allegorikai személyekké tétetnek. ¹⁾ E fontos okiratot a görög Polybios tartotta fenn számunkra. Ámbár pedig Mommsen ezen kereskedelmi szerződést hamisnak tartja és ebben Dionysius és Livius hallgatására támaszkodik; de Peter, ²⁾ Aschbach, Bröcker és Nissen valódinak ismerik el Polybios jelentését. Wende beható tanulmányában ³⁾ a szerződés szövegét szintén hitelesnek ismeri el.

Ha a legrégebb rómaiak birtokviszonyaira tekintünk, azt találjuk, hogy a föld tribus, curia, gens és család szerint volt felosztva. Romulus, Rómának ezen Heros Eponymosa, Livius szerint ⁴⁾ a pásztorok és földmivelők között neveltetett, a pásztori és földmivelői élethez szokott s ugyanazért a földmivelésnek kedvezett. Dionysius tudósítása szerint ⁵⁾ Romulus kihasítván a római határból az egyház és korona birtokát, a többit 30 egyenlő részre osztá a curiák között. Minthogy pedig a curiához eredetileg száz család tartozott, és minden családnak két holdas tag jutott örökös birtokul (heredium), egy-egy curia összelke kétszáz holdat tett. ⁶⁾ Róma ezen ősi birtokszervezete a görög, névszerint spartai viszonyokra emlékeztet. Azok ellenében, kik a két hold földet egy család számára keyeslik, tényként fölhozzuk, hogy a történeti korban létesített gyarmatoknál egy családnak szintén csak két hold jutott illetékül; ⁷⁾ de továbbá szem előtt kell tartanunk Olaszország rendkívüli termékenységét, meg azt, hogy a nevezett két hold tisztán szántóföldül szolgált, a marhát, melyben a birtok főrésze állt, kihajták a közös legelőre. ⁸⁾ Mommsen szerint ⁹⁾ e két holdas tag csak kerti föld lehetett, nem szántóföld.

Vajjon az említett felosztás egyenlő részben történt-e, nem tartozik kutatásom körébe.

Dionysius s más írók elbeszélése szerint a városnak első lakói földmiveléssel foglalkoztak: a dolog természetével azonban egyezőbb s észszerűbb is azon felfogás, hogy inkább a baromtenyésztésre fordíták kiváló gondjokat. A történelem adatai alapján ugyanis kétségtelen, miszerint minden régi nép műveletlen állapotában baromtenyésztéssel foglalkozott. És a rómaiakra vonatkozólag semmi sincs, a mi ellenkező véleményre jogosítana fel bennünket, mivel Romulus után, sőt a köztársaság idejében is, minden adó kivétel nélkül „pascua“-nak mondaték. Bizonyos, hogy a birság ¹⁰⁾ (mulcta=mulgeo) tárgyai eredetileg juhok és szarvasmarhák voltak, még pedig olykép, hogy először egy darab juh vétetett meg az engedetlenen,

¹⁾ Cantu Caes. Világtört. III. k. 88. l. — ²⁾ Peter I, 83. — ³⁾ Ueber die zwischen Rom und Karthago abgeschlossenen Handelsverträge. A bonni reálistk. 1876. értes. — ⁴⁾ Liv. I, 4, 5. — ⁵⁾ Dionys. Halic. II, 82. — ⁶⁾ Paulus Diac. 53. — ⁷⁾ Liv. IV, 47. VIII, 21. — ⁸⁾ Columell. de re rust. VI, 22. és köv. Pór: Róma tört. 42. l. — ⁹⁾ Mommsen I, 248. l. — ¹⁰⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3.

ennek sikertelensége esetében még egy; aztán egy darab szarvasmarha s így tovább (innen a név: multa) a harminczadikig, de ennél (suprema, maxima multa) több soha sem, és ennyi vagy kevesebb is, mennyiben a büntetett vagyonának felét nem tevő.¹⁾ A tizenkéttáblás törvény töredékeiben erre vonatkozó példák is maradtak fenn.

Montesquieu szerint²⁾ Romulus és utódai majdnem folytonos háborúban voltak szomszédaikkal, hogy polgárokat s földeket nyerjenek; a legyőzött népektől ragadományokkal tértek vissza a városba, melyek buza-kévék és nyájakból állottak s melyek ott nagy örömet okoztak. Ihol a diadalünnepeknek kezdete, melyek utóbb főtényezői lőnek azon nagyságnak, hová e város emelkedett!

Mommsen bizonyágtétele³⁾ abban összpontosúl, hogy a legrégebb időben a föld közösen, valószínűleg egyes nemzetközi szövetkezésenként miveltetett. Szerinte a földközösség s nemzetségi községek benső összefüggésben állnak egymással. Maga a római jogi hagyomány is jelenti, hogy a vagyon kezdetben marhákból és talajhasználatból állt, s a terület csak később osztatott fel külön tulajdonúl a polgárok közt. Cicero⁴⁾ írja: „Tum (Romulus korában) erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur.“ Ezek szerint bizvást elmondhatjuk, hogy a földmivelés és a vele összekötött baromtenyésztés valának a nászajándékok, melyek a latin és a sabin szomszédságból származtanak; bizvást, hogy az eke és a kard leginkább illettek a rómaiak kezeibe.

Kiválóan virágzott a földmivelés és gazdaszat Numa, a békét kedvelő király, uralkodása alatt, ki — hagyomány szerint — életének legnagyobb részét a földmivelők között töltötte volt. Ezen időben a tanácsnokok saját kezökkel tartották ekéjüket s a földtermette kincseket, mint legigazságosabbakat, a hadviselés bizonytalan és veszélyes előnyei fölé helyezték. Nemcsak a vallásra fordítá Numa figyelmét, a polgári életre és gazdaszati viszonyokra is kiváló gondja volt; jól tudván, hogy rendszeres tevékenység, birtok és jólét leginkább képesek békés és jóerkölcü viszonyokat létesíteni. E szerint elosztotta a szegényebb polgárok közt a Romulus foglalásai által állambirtokká lett földeket,⁵⁾ és elrendelte, hogy a birtokjelölő mesgyék és határkövek a Terminus isten védelme alatt illethetlenség legyenek.⁶⁾ Ki a határkövet kiszántja, átkozott legyen ökreivel együtt és az alvilági isteneknek essék áldozatul.⁷⁾ A római vidéket kisebb kerületekre (pagus), azaz Mommsen szerint⁸⁾ nemzetségi falvakra osztotta; minden kerületnek igazgatására elüljárót rendelt; maga pedig egyrészt a szorgalmas földmivelőket nyájasságával és dicséreteivel serkentette: másrészt a hanyagokat a gyalázat félelme- és büntetésével a szántóföldek szorgalmasabb mivelésére ösztönözte.⁹⁾

A mi a szőlő mivelését illeti, erre vonatkozólag Numa elrendelte: „ne

¹⁾ Cic. de rep. II. 35. Dionys. X, 50. Gellius XI. 1. Hoffmann P.: A római jog történ. 49. l. — ²⁾ Montesquieu: A rómaiak nagys. és hanyatl. ford. Pados J. 1856. 6. l. — ³⁾ Mommsen I, 247. — ⁴⁾ Cic. de rep. II, 9. — ⁵⁾ Cic. de rep. II, 14. Plutarch Rom. 15. 16. 71. l. Kiadt. Xyl. — ⁶⁾ Dion. I. 7, II. 74. Doublrier: Gesch. d. Altert. 682. l. Bécs, 1874. — ⁷⁾ Pór: Róma tört. 33. l. ⁸⁾ Mommsen I, 52. — ⁹⁾ Dion. II, 135.

quis ex imputata vite libaret vina diis. ¹⁾ E törvény sajátlag a vallásra vonatkozott, alapoka mindazáltal valószínűleg politikai is volt. Numa hihetőleg arra czélt, hogy a szőlőbirtokok ne maradjanak miveletlenül s így a szőlőmivelési gond bő szürettel jutalmaztassék meg. E fölhozott bizonyíték egyszersmind arra is látszik mutatni, hogy ama régi korban kevés boruk lehetett, vagy hogy annak használata ritka volt. Numa intézkedéseit valószínűleg érvényben hagyta Ancus Martius is. ²⁾

Mielőtt azonban a földmivelés állapotát vizsgálónok a többi királyok alatt, vessünk csak futó pillantást a legrégibb római jog szerinti birtokviszonyokra.

Mindaz, mi meghódítottatott, akár ingatlan, akár ingó, az államnak szerzeményét képezé, s csak ennek közvetítésével juthatott egyeseknek. Az állam tulajdonában voltak: ager publicus, ager populi; csak polgár juthatott ilyenhez az állam részéről átengedés (concessio) és a maga részéről való elfoglalás (occupatio) útján, de nem akként, hogy magán tulajdonává lett volna, hanem egyedül élvezés és birtoklás (possessio) jogosítványával. A quirítiai jognézet ugyan sietett é birtoknak legalább vallási védelmet nyújtani; de ez a visszavételt az állam részéről nem akadályozá. ³⁾

A harczias szellemű és hódításra szövetkezett ramniak (Ramnes) nem csak a hadviseléshez szükséges anyagokat, habár egyesek kezében voltak is, hanem egyáltalában minden javakat államtulajdonnak tekintettek; csakis a földmiveléssel való foglalkozás kezdetével érvényesülhetett a magántulajdon létesítése. — A magántulajdon az államtól veszi ugyan származását; de ennek tudata csak bizonyos dolgok, a főleg zsákmány tárgyát képezők (res Mancipi) körül maradt fenn s nyert annyiban kifejezést, mennyiben azok elidegenítésére sajátos ügylet, a Mancipatio hozatott be, melynél még akkor is, hahogy egyes polgár egyes polgárra ruházta át jogát, őt tanú mintegy a nép tekintélyét képviselé. Az eladás és a tulajdon átruházás oly módon történt, hogy a vevő a fizetendő pénzt kiméré s a vett dolgot megfogá, mintegy ismétlésül az első (állam részéről) szerzésnek. ⁴⁾

A hagyomány szerint Ancus Martius eszközléséből egy új népelem járult a már létezőkhez, — e népelem a plebes. A plebs-et képező népség földterületének a római meghódítás következtében államtulajdonná (ager publicus populi Romani) kellett volna lenni; ilyenén, minthogy ager populi része volt, csak birtoklás és élvezés volt egyeseknek átengedhető, és csakis a populus tagjainak, polgároknak. Ezen elvhez képest a plebeiusokat, minthogy nem voltak polgárok, vagy teljesen meg kellett volna fosztani addigi földtulajdonuktól, mit a quirítok nem akartak volt, vagy pedig egyenesen polgárokká tenni, politikai jogokkal fölruházni, mit sem a quirítok, sem a ramniak (Ramnes) nem akartak. Az expediens tehát csak az lehetett,

¹⁾ Plutarch in Num. c. 14. Plin. hist. nat. XIV, 12. — ²⁾ Dionys. Hal. III, 178, Liv. I, 32. Pór: Róma tört. 39. l. ³⁾ Cic. orat. contr. Rullum III, 3. 12. Niebuhr: Röm. Gesch. II, 161. Sigul. Flacc. de cond. agrí, 2. l. Kiadt Goes, Hoffmann: Római jogtört. 23. l. — ⁴⁾ Hoffmann: Római jogt. 24. l.

hogy a plebeiusoknak, mint magánszemélyeknek átengedendő földterületet az ager publicusból kihalásztottak, elkülönöztek: azaz ager privatus-szá tették. Az egész eljárás finitores (kezdetben augurok, később agrimensores) általi kimérés-és határolással történt, mit assignatio vagyis az egyeseknek szánt rész átengedése követett; az ager publicus-on a birtoklás concessio és occupation alapult.¹⁾

E szerint a plebeiusok újszerű (magán-)tulajdona is az állam adományozására lön alapítva; oly körülmény, melynélfogva a plebeiusi földtulajdonosok közszolgáltatásokra, u. m. gyalog, hadi szolgálatra és adózásra (tributum) köteleződtek. „Tributum dictum, quia ex privato (a plebs által) in publicum (a populusnak) tribuitur.“²⁾

Sokat használt a földmivelésnek Servius Tullius, ki a plebs segélyével jutott kormányhoz,³⁾ s ki a fegyverrel szerzett nyilvános földeket a mezei törzsek közt felosztá, megparancsolván, hogy azok, kik magok részéről birtoklás jogosítványával nyilvános földet használatba vettek, meghatározott napig onnan távozzanak, s hogy e földterület azon polgárok neveire iratassék, kik kiosztás által semmi jószágot sem kaptak.⁴⁾ Végre midőn a naponkint növekedő hatalom irigy ellenségei, gyakran berontva a római földekre, nagy zsákmánnyal tértek haza; mivel a földmivelők szétszórt lakaik miatt nehezen nyujthattak egymásnak kölcsönös segílyt, a király a szántóföldet részletekre osztván, a természet által megerősített halmokon menedékhelyeket (pagus) készíttetett a földmivelők számára, hová az ellenség elől menekülhettek. E lakhelyeknek tisztviselői voltak,⁵⁾ kiknek feladata vala jegyzékbe venni azok neveit, kik ily helyeken összegyűltek s ismerni azoknak tulajdonát, melynek jövődelmeiből táplálkoztak. A városi és mezei törzsekben fularchi és chomarchi-féle főnököket állított fel, kiknek föladatuk volt pontosan tudni minden polgárnak lakát. E jegyzékek — folytatja a görög történetíró — a censori családok jeles egyéneinél maradtak fenn, onnan szedte ezen adatokat.⁶⁾

Ugy látszik, hogy Dionysius ezen állítása összefügg Mommsen által⁷⁾ a latinok régi szövetezéseiről említett s talán újra érvényre emelt intézményekkel.

A királyság megszűnte után e pagusok kormányzói a censorok voltak, kik kiváló hatalommal bírtak a gazdaságra. Az ingatlan javak tekintetében a censusról szóló jegyzékek minden öt évben újra megvizsgált méréseken és becsléseken alapultak. Megvolt azokban a telek minősége, a mivelés neme, gabona, legelők stb. A telkek meg valának különböztetve név, holdszám, fák, szőlők stb. szerint, a mit magokban foglaltak. A város, a szomszéd helység, határok, minden teleknek haszonbérleti vagy mivelői s termékei föl voltak jegyezve. Ulpianus⁸⁾ a censusról szólván, még formáját is fenntartotta ezen szemlei vagy elszámálási jegyzékeknek.

A censorok nemcsak kipuhatólták a renyhe polgárokat, hanem egyuttal azokat, kik szántóföldjeiket rosszul mivelék vagy elhanyagolák,

¹⁾ Hoffmann: R. jogt. 30–32. — ²⁾ Paul. Diac. ex Festo. — ³⁾ Cic. de rep. II, 21. —

⁴⁾ Dion IV, 9. 215 s köv. l. C. A. Engelbregt: De legibus agrariis ante Gracchos, Leiden, 1842. 1–32. l. — ⁵⁾ Dion. Antiq. Rom. IV, 220. — ⁶⁾ Dion. IV, 219. 230. — ⁷⁾ Mommsen I, 49. 50.

⁸⁾ Ulp. lib. L. tit. XV. §. 2. 3. 4. Digest.

bizonyos becstelenségi jegyekkel is (nota, animadversio, ignominia) megbélyegzék, azaz a vagyonnak és gazdaságnak elhanyagolása miatt tisztesebb tribusból más kevesebbé tekintélyes tribusba áthelyezék, vagy pedig a tribusból egyenesen kizárák.¹⁾ Így olvassuk Liviusnál,²⁾ hogy a két nemes testvér atyja, Tiberius Gracchus, többeket vetett vissza a mezei tribusokból az esquilinaiba. Tehát eléggé volt gondoskodva a mezei birtokról. Később a censura a császárok által vezetettvén,³⁾ megszűnt ugyan a szántóföldekről való kiváló gondoskodás, mindazonáltal többnyire ezek is új törvények- avagy rendeletek útján gondoskodtak róla.

Az államvagyon Mommsen biznyságtétele szerint⁴⁾ nem vegyítettett össze a királyok magánvagyonával, melynek — a Tarquiniusok nagy terjedelmű földbirtokáról szóló adatok után ítélve — jelentékenynek kellett lennie, s főkép a fegyverrel szerzett szántóföld valószínűleg mindig az állam tulajdonának tekintetett. Volt-e a király a köztulajdon kezelésében a hagyomány által korlátozva és mennyire, az iránt ma már nem jöhetünk tisztába; a későbbi fejlődés azonban arra mutat, hogy a háborúban szerzett szántóföld fölosztása felett szokásban volt a senatussal tanácskozni.

B) A római gazdasági rendszer a királyság régi korában a következőkben foglalható össze.

A földmivelés alapszlopa volt minden italiai községnek, de a földmivelés mellett a legelőgazdaságot is üzték. A földmivelés iránti szeretetöktől indítatva, új városok építését azon kezdték, hogy az építendő falgyűrű helyét egy szántott barázdával jelölték ki. A rómaiaknak egész harci és hódítási politikájuk úgy, mint alkotmányuk az állandó lakásra volt alapítva. A legyőzött község vagy a római földmivelő osztályba való beolvadásra, vagy határa harmadának átengedésére kényszerítettet, ⁵⁾ melyen aztán rendszeren római földmives lakások keletkeztek. Sok nép győzött és hódított úgy, mint a rómaiak; de nem volt egy sem, mely a kiküzdött földet arca verejtékével annyira sajátjává tette volna, mint a római, és azt, a mit kopjával elfoglalt, másodsor is meghódította volna az ekével. A mit a háború hoz, azt háború ismét elviheti, de nem teheti többé semmivé a szántóvető foglalását. A férfinak úgy, mint az államnak ereje a föld feletti uralomban állott.

Mikor és mikép ment végbe a szántóföld felosztása, Mommsen véleménye szerint ⁶⁾ ma már biztosan nem határozhatjuk meg; történetileg azonban bizonyos, hogy a legrégebb alkotmány a nemzetségi szövetségi tagságot előfeltételezi, míg a serviusi már a felosztott szántóföldön alapszik. A földbirtok nagy tömege középrendű paraszttelkekből állt, melyek egy családnak munkát és táplálékot adtak s igavonó marha tartását, valamint az eke használatát tehetővé tették. A telek térfogata nincs egész biztossággal megállapítva. Mommsen ⁷⁾ a teljes-telek térfogatát 20 holdra

¹⁾ Gellius Noct. att. IV, 12. Liv. IV. 24. — ²⁾ Liv. XLV, 15. — ³⁾ Liv. IV. 8. VI. 27. XXX, 37. Sueton. Calig. 8 Tac. Ann. I. 31. II. 6. — ⁴⁾ Mommsen I, 99. 1. — ⁵⁾ Dionys. II. 50, 114. l. Engelbregt de leg. agr. ant. Gr. 24. l. — ⁶⁾ Mommsen: Rómaiak tört. I. 248. 249. — ⁷⁾ Mommsen I, 250.

teszi s igyekszik Dionysius és Livius adatainak hitelességét kétségbe vonni: ámbár másrészt elismeri, hogy a szántóföldek kiosztása alkalmával némely esetben csak kevés hold ¹⁾ jutott egy emberre; ezt azonban a már létezőknek új parcellákkal való nagyobbitására vonatkoztatja. ²⁾

A mezőgazdaság lényegében gabnatermesre volt alapítva, a közönséges gabnanem a tönköly (far) volt; de hüvelyes veteményeket, répát és főzeléket is termesztettek. — A szőlő gondos termelésére is igyekeztek hatni. Rómában a szüret csak akkor kezdődött, ha a község legfőbb papja, Jupiter flamene megengedte s maga is megkezdte. Mennyire megbecsülte a római a szőlőt és olajfát, mutatja azon szőlőtő és olajfa, mely a város piacának közepén, közel a curtiusi tóhoz, állott. — A gyümölcsfák közül valószínűleg a fügefa tenyésztetett. ³⁾

A földmives és fiai végezték a gazdasági munkát. Az ekét a bika vonta, néha a tehén is; teherhordásra lovat, szamarat és öszvért használtak. Általában a földmives soha sem fáradt bele a szántásba; de a gazdálkodás intensivebb volt mint értelmes. A hiányos szerkezetű eke, a tökéletlen aratási és cséplési mód változatlanul megmaradtak; a mezőgazdaság javításai a szomszéd népektől vétettek át, vagy önállólag fejlődtek ki. A szorgalmas munkát az üdítő pihenés követte. A vallás itt is érvényesítette a maga jogát az által, hogy az élet fáradalmait a pihenés időközei által a szegényre nézve is enyhítette. A téli vetés befejezését követő ünnepnapban (feriae sementivae) pihent az eke s az ünnepi nyugalomban a szolgálta és bika is osztozott.

A serviusi alkotmányból kitűnik, miszerint Rómában már a királyok korában voltak zsellérek és kertbirtokosok, kiknél az eke helyét a kétágú kapa foglalta el.

A mi az italiai faj bevándorlásakor már ott talált őslakók utódait, a clienseket illeti, ezek Niebuhr ⁴⁾ véleménye szerint földjük birtokában meghagyattak ugyan, de attól bizonyos meghatározott szolgálmányok teljesítésére kényszerítették, s lőnek a hódítók jobbágysai. Nevök clientes a cluo, tartozni valakihez, igétől származtatik, mely alattvalói helyzeteket jelenti. E véleményt fogadják el később Mommsen és Schwegler is műveikben. ⁵⁾

Dionysius ⁶⁾ és Festus ⁷⁾ előadásaiából még a jobbági viszonyok létezése derül ki, mig Livius ⁸⁾ és Plutarch ⁹⁾ szerint a cliensek már a független plebs sorai közé lépnek. E két különböző felfogása az eseménynek épen a viszonyok átalakulását jelzi, t. i. a cliensek fölszabadítását. E szerint, úgy látszik, a patronusok az addig peculium gyanánt birt két hold földet clienseiknek örök birtokul engedték át, minek folytán ezek a plebs jogviszonyainak részeseivé válhattak. Miután a szavazati jog Servius Tullius alkotmánya szerint a földbirtoktól föltételeztetett, s mint a kútfők több

¹⁾ Liv. IV. 47. VII, 11. 21. — ²⁾ Mommsen I. 249. l. — ³⁾ Mommsen I. 252. — ⁴⁾ Niebuhr: Röm. Gesch. Berl. 1828. I. k. 359. s köv. — ⁵⁾ Mommsen: Röm. Gesch. I. 86 l. Schwegler R. G. I. 638 s köv. l. — ⁶⁾ Dionys. V. 40. Plutarch Publicola 22. f. — ⁷⁾ Festus 312. l. Lange: Röm. Alterth. Berl. 1855, I, 185. l. — ⁸⁾ Liv. II, 16. — ⁹⁾ Plutarch. Public. 22. f.

tanusítja, ¹⁾ a cliensek a centuriai gyűléseken a plebsszel és patriciusokkal együtt szavaztak, bizonyosan kellett oly örökös földbirtokkal, (heredium) is birniok, mely őket a centuriai gyűléseken szavazati joggal ruházta föl. E birtokot pedig csak úgy nyerhették, ha patronusaik az addigi peculiumot adomány által — quirinalis — polgári birtokká, azaz herediummá változtatták. De hasznát is vették a patriciusok hálás clienseiknek a plebeiusok ellen a köztársaság első századában. ²⁾

Sok nehézséggel jár a nagyobb földbirtok viszonyainak felismerése. Ily birtok jelentékeny kiterjedésben létezett. Rabszolga-állományra támaszkodó nagy gazdaságok létezését e korszakra nézve nem vehetjük fel; inkább e korra vihethető vissza azon definito, mely szerint a senatorok az „atya“ nevet azon szántóföldektől kapták, melyeket, mint az atya gyermekei közt, a szegény emberek közt felosztottak. „Patres dicti sunt, quia agrorum partes tenuioribus ut liberis tribuerunt.“ ³⁾ E viszony nem járt szükségkép viszonszolgálattal, melyet a haszonélvező nyújt a tulajdonosnak; de ez kétség kívül gyakran kikötetett. A védelem teljesen vallás-erkölcsi intézménye végelemzésben a talajhasználat ezen átengedésén alapult. A római clientela nem személyes volt, hanem a védnöknek s a védnök nemzetségének ajánlott hűségen és védelmen alapult. A köztársaság későbbi korából vagy a császárság idejéből ismert cliensek már nem jobbágyok, hanem gazdagabb polgártársaik szegény védencei. ⁴⁾

Róma nagy földbirtokosaiból vidéki s nem városi nemesség támadt. A római földbirtokos ép úgy érezte magát földbirtokához kötve mint a bérelő vagy földmives. Mindennek maga nézett utána; mindenre rátette kezét; a leggazdagabb római is abban kereste legnagyobb dicsőségét, ha jó mezei gazdának tartották. Háza a vidéken állt; a városban csak szállást tartott. E szervezet azonban erkölcsi alapra fektetvén az előkelők viszonyát az alsóbb osztályok iránt, ez által lényegesen csökkenthette annak veszélyességét. Az aránylag magasra helyezett és szabadon álló földesurakban a község természetes vezetőket s kormányzókat nyert; a földmivelő, de tulajdonnal nem bíró kérbérlők pedig a legjobb anyagot szolgáltatták a római telepítési politika számára. ⁵⁾

A közlegelő tulajdonosának nem a nemzetségi szövetkezés, hanem az állam tekintetett, mely azt részint marhabírságok által növelt nyájai számára használta, részint pedig más jószágának ráhajtását mérsékelt illeték (scriptura) lefizetése mellett megengedte. — A községi legelőn való legeltetési jog meglehet hogy eredetileg bizonyos viszonyban állt a földbirtokkal; a jelenkorszakban azonban, úgy látszik, hogy a községi föld egyáltalán alárendelt szerepet játszott a közigazdaságban. ⁶⁾

II. A) A köztársaság korában a római község történelme kettős, politikai és társadalmi ellentét körül forog. Az első azon küzdelemben összpontosult, melyet a régi teljes jogú polgárok, a patriciusok viv-

¹⁾ Liv. II. 43, 56, 64. Dionys. IV. 20. 75. Lange R. A. 191. 1. — ²⁾ Ribáry: A pelag. kérdés mai állása s a jobbágyság a hellenekn. és rómaiaknál 40, 41, 42. l. — ³⁾ Festus 312 l. — ⁴⁾ Ribáry u. ott. 41. — ⁵⁾ Mommsen I. 243—258. — ⁶⁾ Mommsen u. ott.

tak az új polgárok vagy plebeiusok ellen; a második, a társadalmi ellenét, a vagyonosok és az elszegényedő, vagy a birtokaikból kiforgatott plebeiusok között állt fenn.

Említettük az első szakaszban, hogy a rómaiknál a földnek e. e. eddig nagy része álladalmi tulajdon (ager publicus) maradt, melyet folyvást emeltek a hódítások.

Egyes kiszakasztott részek magántulajdonba az álladalom részéről való eladás vagy kiosztás által mentek át; a kiosztás vagy egyesek közt történt, vagy községeknek telepek alakításánál.

Azonban jöllehet eredetileg minden magán földtulajdon az álladalomtól átruházott volt (ager privatus), és vagy assignatio által különöztetett el az álladalom tulajdonában maradt földtől (ager assignatus), vagy az álladalom részéről való eladás (ager quaestorius) által; mégis utóbb Italiában úgy mint a tartományokban sok föld volt, mely nem assignatio, nem az álladalom részéről való eladás által vált magántulajdonná, annál fogva nem volt limitálva; az ily vidék, melynek kiterjedése csak természetes határok, vagy idegen tulajdon szomszédsága által volt körülírva, ager arcifinius nevét viselte. ¹⁾

Az ager publicus, azaz a hódítás által közös véren szerzett községi földek (szántóföld úgy mint legelő) használata jogilag csak a patriciusokat illette. Tényleg a senatus kivételeket engedett ugyan néhány előkelő plebeius család javára, a kisebb plebeius birtokosokat és bérlőket azonban szigorú következetességgel kizárta abból. Ehhez járult, hogy az államjóságok nagyobb része mérsékelt és rendszeren alig fizetett bér fejében patricius földbirtokosoknak volt átengedve, a kik azután nemsokára magán birtokuk gyanánt kezdték azokat tekinteni. Azonfelül a nagybirtokosok jószágait részben rabszolgák által műveltették, mi által sok bérlő elvesztvén kenyérkeresetét, családjával koldus-botra jutott.

Végre a kis parasztságok birtokosai a gyakori hadiszolgálat, az adók és a magas kamatláb következtében adósságokba merülvén, csakhamar a legszánandóbb helyzetbe jutottak. A hadi szolgálat sokszor nem engedé, hogy a plebs földcskéjét mivelje, és ha mivelé, megesett, hogy az ellenfél termését földülta, házát, kertjét leperzselte. Ehhez járult, hogy a fölszaporodott adó rá inkább nehezült mint a patriciusra. Az adó, ugyanis, a földre, s nem a tiszta jövődelemre levén kivette, tekintetbe nem vette a jószágot terhelő kölcsönt, míg a patricius uzsorás tőkéje adózatlan maradt. A patricius földjétől az ager publicuson adót alig fizetett; a plebeiusnak ezen közbirtokban része nem volt. Tarquinius halála óta a plebeius a közlegelőről is kiszorították. ²⁾ A megszorult nép kénytelen volt kölcsönt venni a tőkepenzes patriciusoktól. A kölcsön egy évre szólt, és a fizetetlen kamat a tőkéhez csatoltatván, ez a kamatok kamatjával igen fölszaporodott. Ha az adós fizetni képtelen vala, hitelezője a hatóság minden közbenjövete nélkül kiterjesztheté kezét személyére, gyermekeire és uno-

¹⁾ Egyet. Magy. Encykl. K. Sz.-Istv. T. 954.—955. — ²⁾ Dionys. VI, 22, 26. Liv. IV. 48. Schwegler: R. G. II. 213. 4. jegyz.

káira; lánczra, békókba verhette, kényszermunkára foghatta, kinozhatta, sőt idegen földre rabszolgaként eladhatta. ¹⁾

A plebeiusok pártfogói időszakonként gyakori oda célzó törvényjavaslatokkal álltak elő, melyek mindig nagy izgalmat okoztak, mert a patriciusok s egyáltalában a gazdagok mindent elkövettek, nehogy valamicskét kelljen veszteniök gazdagságukból. Leges agrariae nevezete alatt értetnek ugyan mindazon törvények, melyek assignatiokat rendeltek akár egyeseknek, akár újan telepített községeknek; e törvények azonban a plebeiusoknak mindig csak ideiglenes könnyebbülést és kielégítést szereztek; nagyobb fontossággal bírnak azonban az álladalmi földeknek a szegényebbek közötti felosztására egyenesen irányzott rendszabályok. Legrégibb példájok a nagy népbarát, de szerencsétlen Spurius Cassius által (Kr. e. 408.) hozott törvény, melynek tárgya részint újan hódított, részint régebben birtokba vett álladalmi földek kiosztása volt.

A régi hadjog szerint a meghódított tartománynak legalább harmadrésze a győztes fél birtokába jutott. Ezen új szerzemény részét a hódítás biztosítására letelepített plebeiusoknak örök birtokul (heredium) adta (assignavit) az állam; de ez az aránylag vajmi kisebb rész volt; az oroslán részt a patriciusok osztották szét maguk közt, mint haszonbirtokot (possessio), vagyis mint oly jószágot, melynek tulajdonosa az állam s melynek ők csak hasznát vesvék bizonyos szolgálmányért. A mi a szolgálmányt (vectigal) illeti: ez a gabona tizedét, a bor- és fatermés ötödét tette; a legelőhasználatért is járt valami. A közbirtok után járó ezen szolgálmányt, mely a királyok korában a rendes állambevételnek bizonyára tetemesb részét tette, az állam haszonbérbe szokta volt adni négy-négy évre; e bérbeadást a rómaiak vectigalia-nak, vagy decumas vendere, vagy agrum fruendum locare hitták. ²⁾

A vitakérdés, mely a két rendet keserűen foglalkoztatá, abban állott, hogy a közbirtokhoz a nemesség kizárólagos jogot tartott. A közbirtok adómentes volt, nem volt censui censendo, tehát telekadót (tributum) sem fizettek tőle: de sőt a szolgálmányokat is rendetlenül vagy épen nem fizették. A szinte szakadatlan háborúk folytán fölszaporodott államkiadások fődözése tehát főleg az örökbirtokra vagyis herediumra és azok tulajdonosaira, nagyrészt plebeiusokra nehezült. De a plebeiusok e tulajdonai tele voltak adóssággal, mire azonban tekintet nem volt. Ez döntötte őket nyomorba; ezért tagadta meg a plebeiusi hadköteles legénység a volskok ellen intézett hadjárat alkalmával az engedelmességet; ³⁾ ezért iparkodtak e bajon a szent hegyre vonulás által segíteni. ⁴⁾

E bajt gyökeresen orvoslandó terjesztette elő Spurius Cassius patricius törvényjavaslatát. ⁵⁾ E lex agraria-ról három nézet van, Puchta az agert csak a patriciusok magánbirtokára vonatkoztatja; Hüllmann, Huschke

¹⁾ Dionys. VI, 26. Liv. II. 24, Engelbregt: De leg. agr. ant. Gracch. 36. l. — ²⁾ Appian. de bello civ. I. 7. Niebuhr: R. G. II. 61, I. 104. jegyz. és II. 150. 273. jegyz. Pór: Róma tört. 97. l. — ³⁾ Dion. V. 63, VI. 22. Liv. II. 23. — ⁴⁾ Liv. II. 32, Dion. VI. 43. — ⁵⁾ Liv. II. 41.

és Clason a patriciusok összes vagyonára; Niebuhr,¹⁾ Lange, Mommsen, Peter és Lewis az ager publicusra. Sikerült is Cassiusnak keresztülvinnie ama határozatot, hogy a községi földek újra fölméretvén, részben az állampénztár javára adassanak bérbe, részben pedig osztassanak fel a szükölködő polgárok közt. Más szóval kísérletet tön a gazdagok pénzügyi mindenhatóságát megtörni, mi által azonban olyannyira magára vonta osztálytársai és a gazdag plebeiusok gyűlöletét, hogy ezek őt kényuraságra való törekvésről vádolták; ez okozta halálát is.²⁾

Utána a meghiusított törvényjavaslatoknak egész sorát találjuk, mert a nagyravágyók kezében ezek a leghatalmasabb fegyvert képezték s egy párszor csakugyan kisebbszerű földkiosztások kieszközlésére is vezettek.

Az agrarius mozgalmak, melyek a decemvirek előtt a plebs részét az állambirtokban annyi hévvel sürgeték, háttérbe szorulnak csaknem 330-ig, mely évről tudósítottunk, hogy a consultribunatusért pályázók telekosztással és azzal biztatták a népet, hogy az államjavak birtokosaira adót vetnek, melyből a rendes hadi zsold fizetése lehetségessé tétetik.³⁾ Az időszakonként visszatérő e nemű mozgalmak, noha tárgyakat közelebből nem ismerjük, hihetőleg e két pont körül forogtak. A város 348. évében tényleg behozatván a hadi zsold, kétségtelenné teszi, hogy a patriciusok a kezeik közt létező államjavaktól kezdék a béradót fizetni.⁴⁾ A földfelosztási mozgalmak ezután pihentek egész a gallok betörése utánig.

A gallok távoztával a plebeiusokat lakházaik újraépítése és butorzása, gazdasági szereik, az ígásbarom és vetőmag beszerzése ismét nagy adósságokba keverték. E terhet növelék az ismételt adóbehajtások a galloknak fizetett váltságdíj fődözésére s a középületekre, melyeket helyreállítani, újból építeni kellett. Hozzájárultak a szakadatlan háborúk viselésének költségei, melyek nagyrészt szintén a nép adóját vették igénybe. A fizetni képteleneket csoportosan kísérték a forumról a börtönbe. Ezen nyomor következménye volt az is, hogy a plebs politikai tekintetben teljesen a patriciusoktól függött. Consultribunusokul ez időben csaknem kizárólag patriciusok választottak. A tőke súlyát tetézte a körülmény, hogy a köztársaság nélkülözhetlen embere, Camillus, a szigorúan olygarcha párthoz tartozván, annak igényeit nevének súlyával támogató.⁵⁾

Azon háborúk után, melyek az újra felkelő szomszéd népek ellen változó szerencsével viseltettek, a belső párttusák újra kitörttek. Az alakulófélben levő plebeiusi aristokratia a consulság elnyerésére képesítő jogot követelte, a szegény plebeiusok pedig a hitelviszonyok javítását, nem különben az ager publicus felosztását sürgették. Hogy a népnek a gall hadjárat által fokozódott inségén segítsen, M. Manlius Capitolinus segédkezet nyújtott a plebeiusoknak;⁶⁾ csakhogy ezáltal a kormányzó párt gyűlöletét

¹⁾ Niebuhr: Kleine Schriften II. és R. G. II. 146—176 és 694—710. — ²⁾ Liv. II. 47—52. Cic. de republ. II. 35. Engelbregt: De leg. agr. ant. Gracch. 50—60 l. — ³⁾ Liv. IV. 36. Engelbregt: De leg. agr. ant. Gracch. 73. l. — ⁴⁾ Liv. IV. 59. — ⁵⁾ Liv. VI. 4, 11. 14, 32, 36. — ⁶⁾ Gell. XVII. 2, 13.

hivta fel maga ellen, mely őt a királyság után való törekvésről vádolván, mint már előbb (439) hasonló okból a derék Spurius Maeliust, úgy most őt is a hóhér kezébe adta. ¹⁾

E méltatlan tényálladék ellenében egy tekintélyes plebeius, C. Licinius Stolo, 378-ban a plebsnek a consulatushoz való bocsáttatása tárgyában a régi küzdelmet megújítja s a patriciusok 9 évi makacs ellenállása után (387-ben) törvényeket (*leges liciniae*) vitt keresztül, melyek egyike a consularis katonai tribunatust eltörlés rendelé, hogy az egyik consul mindig plebeius legyen. ²⁾ Liciniust Stolonak nevezték, mert mint szenvedélyes gazda ³⁾ kiváló gonddal szokta volt a gyümölcsfák fattyúsarjait (*stolones*) nyesegetni; ⁴⁾ Mommsen szerint ⁵⁾ azonban meglehet, hogy az adoma csak a melléknév megmagyarázása kedvéért koholtatott.

Két más licinai törvény a plebeiusok anyagi helyzetén könnyített.

Egyike ezen törvényeknek a galliai égis következtében elszegényedett és az adósságok terhe alatt roskadozó plebeiusokon azzal segített, hogy az adósok által addig fizetett kamatoknak levonását a tőkéből megrendelé, a maradékra nézve pedig 3 évi moratoriumot engedett.

Sokkal fontosabb volt a másik ily célú licinai törvény (*lex licinia de modo agri*), minthogy ez a bajnak gyökerét, mely az állam alkotmányát és jólétét is veszélyeztette, kiirtani törekedett. A patriciusok heves vágya minél nagyobb földbirtokhoz jutni, ⁶⁾ két irányban volt veszélyes. Először az alkotmányra nézve, mely széles alapjával csakis földbirtokokkal ellátott férfiakból álló polgártömegben nyughatott bizton, most pedig az utóbbi, földbirtokából kiesett és evvel demoralisationak ment elébe, egész jellemét vészesen megváltoztatandó volt; másodsor nemzetgazdasági szempontból, miután a gazdagok kiterjedt földbirtokaikat csaknem kizárólag rabszolgák által műveltették, ⁷⁾ úgy, hogy az elszegényedett és földműveléshez szokott polgárok még csak bérlés vagy szolgálat útján sem tehettek szert biztos helyzetre: míg a jószágaikban magokat megtartó kisebb birtokosokat a nagybirtokosok által közlegelőkön üzött nagy baromtenyésztés hátrányozá. ⁸⁾

Ezen bajok orvoslására az említett *lex licinia de modo agri* rendelé, miszerint a népgyűlés által szabandó pénzbírság terhe alatt, senkinek se legyen 500 holdnál nagyobb földtulajdona; miszerint senki se hajtson száz darab nagyobb és 500 kisebb baromnál többet a közlegelőre. Az államvagyon élvezői a szemes jószág után tizedet, a gyümölcs- és szőlőtermésből ötödöt, és minden darab nagy vagy kis állattól, mely a közretem legelt, meghatározott évi fűpénzt tartoztak fizetni. Végre meghagyatott, miszerint nagyobb földbirtokosok bizonyos arányban szabad munkásokkal üzzék a gazdaságot. Azon körülmény, hogy Licinius Stolo magát is később büntetés érte, mert 1000 hold birtokából 500-at csak színre adott át fiának,

¹⁾ Liv. VI. 11—20. Niebuhr II. 668 — ²⁾ Liv. u. ott. — ³⁾ Plin. hist. nat. XVII. 1. Varro de re rust. I. 2. 9. — ⁴⁾ Engelbregt. u. o. 76, 77. l. Pór: Róma tört. 151. l. — ⁵⁾ Mommsen R. T. II. 270. l. Engelbregt. u. o. 77. l. — ⁶⁾ „Inzens cupido agros continuandi“ mondja Livius XXXVI. 4. — ⁷⁾ Appian. de bell. civ. I. 8. Cic. de leg. agr. II, 25. Engelbregt. u. o. 82, l. — ⁸⁾ Varro de re rust. I. 2. Liv. XXIV, 4. Hoffmann: Róm. jogtörtén. 59. l.

(ha ugyan az egész elbeszélés ¹⁾ hitelt érdemel, mit a történeti ítéset tőle megvonni akar), ²⁾ bizonyítja, mily kevéssé komolyan vették a patriciusok e törvényt és mily könnyű volt azt kijátszani, valamint, hogy idővel teljesen feledésbe ment, míg Tib. Gracchus ismét feleleveníté. ³⁾

Mielőtt azonban erről szólnánk, lássuk, hogyan állottak a birtokviszonyok a gyarmatokon, s milyen volt a földmivelés állapota Italia egyesüléseig.

B) Róma a meghódított területek birtokát tartósan biztosítandó, korán katonai gyarmatosításhoz ⁴⁾ látott. E gyarmatosítás az által eszközöltetett, hogy hadászatiilag fontos helyekre fegyverviselésre alkalmas népség kivitetett, mely ott földtulajdont kapott és községet képezett. Kezdetben a római gyarmatokba római polgárok vitettek ki, kik új községi jogaik mellett politikai jogaikat is teljesen megtarták; ellenben a gyarmatnak korábbi lakossága az új község irányában alárendeltségbe jött, hacsak a gyarmathá való beiratás neki kivételkép meg nem engedtetett. ⁵⁾

A gyarmatosítás a tanács indítványára néphatározat folytán történt. A gyarmatosok, kik nem állottak rossz vagy elvetemedett polgárokból, önkényt jelentkeztek (nomina dabant), de önkénytesek hiányában személyek azon célból ki is jelöltettek. Három férfiú (triumviri colonis deducendis) vezérlete alatt katonai menetben azon helyre vonultak, melynek területe régi szokás szerint ekevassal jelöltetett ki; és melyből minden egyes gyarmatos részére a holdak bizonyos száma jutott.

A gyarmat-telek szélei nagy szorgalommal jelöltettek ki, a határjelek azonfelül, hogy néha természetesen voltak, még mesterség által is feltünőbbekké tétettek; bizonyos távolságban állottak a számmal jelölt karók vagy oszlopok, melyeken néha, kivált nyilvánosabb helyeken olvashatók voltak a gyarmatot alapító császárt, vagy más nagy embert dicsőítő feliratok; nem hiányoztak a központhoz közelebb templomok, oltárok, és a kerítéseken a tájékozást könnyítő feliratok és szobrok: így néhány sor irás, mely a határszéleket és azok irányát magyarázta, vagy Silvanus szobra, kézben tartva a gyarmattelek körvonalozott térképét.

A birtok átruházása korlátozott volt és az állam tulajdonjoga fenntartva, mely bizonyos földadót (canon) szedett; az egész gyarmat-telekről térkép készült bronzból és azonkívül egy birtokjegyzék, mely „tabula“ néven hivatott, és melyet a „tabularii“ tartoztak pontosan vezetni; a bronz térkép három példányban öntetvén, Rómában az államlevéltárban, a gyarmat levéltárában és a jegyzékbe foglalóknál tétetett le őrizet végett. ⁶⁾

A római államterület sebes növekedésével sok gyarmat eredeti rendeltetését, határvédül szolgálni, elveszté; később csak azért is történtek telepítések, hogy szegényebb polgárok földtulajdonhoz juthassanak.

¹⁾ Liv. VII, 16. Niebuhr: Röm. Gesch. III, 15. Val. Max. VIII, 6, 3. — ²⁾ Peter: Gesch. R. I, 201. jegyz. — ³⁾ Pór: Róm. t. 152, 153 l. — ⁴⁾ Appian. bell. civ. I, 7. Madvig de iure et conditione coloniarum pop. Rom. 1832. — ⁵⁾ Liv. VIII, 14. Hoffmann: R. jogt. 72. l. Cic. Brutus 14, 57. Polyb. II, 21. — ⁶⁾ Engelbregt de leg. agr. ant. Gracch. 89—92. Egyet. Magy. Encykl. Sz.-Istv. — T. 954—955.

A tartományi földterület is részint ager publicus, részint ager privatus volt, csakhogy amarra nézve tulajdonjogszerű jogosítvány vagyis possessio nem létezett, hanem az állam egyszerűen bérbe adá azt. Az ager privatus után majd megállapított telekadó (vectigal stipendarium), majd a telekjövedelemmel változó adó (vectigal), hol természetben (tized), hol pénzben volt fizetendő, mihezképest ezen telkek nevezete agri stipendarii vagy agri vectigales; szorosabb érteményben azonban ez utóbbi alatt a római jog a városi községek földjeit érti.

Mennyiben az adók közvetlenül az aerariumba folytak, a quaestor szedé be azokat, a legtöbb adó mindazonáltal bérbe szokott adatni, a bérlők „publicani“ szedvén be ilyenkor az adókat. E bérlések céljából társaságok (societates publicanorum) képződtek; a szabad köztársaság végezte óta a római lovagosztálybeliek foglalkoztak avval. A bérbeadás Rómában a censorok által történt.

Siciliában a gazdag földmivelők (aratores) tizeddel (decumae) adóztak. Ugyanott városok és földmivelők kötelesek voltak bizonyos mennyiségű gabnát az állam által meghatározott árért annak eladni, hogy avval Róma elláttathassék: mely sajtyszerű adónem frumentum emtumnak hivattott. — Végre minden tartomány köteles volt a kormányzó háztartását is majd természetben (frumentum in cellam imperatum), majd pénzben (fr. aestimatum) ellátni. ¹⁾

A királyok elűzetésétől fogva a második pún háború kezdetéig lefolyt három században a földmivelés állapota a következőkben foglalható össze.

A telektörvények Rómának 268-ik évében indítványoztatván, szüntelen megújittatának. E törvények minden polgárnak telkét két holdtól kezdve 7 holdig határozták. Rómának 339. évében 1500 gyarmatos Labicumba szállíttatván, fejenkint két holdat kaptak. ²⁾ — 360-ban 3000 polgár küldeték mint gyarmatos a volskokhoz, fejenkint 3¹/₂ holdat kaptak. — 362-ben a senatusnak egy rendelete hét holdat jelöl ki a vejiek területén minden szabad férfinak. ³⁾ Licinius Stolo törvénye szerint (388) az 500 holdon felüli birtok elvételét a gazdagoktól s kiosztatott azoknak, kiknek semmi telkők sem volt. ⁴⁾

A patriciusoknak ekkori vetélkedése az önzetlenség- s mértékletességben idézte elő a római erkölcsök és erények dicső századát. „Ekkor az ekénél fölkeresett consulok örömmel mivelték Papiricanak sovány és egészségtelen földjét, s mit sem tudva nyalánságainkról, veritékkel szántották a kemény és makacskodó földet. De még ez mind kevés; azok, kiket a közveszély a főhatalom kezelésére meghivott, szegénység miatt kénytelenek valának földjeiket mivelni.“ ⁵⁾

Q. Cincinnatus hét jugerumról, melyekkel azelőtt birt, négyre szál-

¹⁾ Cic. in Verr. III. de frum. Hoffmann: R. jt. 78. I. — ²⁾ Liv. IV, 27. — ³⁾ Liv. V. 30. — ⁴⁾ Liv. VI. 35. Varro de re rust. I, 2. Plin. XVIII. 4. — ⁵⁾ Val. Max. u. ott. 7.

lott alá, s ezeket saját kezeivel mivelvén, nemcsak családfői méltóságát tartotta fenn, hanem még a dictatorságra is méltónak mutatkozott. ¹⁾

Fabricius és Aemilius Papus minden ezüst-szerei egy kis serlegből és sőtartóból állottak; az ő korukbeli consulok- és hadvezéreknek sem volt több; ugyanazon Fabricius maga mondja, hogy saját kezeivel mivel kisded telke van. ²⁾

Curius Dentatus, ki Pyrrhust legyőzte, lemondott a zsákmányról, az ötven jugerum ajándékról, mit a nép fölajántott neki nagyszerű szolgálatainak megjutalmazása végett; ő e bőkezűséget túlságosnak találta. Szerinte, a ki 25 jugerumnál többel bír, rosszalást érdemel; ő veszélyes polgárnak tartott olyant, ki hét holddal beérni nem képes. S ezen véleményét saját példájával igazolta. ³⁾

496-ban Regulus proconsullá nevezetvén, telke miveltetése végett Áfrikából visszahivatását sürögölte. A tanács Regulus telkét azonnal bérbe adta, nejének és gyermekeinek ellátását pedig magára vállalta. ⁴⁾

Valerius Maximus Rómának 5-dik századából írja ⁵⁾: „Semmi vagy alig valami pénz, kevés rabszolga, hét jugerum középszerű telek, szűkölködés a családnál, az állam által fizetett halotti szertartás; jegyajándék nélkül férjesülő leányok; de dicső consulság, bámulatos dictaturák, számtalan diadalmenetek: ebből áll a szokások- és tényeknek összege.“

Ezen egyszerű, mérsékelt életmód tartott még Róma VI. századának első felében. „Az Aelius család mennyire nem vala gazdag! Tizenhat Aelius lakott egykoron egy kisded hajlékban, hol jelenleg Márius emlékei állanak. Veji mellett csak egy kis telket birtak, melynek kevesebb mivelője volt mint gazdája; kárpótlásul azonban a circusban s a látványokban eredményeiket megillető tisztelethelyet foglaltak el.“ ⁶⁾

Paulus Aemilius, ki Makedonia meghódítása által fölmenté az adó terhétől a római népet, oly szegénységben halt meg, hogy neje hozományának kifizetése végett el kelle adni telkét, az egyedüli tulajdont, melylyel birt. ⁷⁾

Ezen egyszerű erkölcsök Makedonia meghódításáig tartottak.

Oly tartományban s korszakban, midőn a törvényes évi kamat 1 1/2 százalékra határozatott, midőn az üzérkedés-, ipar- s kézművektől a polgárok eltiltva valának, a földmivelés volt az egyedüli mód megtakarítani s gyarapítani saját vagyorát. A birtokot meg kellett osztani, mert nagy volt az emberszám. A birtok megosztása által mindenki saját kezével, vagy család jával mivelhette földjeit. Ekkor még nem sok teendő maradt a rabszolgák számára. Hogy ilyen volt a társadalom állapota Rómában és Olaszországban az első 450 évben, a történelem által szolgáltatott számos tényeken és határozott tanúságtételeken alapúl. ⁸⁾ Halljuk erre vonatkozólag Columellát ⁹⁾: „Nec dubium enim, quin minus reddat latus ager non recte cultus, quam augustus eximie. Ideoque post reges exactos Liciniana illa

¹⁾ Val. Max. 7. u. ott. — ²⁾ Plin. XXXIII. 54. — ³⁾ Val. Max. IV. 3, 5, Plin. XVIII. 4, 1, 3, 10. — ⁴⁾ Val. Max. IV. 4, 6. — ⁵⁾ Val. Max. IV. 4, 8. — ⁶⁾ Val. Max. u. ott. — ⁷⁾ Cantu Caesar: Világtört. 603. l. — ⁸⁾ Cantu Caes. u. ott. 606. l. — ⁹⁾ Columella de re rur. I, 3, 10.

septena iugera, quae plebis tribunus viritim diviserat, maiores quaestus antiquis retulere, quam nobis praebent amplissima veterata“.

A szántóföldek szorgalmas mivélésének tulajdonítja Plinius a gyakrabban említett helyen a gabona olcsóságát és a rendkívüli termékenységnak okát; „Ipsorum — mondja — tunc manibus imperatorum colebantur agri, gaudente vomere laureato et triumphali aratore; sive illi eadem cura semina tractabant, qua bella, eademque diligentia arva disponebant, qua castra: sive honestis manibus omnia laetius proveniunt, quoniam et curiosius fiunt.“

A római királyság eltörlésétől Italia egyesüléseig a földmivélés politikai és társadalmi alapja maradt az új itáliai államnak is. A királyuralom valószínűleg elvből nem mozdította elő a tőke hatalmát s a paraszttelkek számát tőle telhetőleg szaporítani igyekezett; az új nemesi kormány azonban, úgy látszik, mintha kezdettől fogva a középosztályok, nevezetesen a közép- és kisbirtokosság megsemmisítésére, másrészt egy földmivelő proletariatusnak felnövelésére törekedett volna.¹⁾ A római parasztság képezte a közgyűlést és a hadsereget; a mit mint katonák karddal megszereztek, azt mint gyarmatosok ekével biztosították. A közép földbirtokos osztály eladósodása okozta a harmadik és negyedik század borzasztó belső válságait. Az ötödik században Róma rendkívüli hatalmi fejlődésének oka a latin parasztságnak felvirágzása volt, melyet a tömeges bekebelezések és földutalványozások idéztek elő. Pyrrhus éles szeme helyesen vette észre, hogy a rómaiak politikai és katonai túlsúlyának alapja a római parasztgazdaságok virágzó állapotában rejlik.²⁾

De a nagygazdaság felvirágzása is a római földmivélésben e korba látszik esni. A régiebb kor nagy földbirtokának megmivélése nem nagy, hanem sokszorozott kisgazdaságban állott. Ezzel szemben a 387-iki törvénynek határozománya, mely a földbirtokost arra kötelezi, hogy a rabszolgák mellett bizonyos számban szabad embereket is alkalmazzon, lényegében a rabszolgatartáson alapszik.

A nagygazdaság keletkezését ma már nem tudjuk; meglehet, hogy a sicíliai-karthagói telepek már a legrégiebb római földbirtokosoknak mintául szolgáltak; a tönköly mellett magának a búzának meghonosodása is, melyet Varro a decemvirek kora körüli időre tesz, e megváltozott gazdálkodási móddal van összefüggésben. Még kevésbé deríthetjük ki azt, mennyire terjedt el ezen gazdálkodási mód már ezen korszakban; kétségtelen azonban, hogy a hol előfordult, ott a kisbirtokon alapuló régiebb védenczséget megsemmisítette.³⁾

III. A) A púni és a makedoniai háborúk folytán Róma a hatodik században az ó-világ legnevezetesebb országainak urává lön, de egyszersmind ez időtől fogva eddigi jelleméből teljesen kivetkőzött s elerőtlenítő pulyaságba merült el.⁴⁾ A rómaiak katonai rendszere addig a földbirtok- és földmivéléshez volt kötve; minden polgár egyúttal katona volt,

¹⁾ Mommsen II, 33. l. — ²⁾ Mommsen II, 269. l. — ³⁾ Mommsen II, 270 l. — ⁴⁾ Liv. XXXIX, 6.

kit a háború végeztével ekéjéhez bocsátottak vissza, míg valamely új hadjárat onnan ismét el nem szólítá. Ezen intézmény fennállott ugyan utóbb is, de csak alakjára nézve, külsőleg; mert a katonáskodás ezután a hadtribunustól a közlegénységig mesterséggé vált. Akkor hagytak fel a katonáskodással, ha mint gyarmatosok letelepültek valahol, s ekkor is gyakran abban hagyták a földmivelést, hogy újra megkedvelt zászlóik alá gyűljenek.

A mi az államjóságokat illeti, garázda előkelők sokszor egész dűlőket csatoltak sajátjukhoz s így fejedelmi uradalmak birtokosai lettek. A tartományi helytartók az adóbérlőkkel egy kézre dolgoztak a szegény vidékiek minden zsirja kiszivattyúzására. A tanács ugyan nem ritkán szigorú rendeleteket hozott a visszaélések gátlására, de eredmény nélkül. A baj kútfeje a kor irányában rejtett.

Italiának e szenvedésekből ép úgy kijutott a része, mint a tartományoknak: régi jóléte elenyészett s csak az adó emelkedett. Ez alkalmat szolgáltatott a római nagyoknak terjedt birtokokhoz, az úgynevezett *latifundiumokhoz* jutni, melyek rabszolgák százaitól műveltetvén, Italiának azon szint kölcsönözték, melyekkel napjainkban Nyugat-India bír. Ez volt fő rákbaja. E rabszolgák részben vagy félvad emberek voltak Sardiniából, Corsicából, kiket vadállatokként fogdostak és hoztak Rómába, vagy tövig romlott ázsiaiak és görögök, kik a római erkölcsöket megmétélyezték. ¹⁾

A válság a gazdasági és társadalmi téren tört ki.

A római gazdaság ősidőtől fogva az örökké viszálykodó két tényezőn, a paraszt- és pénzgazdálkodáson alapult. A harcz, melyet ez utóbbi a nagy birtokosokkal szövetkezve a pórosztály ellen vívott, abban maradt a szerencsés hadjáratok folytán létesített telekosztások következtében. Előbb a földmivelő osztályt a fölvett kölcsönök ronták meg, most az említett rabszolgagazdaság. A munkaerő szerfelett olcsó lett, tehát aránylag a termés is, mit a vámmentes külbevitel még inkább elősegített. ²⁾ A kisgazdaság nem járt haszonnal, minek folytán a kisbirtokos annyira tönkre jutott, hogy eladogatta birtokát, napszámos lett, és szerencselesni Rómába költözött, hol azonban legtöbbször nyomor várt rá.

E bajnak elejét kellett volna venni. Talán lehetett volna rajta segíteni telekosztások által, de a második pún háború óta Italiában nem volt mit elfoglalni, s így nem volt mit kiosztani; Italián kívül telepíteni le a római polgárságot pedig politikai tekintetben meg nem engedhetőnek látszék. Még egy mód volt hátra: az államjóságokat, melyeket egyesek birtak ugyan, de melyeknek elévülhetlen gazdája a római nép maradt, osztani szét; és ezt kivinni tüzték feladatukul a Gracchusok. ³⁾

A nemzet és a közügyek hanyatlásának feltartóztatása végett a törvényhozás útján számos intézkedés vétetett célba, melyek közül leghatásosabb befolyással voltak az ager publicus tárgyában hozott törvények, *leges agrariae*. ⁴⁾ Az addig véghezvitt számos assignatio és gyarmatosítás daczára a 7-dik század elején Italiában még kiterjedt ager publicus

¹⁾ Pór: Róma tört. 243, 245. l. — ²⁾ Doublrier: Gesch. d. Altert. Wien, 1874. — ³⁾ Pór: R. t. 252, 243. l. — ⁴⁾ Rudorff: das Ackergesetz das Sp. Thorius (Zeitschrift für gesch. Rechtsw. X, 1.)

létezett, mely vagy művelésre volt rendelve, vagy közlegelőül szolgált s a censorok által tized- és legeltetési díjért nagyobb részletekben, tehát csak vagyonosoknak szokott bérbeadni. Ezen államjavakból iparkodtak a néppárt vezetői az elszegényedett nagy néptömeget fölsejélni. A közügyek hanyatlásának főoka: az itáliai pórosztály elszegényedése, a birtoknak, gazdagság- és hivataloknak összehalmozódása az *optimates* és *nobilitas* kezében, a szövetségesek szomorú állapota s a megvásárolható városi csőcselék fenyegető szaporodása volt.¹⁾ A nemesek a már égetökké vált bajokkal keveset törődtek. Sőt ama társadalmi és gazdasági válsággal sem sokat gondoltak, mely az ültetvényeseknek rabszolgákkal való gazdálkodása folytán utóbbiak roppant száma által az urak jószágát és életét fenyegette, mint ezt a 618- és 619-ben Siciliában támadt rabszolgalázadás bizonyítja.²⁾

Ily körülmények között új kis földbirtokokat képezni volt a feladat, hogy a szükségből eladottak helyett a néptömeg olyakra szert tehesen. E feladatra célzott annakelőtte már a különböző *assignatio* és a katonai telepek kivitele, mely eszközök azonban csekély mértékben feleltek meg a célznak. Csak egyetlen eszköz maradt még, és a 7-ik század legnemesebb pártvezére: Tiberius Sempronius Gracchus,³⁾ annak alkalmazásán fáradozott: az összes, *concessio* folytán egyes polgároktól elfoglalt, általok és utódaik által ingyen élvezett itáliai állambirtokot (nem a haszonbérbe adott *campaniait*) bizonyos részben visszavenni és kis részletekben az elszegényedett polgároknak adományozni. Tib. Gracchus ezt célzó törvénye, a 621-iki *lex sempronia agraria*, mely legderekkab kortársainak tanácsával készült,⁴⁾ a csupán magánföldtulajdonra vonatkozott *lex licinia de modo agri* korlátoló rendelkezését kiterjeszté az *ager publicus*on való *possessoria*, vagyis a *liciniusi* törvények életbeléptetését oly módosítással hozta indítványba, hogy az *ager publicus*ból 500 holdnál senki többet ne bírjon, azonban két nagykorú fia számára minden birtokos egyenként még 250 holdat megtarthasson; a mit pedig az államtelkekből a bérlakó ezenfelül bírt, az tőle a birtokon tett építkezések és javítások kárpótlása mellett visszavétetvén, a szegény polgárok és szövetségesek között 30—30 holdas részletekben az állampénztárba fizetendő évi bér mellett elidegeníthetlen bérletül kiosztassék.⁵⁾ E rendszabályok foganatosítására ugyanazon törvény egy bizottmányt, *triumviri agris dandis assignandis*, rendelt.⁶⁾

Az egész rendszabály a régi birtokosokra nézve elég kemény volt ugyan, de nem jogellenes, mivel illető földbirtokuk *ager publicus*, azaz állam tulajdona volt; mely a visszavételt magának fenntartotta; azonkívül a veszélyes körülmények ez intézkedést teljesen igazolták is. Sőt mi több, C. Gracchus, kezdetben kárpótlást is ajánlott a régi birtokosoknak s csak akkor alkalmazta ellenök az állam kétségtelen jogának egész szigorát, midőn annak daczára a törvényjavaslatnak ellenálltak. De ez üdvös törvény

¹⁾ Sall. Jug. 41. 42. Plut. Tib. Gracch. 8, 9. — ²⁾ Bücher K. Die Aufstände der unfreien Arbeiter, 1874, Frankfurt. — ³⁾ Plut. Tib. Gracch. 1, 2. — ⁴⁾ Plut. Tib. Gr. 9. — ⁵⁾ Appian. bell. civ. I. 9. 10. Plut. T. G. 8—14. Cic. pro Sest. 48. Liv. Epit. LVIII. — ⁶⁾ App. Liv. u. ott.

nem volt foganatosítható; a 625-iki *senatus consultum* az annak végrehajtásával foglalkozó bizotmányt föloszlatta, szerzője pedig az eszeveszett ellenpárt boszujának áldozatává lett.¹⁾ Testvéröccse, Caius Semp. Gracchus, hét évvel később a *lex sempronia agraria* által ama törvényt megújíttatá ugyan, de szintoly sikeretlenül, mint-hogy a méltatlan *senatus M. Livius Drusus* néptribun által látszólag még nagyobb, de valójában sem őszintén nem akart, sem nem üdvös kedvezményeket ígért a népnek, s ezzel C. Gracchust, azonkép mint nemes bátyját, elbuktatá.

Az ezt eszközlött *lex livia* (632.) ugyanis elengedé az *agri publici*-ért járó örökhaszonbért, szabad tulajdonnak nyilvánítá az egyes polgároknak jutott mezei telkeket; 36 ezer új kiséföldbirtokot alakíta 12 itáliai gyarmat alakjában, tehát a latinok rovására, kiket viszont a hadi büntetések enyhítésével kelle kárpótolni.²⁾

Három évvel később (635.) a *lex thoria* a semproniai törvényt teljesen eltörlé az által, hogy az *ager publicus* felosztásával foglalkozó bizotmányt feloszlata. Egy másik 643-ban hozott törvény az occupált államjavakat adómentes magántulajdonnak nyilvánítá, jövőre pedig rendelé, hogy az occupálóknak csak 30 holdnyi földbirtokuk, 10 nagyobb és 50 kisebb marha számára való legelőhasználatuk legyen.³⁾ Egy *lex marcia* tartalma ismeretlen. — A 654-ben hozott *lex appuleia* (Saturnii) a Gracchusok gyarmatosítási tervezeteit a máriusi polgár- és szövetséges hadseregek javára megújítá, a félbeszakított felosztást folytatni rendelé, minden egyes veteránnak 100 hold földet adott: a *senatus* kénytetvén, miszerint a törvény hú megtartását öt nap alatt esküvel fogadja.⁴⁾ Márius bukásával e törvény létesítése félbeszakadt: az azt megújító *lex titia* (655.) vallási ürügy alatt megsemmisítettett.⁵⁾ Hason sorsban részesült az ifjabb M. I. Drusus 663-iki *agraria* törvénye *lex livia*, mely ugyanannak *gabnatörvényével* összekapcsolva volt.⁶⁾ A szövetséges háború alatt (665.) hozott *lex plotia* valószínűleg az italo-államjavit viszonyát a felosztások irányában szabályozta;⁷⁾ míg a *lex cornelia* (valeria, 673.) az elkobzás folytán megürült itáliai telkeket Sulla kegyenczeinek és katonáinak adományozá.⁸⁾ A 690-ben indítványozott *lex servilia* mindennemű birtokjogok megkímélésével csak a haszonbérben levő *campaniai* államjavakat akarta felosztatni.⁹⁾ A 694-ben indítványba hozott, de a *senatus* által elvetett *lex flavia* csak Pompeius veteránjait akará Pompeius zsákmánypenzeiből vásárlandó földdel kielégíteni.¹⁰⁾

Végre Julius Caesar hatalmának és ügyességének sikerült 695-ben az *agrariai* kérdést kellőkép megoldó törvényt keresztülvinni, mely az állam összes, még addig fel nem osztott földbirtokának felosztását rendelé

¹⁾ Plut. Tib. Gracch. 16–20. App. I, 14–16. Vell. III. 2, 3. Dr. Schneider: Die drei Scaevola Cicero's, München, 1879. 13. 1. — ²⁾ Appian. bell. civ. I, 23, 27. Plut. C. Gracch. c. 9. — ³⁾ Lex agr. I, 3, 4, 8, 9, 25. — ⁴⁾ Liv. Epit. 90. App. bell. civ. I. 29. — ⁵⁾ Cic. Brut. 62. de leg. II, 6. — ⁶⁾ Liv. Epit. 71. Cic. de leg. II, 6, 12, pro domo 16, 19. — ⁷⁾ Cic. ad. Att. I, 16. — ⁸⁾ Cic. de leg. agr. II. 28. III, 2, 3. pro domo 30. — ⁹⁾ Plin. hist. nat. VII, 30. Cic. agr. I, 8 II, 6. — ¹⁰⁾ Cic. ad Att. I, 18, 6.

meg. Ezen *lex iulia* (agraria, campana) az előbb említett törvényt újítja meg a két hatalomigénylő, Pompeius és Caesar érdekében, rendelve, hogy húsz férfiúból álló bizottmány részletezze a campaniai államjavakat, hogy az ujon szerzett ázsiai tartományok jövedelméből más italiai telkek is vásároltassanak, és hogy e telkekkel megadómányozandó polgárok legalább is három gyermekkel bíró családapák legyenek. ¹⁾ Az utolsó ilyenmű törvény *lex antonia* 710-ben hozatott, de már a következő évben eltöröltetett. ²⁾ A későbbi, Octavianus és más fejedelmek által veteránjaik s katonagyarmataik javára tett intézkedések már nem népgyűlésileg hozott törvények, hanem edictumok. Domitianus az italiai államjavak baját végkép megszüntette s minden possessiot magántulajdonná tón. ³⁾

B) Róma gazdasága a 6-ik századtól a principatus alatti köztársaságig a következőkbe foglalható össze:

A város hatodik századában fejlődnek határozottabban a római gazdasági viszonyok. E korban jut megállapodásra a nagy gazdaság úgy, mint a mezőgazdaság; a nélkül azonban, hogy szigorúan el lehetne különíteni azt, a mi benne régibb szokáson avagy a phoenikiaiak utánzásán, s azt, a mi a nemzet tőkének és értelmi erejének emelkedésén alapszik.

A római falusi jószágok csekély kiterjedésűek voltak. Igen szokásos mértéket képezett a 200 holdas ugynevezett centuria; a hol szőlőművelés űzetett, ott még kevesebb. Az occupationalis birtoknak 500 holdas maximuma két vagy három falusi jószágot foglalt magában. Az egy emberkorra való bérbeadás csak a községi földeknél fordult elő. A rövidebb időre szóló bérlet nem volt ugyan ismeretlen dolog, ⁴⁾ de kivétel és kisegítő eszköz maradt. ⁵⁾ Tulajdonképi jelentőségre a bérlés csak akkor vergődött, midőn a római tőkepezések elkezdtek tengerentúli birtokokat szerezni. A tulajdonos maga vezette jószágainak kezelését, azonban nem gazdálkodott rajta maga, hanem koronként megjelent a jószágon, a gazdasági tervet megállapította s végrehajtása fölött felügyelt.

A gabnafajok közül főképp a tönköly és a búza, de az árpa és köles is termeltettek. Rendszerint őszkor vetettek, tavaszkor csak kivételképp. ⁶⁾

Habár a földművelés és a baromtenyésztés közti gazdasági összefüggést felismerték, mindazonáltal a nagy marhából csak annyit tartottak, a mennyi a föld megművelésére szükséges volt. A mezei munkát ökrökkel végezték, melyek ekevonásra, és szamarakkal, melyek főleg trágyahordásra és a malom hajtására használtattak; ezeken kívül, úgy látszik, a gazda számára még egy lovat is tartottak. Ezen állatokat nem a jószágon nevelték fel, hanem vásárolták; legalább az ökrök és lovak rendszerint kibéreltettek. Cato a 100 holdas jószágra egy, a 200 holdasra 3 pár jármos ökröt számít, 240 hold olajfás kert műveléséhez pedig még négy szamarat s 13 rabszolgát kíván. ⁷⁾

Az emberi munkát rendszerint rabszolgák végezték. A mezei rab-

¹⁾ Cic. ad Att. II, 16, 1. 2. Liv. Epit. 103. — ²⁾ Cic. Philipp. V. 3, 4, 7, 19, 53. —

³⁾ Monum. Ancy. III. 22. Sueton. Domit. 9. — ⁴⁾ Cato de re rust. 137. Mommsen IV. 151. 161. 1.

— ⁵⁾ Columella I, 7, 3. Mommsen IV. 152. 1. — ⁶⁾ Colum. 2, 9, 6, Cato 33. — ⁷⁾ Varro de re rust. X, XI.

szolgák (*familia rustica*) élén a majoros (*vilicus*, innen villa) állt, a ki az úr utasításait átvette, ennek távollétében rendelkezett és büntetett. Alája voltak rendelve a szántók (*bubulci*) és a szolgák, kiknek száma a gazdálkodási módhoz képest különböző volt. A majorosnak állása természetesen szabadabb volt, mint a többi szolgáké, s valószínűleg csak neki volt rá kilátása, hogy jó magaviselete jutalmául urától megkapja a szabadságot. Egyebekben valamennyien egy közös háztartást képeztek. A szolgák munkaképes korukban a rabszolgavásáron vétettek, és ha öregség vagy betegség által munkaképtelenné lettek, más dolgokkal együtt gyakran ismét a piacra vitettek. ¹⁾

A szolgát úgy mint az ökröt kellőképp etették, a míg dolgozni birt, de ha munkaképtelenné vált, eladták, mint a kicsorbult ekevasat. Soha meg nem kísérelték, miépen lehetne a szolgákat emberi viszonyok által a jószághoz vagy urokhoz kötni. „A hány rabszolga, annyi ellenség“ tartja egy régi római közmondás. Gazdasági elv volt a rabszolgák közti viszálykodást inkább táplálni, mintsem elfojtani. Ugyanezen értelemben intette a karthagói Mago a földbirtokosokat, hogy egy nemzetiségű rabszolgákat együtt ne tartsanak, nehogy alkalmat nyujtsanak földmivelőszövetkezések, sőt talán összeesküvések keletkezésére.

A derekas, gyakorlatias földmivelő a majorosnak Cato által festett rajzában úgy áll előttünk, a milyennek lennie kell. Első az udváron, utolsó az ágyban; szigorú emberei iránt; a munkásokat és a marhákat jól ellátja; mindig otthon van; nem ad s nem vesz kölcsön; nem vendégeskedik; mindent urára bíz; a kapott utasításokat híven megfogadja stb.

A parasztgazdaság a földbirtokosétól kisebb aránya által különbözött. Itt maga a tulajdonos és gyermekei dolgoztak a rabszolgákkal együtt vagy ezek helyett. A marhaállomány száma leapadt, s a hol a jószág nem bírta az ekének és fogatának költségeit fedezni, a kapa lépett annak helyébe.

Az e korbéli talajgazdaság gazdasági eredményeinek méltánylására fontolóra kell vennünk a gabonaárakat, melyek ijesztőleg csekélyek valának. A római kormány a városi proletárságnak kedvezett az itáliai parasztság rovására. A második makedóniai háborútól kezdve a római seregek teljesen tengerentúli gabonából éltek; ez által az itáliai földmives egy fontos piacot veszített termése számára. A kormány olcsó áron szerevén külföldi gabonát, ily gabonával árasztotta el a főváros piaczeit, vagy legalább az itáliai gabonaárakhoz mérve, potom áron bocsátotta áruba. Ehhez járult az, hogy a tartományokban, nevezetesen Siciliában a termelési ár is jóval alacsonyabb volt mint Italiában. A siciliai és sardiniai gabonák Latiumba való szállítása pedig ép oly olcsó volt, mint az Etruriából, Campaniából, vagy épen éjszaki Olaszországból való szállítás; a tengerentúli gabonának tehát a félszigetre kellett özönlenie s az ott termeltnek árát lenyomnia. A provinciákból a gabnakivitel csak Italia számára volt megengedve; tehát az anyaország monopoliumot csinált magának a tengerentúli gabonából.

¹⁾ Varro r. r. I, 17, 3. Cato de re rust. 2. Colum. 1, 8.

E gazdálkodás eredményei világosan szembe ötlenek. Az árviszonyok ugyanis megczáfolhatlanul bizonyítják, hogy az italiai gabnatermés tökéletesen híjával volt az eladási piacnak, s hogy ennek folytán úgy a gabona, mint a gabnatermő föld úgy szólván elvesztette értékét. Italia mezei gazdasága ez uton rendszeresen megrontatott és az országnak érdeke fölládoztatott. Ennek következménye a parasztság hanyatlása lett. A régibb kor erkölcsi szigora és takarékos életmódja belőle is fokozatosan kiveszett. Ebből következett a gabnatermelés háttérbe szorulása, mely sok helyt, úgy látszik, mindössze a munkás-személyzet eltartására szükséges mennyiségre szorítkozott. ¹⁾

A marhatenyésztés egészben véve jövedelmezőbb volt a földművelésnél, melynek ágai közül legtöbb hasznot hajtott a szőlő, utána a zöldseges kert és az olajfás; legkevesebbet a rét és gabnásföld. Catonál ugyanis azon általános állítást találjuk, hogy a marhatenyésztés jobban fizeti ki magát, mint a földművelés; ²⁾ a mi természetesen nem azt akarja mondani, hogy mindenütt tanácsos a szántóföldet legelővé átalakítani, hanem viszonylagosan oda magyarázandó, hogy azon tőke, mely hegyi legelőkön és más alkalmas legelő földeken a nyájgazdaságba fektetetik, többet jövedelmez annál, mely alkalmas gabnásföldön a földművelésre fordítatik. — A szőlőtermésnek a gabnatermelésnél nagyobb tiszta jövedelmét mutatja az is, hogy azon választott bírósági ítélet szerint, mely 637-ben Génua város és a neki adót fizető falvak pörében hozatott, a város örökbér fejében a bornak hatódát, a gabonának pedig huszadát kapta. ³⁾

Nagy baj volt az, hogy kevéssel 536 előtt a claudiusi törvény a senatori házakat eltiltván az üzérkedéstől, ez által arra kényszerítette, hogy tőkésiket földbirtokba fektessék, azaz, hogy a régi paraszttelkek helyét majorságokkal és legelőkkal foglalják el. A jószággazdaság nem tette ugyan szükségessé az úrnak folytonos jelenlétét a jószágon, de mégis megkívánta gyakori megjelenését; míg a legelő-jószág vég nélkül terjeszthető volt és a tulajdonost alig vette igénybe. Ez okból a jó szántóföldek is lassanként legelőkké alakítottak át. ⁴⁾

A római gazdaság kiterjesztése az által ért véget, hogy a Latiumban létező tőke az egész földközi tengervídéken működő üzérkedésre vetette magát. A tőkepenészesek összevásárolták a paraszttelkeket és a legjobb esetben rabszolgaművelés mellett alakították át majorságokká. Ezt szintén földművelésnek nevezték, pedig a valóságban csak a tőkegazdaságnak alkalmazása volt a talaj terményeinek termelésére. Ugyanazon téren, mely a hajdani kisgazdaság korában, száz, egész 150 parasztcsaládot táplált, most egy szabad család élt és vagy 50, többnyire nőtelen rabszolga.

E gazdálkodás összeredménye nagyon is szembeötlő volt a megváltozott népesedési viszonyokban. A nemzet megfogyatkozott; a szabad polgárok közössége egy úri és egy rabszolgai rendre bomlott elannyira, hogy a római tőkepenészeseknek ugyanannyi részök volt az italiai nép szá-

¹⁾ Mommsen: Rómaiak történ. IV. k. 149—166. — ²⁾ Cic. de off. 2, 25, 89. Columella praef. 4. Plin. hist. nat. 18, 5, 30. — ³⁾ Mommsen: R. t. IV. k. 168. l. — ⁴⁾ Mommsen IV. k. 169. l.

mának és erejének hanyatlásában, mint Hamilkárnak és Hannibalnak. A magasan álló és gazdag osztály nem akarta ugyan nyíltan a közönséges polgár romlását, de elnézte, a mint tönkre ment. ¹⁾ A földművelő osztály gyors elenyésztét tanúsítja Philippus néptribun azon panasza, miszerint a polgárság közt alig van kétezer családnak fekvő vagyona. ²⁾ Karthagó legyőzése után a baj napról-napra növekedett. Kevesek önkénye szerint történt minden. A patriciusok birtokában voltak a tartományok, hivatalok, gazdagság, dicsőség, diadalok. A nép aközben a folytonos háborúk, adók s a szegénység által megtörve, az ipar- és kereskedéshez nem értve, adó-
ságokba merült, melynek lerovására, midőn sem jószágaik, sem pedig gazdasági eszközeik elégségesek nem voltak, a börtönbe vagy szolgaságba taszítottak. A polgárság nagy része katonáskodván, avagy adósság következtében földbirtokaitól elesvén, elég jószág maradt műveletlenül, melyeket magoknak bármily cím alatt megszereztek a patriciusok. Ez volt oka a szántóföldek elhagyottságának, a földművelők megfogyott számának és a szegénység folytán beállott tétlenség- és restségnek. A gabonatermelés hanyatlásnak indulván, a bor- és gyümölcsstermelés, valamint a baromtenyésztés emelkedett. Halastavakra, díszkertekre, állatkertekre óriási összegeket fordítottak a gazdagok. Vadak, szárnyasok és halak eladása többet jövedelmezett mint a földművelési buzgóság. ³⁾

A patriciusok terjedelmes mezei jószágokat Italia nagy részében nem művelhetvén, szolgákra s szegényebb sorsú emberekre bízta: magok pedig a tartományokban uzsoráskodtak avagy katonáskodtak. Terentius Varro panaszkodik, ⁴⁾ hogy a családatyák odahagyván az ekét és kaszát, inkább a szinkörökben csattogtatják kezeiket, mint a mezőkön és szőlőkertekben. Azon helyeken, a hol hajdan Róma nagy férfiai az ekeszarvát tartották, később megkötözött lábak, elítélt kezek, bélyegzett arczok, békókkal fenytett rabszolgák foglalkozának. ⁵⁾ Ez az oka, hogy a rabszolgák oly gyakran említetnek a jogtudósoknál, ha földbirtokról van szó; innen azoknak különböző foglalkozása, a földbirtokhoz való iratása, a jószág részeihez számíttatása és a gazdasági eszközök közé való foglaltatása. Innen van az, hogy Sallustius ⁶⁾ a földművelést „servile officium“-nak nevezi.

Jóllehet pedig ezen állapot sokat levon a földművelés iránti tiszteletből, megvolt azonban ennek haszna is. E rabszolgák olcsón voltak megszerezhetők, és mivel a katonáskodástól mentek voltak, a szántóföldek soha sem hagytak el művelőiktől; azonkívül a folytonos és terhes munkákkal megtörött a legyőzött nemzetek hadi dicsősége elannyira, miszerint ez által kevesbbé lett félelmes a szolgáknak mindig növekedő sokasága. A császárok dicséretül hozták fel s jeles tulajdonaik közé számították azt, hogy a legyőzött népeket az ekékhez visszaterelni kényszeríthették. Innen van, hogy Probus császár a tanácshoz írt levelében így kérkedik: ⁷⁾ „Omnes

¹⁾ Mommsen IV. u. ott. — ²⁾ Cic. de offic. II. 21. — ³⁾ Doublie: G. d. Altert. 687. 1. — ⁴⁾ Varro de re rust. II. Columella de re rust. I. praef. — ⁵⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3. Florus III. 19. — ⁶⁾ Sall. de bell. Cat. 4. — ⁷⁾ Vopisc. in Prob. c. 15.

iam barbari vobis arunt, vobis iam serunt. Arantur Gallicana rura barbaris bobus et iuga Germanica captiva praebent nostris colla cultoribus: paescuntur ad nostram alimoniam gentium pecora diversarum; equinum pecus nostro iam foecundatur equitatu: frumento barbarico plena sunt horrea.“ Hasonlóképen Eumenius: ¹⁾ „Arat nunc mihi Chamavus et Frisius et ille vagus, ille praedator exercitio squalidus operatur, et frequentat nundinas meas pecore venali et cultor barbarus laxat annonam. — Ita nunc per victorias tuas Constanti, Caesar invicte, quidquid infrequens Ambiano et Bellovaco et Tricassino solo, Lingonicoque restabat, barbaro cultore revirescit.“

Ámbár a későbbi időkben nem részesült oly nagy tiszteletben a földművelés, mint a köztársasági idők első századaiban; jóllehet utóbb a gazdasági munkák nagyrészt a gyarmatosok- és szolgákra bízának, téves lenne azonban ama véleményben lenni, hogy a földművelés iránti szeretet ez által teljesen kialudt a rómaiaknál; sőt a gazdaszat, ha nagyobb lendületet nem vett is, inkább volt tökéletesíthető, mint akkor, midőn kevéssel megelégedve, magok művelék szántóföldjeiket. Ekkor ugyanis sok görögországi és ázsiai növényt honosítottak meg, melyeket előbb egyáltalában nem ismertek; így némely alma- és körtefákat Epirusból hoztak; szilvát Armeniából; cseresnyét Pontusból; a medoktól citromot; Áfrikából a gránátalmát; Perzsiából az őszi barackot; Cyprusból a babérfákat; Görögországból a mirtust; észlelték a szántóföldek milyenségét és természeti tulajdonságait, a helyek szépségét és kellemességét: szóval a gazdaszatot tökéletesebb törvények szerint berendezék. Ezenkívül szokásuk volt ezen időben a rómaiaknak, a városi fáradtságos ügyek végzése után, a mezei jószágokra vonulni, nyugalmat keresni: ámde nem, mint ama régi Cincinnatusok, kis kertecskéikben, hanem halastavakban gazdag, fényes s költséges földbirtokaikon, kellemes s félreeső magán- avagy nagyszerű mezei lakáikban, milyenek voltak az annyira dicsért tusculanumi és laurentinumi. A gazdag rómaiak ily helyeken töltötték idejüket vadászat-, halászat- és madarászattal foglalkozva, a tudományok egyes ágait művelve, pereket és jogügyeket tanulmányozva, avagy a gazdaszat különféle örömeit élvezve. ²⁾

Az italiai virágzó mezőgazdaságot a rómaiak, mint gyarmatosok elterjeszték a meghódított tartományokban: különösen éjszakfelé a legkittünőbb hasznos növényeket és tenyészállatokat. Gallia, Germania, Britannia nekik köszöni a mezőgazdaság és baromtenyésztés első berendezését és meghonosodását. A legnagyobb hasznot ebből ismét a rómaiak húzták, majd az új talaj termőképességének kizsákmányolása, majd az által, hogy a tartományok adózási képességét emelték. ³⁾

IV. A principatus alatti köztársaságban az eddigi állampénztár, az aerarium populi Romani a senatus rendelkezése és felügyelete alatt maradt, habár ezáltal nem vétetett ki a princeps intézkedése alól; ⁴⁾ de az államvagyonhoz lépett most a princeps vagyona, a *fiscus caesaris*, ⁵⁾

¹⁾ Paneg. Const. dict: c. 9, 21. — ²⁾ Trotz: Jus agrar. Rom. diss. 5 tom. III. — ³⁾ Doublie: Gesch. d. Altert. 685, I. — ⁴⁾ Dion Cass. LIII, 16, 22. — ⁵⁾ Ulpian l. 6, §. ult. D. de iure fisci 49, 14.

minthogy e vagyon, alanyának állásánál fogva, szintén közvagyon jellemét ölté magára, és mind a rendes, mind a rendkívüli államjövödelmeknek egy igen jelentékeny része azt illette.¹⁾ Így a telekadó, fejadó, vámok, fogyasztási adó stb. némely tartományokból a fiscusba, másokból az aerariumba folytak. Ezekhez járultak a vagyonekhozásból befolyó jövedelmek.²⁾ A fiscus, az egész császári első korszakon át, mint *privatus*, ellenébe állittatik az *aerarium publicum*nak;³⁾ csak e korszak vége felé, midőn az összes államvagyon közvetlenül is a princeps alatt állott, tehát az *aerarium* és *fiscus* között addig létezett ellentét megszűnt, jelentette a fiscus az egész államvagyont, és ennek ellenében meg kelle különböztetni a princeps magánvagyont, mely ettől fogva *res privata principis*-nek neveztetett.⁴⁾

E korszakban még fennállott az Italia és a tartományok közti különbség. Itáliai telken római tulajdon volt szereszhető, tartományin nem; Italia sem telek-, sem fejadónak alávetve nem volt, az ezekhez való közszolgáltatások községiek voltak; ellenben, mint földbirtokot terhelő adót, Italia nagyobb része mezei természetényeket volt köteles szolgáltatni, az u. n. *annona*-t, melytől csak Róma környéke volt ment (*Italia urbicaria*).

A tartományok közül Egyiptusnak sajátágos szerkezetet adott Octavianus.⁵⁾ Minthogy u. is Róma csak úgy volt gabonával ellátható, hahogy azon ország lakossága szakadatlanul termelt, tehát ez utóbbinak nemzeti érzetét lehetőleg kimélni akarván, a római tartományná lett országnak oly kormányzót adott, mely mintegy az egyiptusi királyt helyettesíté; neve volt *praefectus Aegypti* vagy *augustalis*.⁶⁾

A birtokviszonyokról szölván, nem hagyhatjuk végre említés nélkül az örökbérletet (*emphyteusis*), melynélfogva a mivelésre szánt idegen mezei telek meghatározott évi bérpénz (*canon*, *pensio*) fizetése s a telket érő közterhek viselése mellett korlátlanul használhatóvá tétetett.⁷⁾

E jogintézmény azon szokásból fejlődött, mely szerint a hajdan az *ager publicus*hoz tartozott, utóbb városi községek- vagy papi testületekhez került mezei telkek, hosszabb rövidebb ideig meghatározott bérért (*vectigal*, innen *agri vectigales*) mintegy örökbérbe adattak s a bérlőnél mind addig, mig a bért pontosan fizette, visszavonhatlanul meghagyattak, sőt a bérlő, jogának védelmére, még a bérbeadó (község vagy testület) ellen is külön *interdictum*ot nyert a *praetor*tól.

A császári második korszakban a római birodalom keleti felében szokássá vált, részben az *agri vectigales* példájára, a császári fekvőségek tekintetében is különbséget tenni, mely szerint azok vagy parlagon heverő telkek, melyek mezőgazdasági mivelés és megmunkálás (*ἐμφορεύειν*) végett meghatározott bér mellett in *perpetuum* haszonbérbe adattak, vagy pedig *fundi patrimoniales* s. *rei privatae*, azaz egyéb telkek valának, melyek néha ugyan örökbérbe adattak, de néha csak bizonyos időre. Jóval Justinianus előtt azonban az *agri vectigalis* joga s az *emphyteusis* egybeolvadtak

¹⁾ Tac. Ann. II. 47. — ²⁾ Dr. Hoffmann: A róm. jogtört. 186. I. — ³⁾ Spartian. Hadrian. 7. Plin. Panegy. 26. — ⁴⁾ Dr. Hoffmann u. ott. 185. I. — ⁵⁾ Tac. hist. I, II. 1. — ⁶⁾ Dr. Hoffmann: Róm. jogt. 200. I. — ⁷⁾ L. I. pr. D. VI. 3.

s az utóbbiféle elnevezés minden városi, községi, egyházi és magános földek örökbérileg történt átruházására vitetett át, az örökbérszerződés pedig Zeno császár egyik rendelete által sajátságos jogügyletnek nyilvánított. ¹⁾

Ámde milyenek voltak a földmivelési viszonyok a császárok alatt?

Miután az állami ügyek állapota a béke áldásaiban részesíthetné a rómaiakat, többen a császárok közül a háborúk és a lázadások következtében nagyon aláhanyatlott földmivelési foglalkozást újra fölélesztetni törekedtek.

Régtől fogva szokásban volt, hogy a római kormány drágaság idején összevásárlott gabnát (far, triticum) mérsékelt áron juttasson a városi polgárságnak; ²⁾ nagyon megkönnyíté ezt a rabszolgákkal űzött síciliai és áfrikai ültetvényes gazdászat, mely bőséges és ingyenes gabnát szolgáltatott Rómának, s a néppárt vezetői az alnép tömegét azzal kötétek magokhoz, hogy azon rendkívüli osztogatást törvényhozás útján a fővárosi proletariatus rendes illetményévé változtaták. Ily törvények: *lex sempromia*, ³⁾ melynek következménye volt, hogy az egész renyhe proletariatus Rómába tolult, hogy ott a közkinccs és üzerek költségén táplálódzzék; a *lex octavia* e veszedelmes állapotnak a kiszolgáltatandó gabnamennyiség leszállítása és árának felemelése által iparkodott elejét venni; ⁴⁾ a gabnaosztogatást (frumentatio) egészen megszüntető *lex cornelia*; ⁵⁾ *lex clodia*, mely a városi plebsnek épen ingyen adatta napi kenyérét. ⁶⁾ Caesar, kinek idejében az állam 320 ezer polgárt látott el gabonával, ez utóbbiak számát 170 ezerre szállítá le, és e köztáplálkozást államának szegény és érdemes veteránjai egyetemessé ellátásává változtatá. ⁷⁾

Augusztus, hogy a polgárok hajlamát a földmivelés iránt ismét fölélesztse, a gabnaosztogatást eltörölte, de ismét visszaállította, miután meggyőződött, hogy a nép kegyének megnyerése tekintetéből ezen intézkedés nem kis jelentőségű; az osztogatást azonban ugy korlátozta, hogy ép oly gondot fordított a szántók-vetőkre és munkásokra mint a tétlen néptömegre. ⁸⁾ Midőn pedig a fényűzés oly nagy mérvben szállott meg többeket, hogy nemcsak szántóföldeiket nem mivélék, hanem lakomák s mulatságok által még ősi birtokaikat is eltékozolták, Trajanus a bajt orvosolni ohajtván rendelte, miszerint a hivatalkeresők jószágai harmadrészenek Italiában kell lennie. Ezen intézkedés által a városokhoz közelebb fekvő szántóföldeknek nagy ára lett, mivel a hivatalkeresők, hogy annál sikeresebben járhassanak hivatalaik után, minden másutt levő ingatlan jószágait eladogatták. ⁹⁾ Julius Caesar ugyane czélből már előbb hasonló törvényt hozott. ¹⁰⁾ Trajanus rendeletét később M. Antonius a külföldi tanácsnokokra való tekintetből mérsékelté. ¹¹⁾ Nem kevesebbé volt hasznos a szántóföldek

¹⁾ §. 3. I. de locat. (III. 24.) Dr. Bozóky: A róm. jog inst. 275. l. — ²⁾ Victor ill. 7. — ³⁾ Appian. bell. civ. I. 21, Liv. Epit. 60. — ⁴⁾ Cic. de off. II. 21. 72. Brut. LXII, 222. — ⁵⁾ Cic. de leg. II, 6. 15. — ⁶⁾ Liv. Epit. 71. — ⁷⁾ Sallust. de ord. rep. cp. I, 8, f. Sueton. Caes. 41. — ⁸⁾ Sueton. in Aug. c. 42. — ⁹⁾ Plin. Ep. VI, 19. — ¹⁰⁾ Tac. Ann. VI, 16. — ¹¹⁾ Capitolin. in M. Anton. c. 14.

mivelésére Pertinaxnak rendelete, a ki az Italiában és a tartományokban miveletlenül hevert termőföldeket az elfoglalók — és megmunkálókknak ítélte oda: e mellett a földmivelőknek 10 évrnyi adómentességet engedélyezett; sőt a császári birtokokat sem engedé saját nevére iratni: azokat a rómaiak közös és nyilvános birtokainak tartván.¹⁾ Ugy látszik, hogy Probus is kiválóan kedvezett a földmivelésnek.²⁾ Hasonló gonddal buzgólkodtak a többi császárok is a földmivelés előmozdítása végett, a mint ez tudva van azon számos kiváltságokból, melyek a földmivelőknek engedélyeztettek.

A római birodalom hanyatlásával, midőn a császárok kincstára a mértékletlen pazarlások következtében kiürült s az állam és a császári háznak terhei mind-inkább növekedtek, a földmivelés is hanyatlani s majdnem végenyészetre jutni kezdett. E hanyatlást nagy mértékben siettette a városi hivatalok közül a decurionatus. Felette terhesek voltak már a személyes szolgálatok (munera personalia) is, melyeket a hivatalokkal kapcsolatban mindenik decurio, a mint a sor őt éré, elvállalni tartozott: míg végre a tisztségek hosszú során keresztül nem ment és ez által végkép meg nem szabadult volt. Ehhez járult az, hogy a decuriones-ek köteleztettek a területeikre kivetett adókat, a behajthatlanokat is, befizetni. — Vagyoni kizsarolás nehezedett a városokra. Meddig a városi közvagyon ért, e méltatlanság legalább egyeseket nem sujta; de zsarnok és pazar uralom alatt e forrás csakhamar kiapadt. Ekkor a decuriones, mint a városi vagyon kezelői, kötelezve lőnek a hiányzót saját magánvagyonukból kipótolni, és az adók elviselhetlensége miatt tulajdonosaik által odahagyott telkeket adózás kötelezettsége mellett átvenni: míg végre az egyes is tönkre jutott, vagy pedig módot talált javainak maradványaival együtt menekülni.³⁾ Nagy Constantin a városoktól elvett szántóföldeknek nagy részét a püspököknek és az egyházközségeknek adományozta. A hitehagyott Julianus Constantin reteleit eltörölte s a szántóföldeket a polgároknak visszaadta. De halljuk magát Julianust: „Possessiones, inquit, publicas civitatibus iubemus restitui; ita ut iustis aestimationibus locentur, quo cunctarum possit civitatum reparatio procurari.“⁴⁾ Hogy e rendelete a ker. vallás elleni gyűlöletéből avagy a közjólét iránti jóakarataból származott-e, nehéz meghatározni. Juliánus utódai e rendeletet megszüntették, de ismét életbe léptette Theodosius: azon meggyőződés által vezéreltetve, miszerint semmi sem annyira igazságtalan s korával ellenkező, mint a városokat saját jószágaiktól megfosztani.⁵⁾

A bajokat, melyek a földművelés elhanyagolásából származtak, alig lehet leírni. A szegénységre jutott polgárok a szántóföldeket odahagyván, ezek miveletlenül és elhagyott állapotban maradtak; az egykor igen termékeny vidékek rablók menedékhelyei lettek. Halljuk tanúbizonyságul Eumeniust,⁶⁾ Constantinnak dicsőítőjét, ki köszönetet mondván a császárnak

¹⁾ Hierodian. II, 4, 12, 18. — ²⁾ Vopisc. in Prob. c. 18, 20, 22. — ³⁾ Dr. Hoffmann: Róm. jogtört. 193, 195, 345. l. — ⁴⁾ L. I. C. Th. de locat. fund. — ⁵⁾ Nov. Theod. 30. de locis reip. quoquom. poss. civit. restit. — ⁶⁾ Grat. Act. Constant. c. 5. 6.

azért, hogy az aedusok adóját leszállítá, erre vonatkozólag így tudósít: „Jacebat illa civitas non tam innixa Romanis, quam virium defectione prostrata, ex quo eam novi census exanimaverat acerbitas. — Habemus et hominum numerum, qui delati sunt, et agrorum modum, sed utrumque nequam, hominum segnitia, terraeque perfidia — merito — ignoscet ipsis cultoribus, quos piget laborare sine fructu, si quidem ager, qui nunquam respondet impendiis, ex necessitate deseritur, etiam inopia rusticorum, quibus in aere alieno vacillantibus, nec aquas deducere, nec silvas licuit excidere. Ita quidquid olim fuerat tolerabilis soli, aut corruptum est paludibus, aut sentibus impeditum“ ect. — Egész tartományok maradtak mivelők nélkül; sőt sokan a római birodalmat is odahagyták; előnyösebbnek tartván a barbarok közt a szegények szabadságát élvezni, mint a rómaiak alatt az adózási terhek közt tengetni életüket. Lassankint a góthokhoz, a Diocletianus alatt Galliában fellázadt bagaudaek-hez, vagy más barbar népekhez költöztek s ezen költözőkődéseket nem is bánták meg.¹⁾

A császárok vagyonszomjas és önkényes uralkodása alatt a kis telkek birtokosaigyakran valának kénytelenek birtokaikat vagy egészen elhagyni, vagy pedig azokat hűbéri javak gyanánt mivelni. Commodus idejében Áfrikában az oroszlánok nyilvános helyekre is berohantak. Ezen állatokat a császár mulatsága miatt kelle kimélni; és a szerencsétlen földmives, ki egyet ily állatok közül — habár saját személye védelméből — megölt, nehéz büntetéssel lakolt. — E törvény csak egyike ama sok kényuri rendelményeknek, melyeket egyik zsarnok rossz szeszélyében kibocsáta, a mely csak századok után, Honorius alatt, szelidítettett és nem előbb mint Justinian alatt töröltetett el.²⁾

Idővel a földmivelést terhelő viszonyok odáig mentek, hogy a legtermékenyebb tartományok térségei miveletlenül hagyatván, ismét sivatagokká lettek. A termékeny Campaniában, a későbbi rómaiak csendes mezei élvezetének terén, ezen szerencsés fekvésű tájon, körülbelül két hónappal Theodosius halála után mintegy 528,042 római hold sivatag és miveletlen tartományt adómentessé kelle tenni; és így mintegy 32 földr. négyszög mértföldnyi földet, az összes tartománynak nyolczadrészét. Tanúbizonyosságul idézzük Arcadius császár saját szavait: ³⁾ „quingenta viginti octo millia quadraginta duo iugera, quae Campania provincia, iuxta inspectorum relationem et veterum monumenta chartarum, in desertis et squalidis locis habere dignoscitur.“ Minthogy pedig a barbarok akkor még nem tették volt pusztító lábaiakat Olaszországba, jegyzi meg helyesen Gibbon, ezen bámulatos elpusztulás okait, melyről a törvények is tudósítanak,⁴⁾ csupán a római császárok fonák álladalmi gazdaságának kell tulajdonítani.

A római birodalom megdőltével alig akadunk ama régi, tiszteletre méltó s virágzó fölmivelésnek nyomaira.

¹⁾ Salvia. de gubern. Dei lib. V. Montesquieu: A rómaiak nagys. és hanyatl. 201. l. —

²⁾ Cod. Theod. — ³⁾ L. 2. C. Th. de indulgent. debit. Lactant. de mort. pers. c. 7. — ⁴⁾ Cod. Theod. l. XI. t. 28. l. 2.

II.

A kereskedelem eredete és fejlődése a rómaiaknál.

I. Az áruknek a termelőtől a fogyasztóhoz való juttatása kereskedésnek mondatik, mely csak akkor honosul meg, ha a forgalom élénkül s a munkamegosztás érvényesül; ha az egyes javak termelése egyes egyének önálló üzlete gyanánt jelentkezik s a felesleges termények más szükségleti tárgyakért becseréltetnek. A kereskedés az egyes vidékeken termelt, de ugyanott föl nem használható tárgyakat oly vidékekre hozza, melyeken a tárgyak hiányoznak, de kerestetnek; míg a termelő vidékeken közvetíti az árucikkeket, elveszi a termelőtől a fölösleget s hosszabb idő múlva, midőn a cikkben hiány támad, eladásra kínálja azt.

Az ókorban, midőn az emberi tevékenységnek legtöbb része rab-szolgák által végeztetett, a munka általában s így a kereskedés sem részesült tiszteletben. Platon kárhozzátja ezen foglalkozást. ¹⁾ Ily felfogás található a rómaiaknál is, kik Aristotelessel ²⁾ azt tartották, hogy a kereskedő nem nyerhet máskép, mint mások kárával; ³⁾ s ennél fogva a kereskedés náluk is megvetés tárgya volt.

Sokkal inkább el voltak foglalva a rómaiak a meghódított tartományok berendezésével, semhogy az ipar- és kereskedelemre nagy gondot fordíthattak volna. Hisz az első karthagói háború alkalmával a tanács nyíltan kimondotta azon alapelvet, hogy a kereskedelemmel foglalkozó nemzetek a rómaiak számára tartoznak dolgozni, s hogy az ő mesterségök a hódítás és adókiivetés. Ily elvek mellett senki előtt sem tűnik fel különösnek, hogy a római nép az ipart és kereskedelmet nagyon alárendelt foglalkozásoknak tekintette. ⁴⁾

Leggyengébb oldala volt a római állambölcseiségnek a kereskedési szellem. Amily gazdag a római törvényhozás népgazdasági viszonyokhoz tartozó elvekben: oly szegény a kereskedelmi dolgokra való határozmányokban. A római kereskedelmi törvényhozás nagyon csekély előhaladást mutat ugyannyira, hogy általában állíthatjuk, miszerint e kevésbé érdeklődés a közszellem által gyámolítva, inkább gátlólag, mint előmozdítólag hatott a kereskedelem kifejlődésére.

Eleinte a kereskedést akadályozhatá a városnak fekvése és talán a Tiber keskeny folyója, melyen alig járhattak terhelt hajók. ⁵⁾ A kereskedésnek elhanyagolása s megvetése magával a várossal támadt. Halic. Dionysius szerint ⁶⁾ már Romulus — vagyis a legrégebb törvényhozás — a szabadoknak két foglalkozási módot engedett meg: a földmívelést és hadi szolgálatot; a kereskedéstől és ipari foglalkozásoktól a polgárokat távol

¹⁾ Plato de leg. IV. — ²⁾ Aristot. Politic. III. 5. — ³⁾ Cic. de off. I. 25. — ⁴⁾ Doublie: Gesch. d. Altert. vom Standpunkte der Kultur mit besonderer Rücksicht auf die Entwicklung des volkswirtschaftlichen Lebens in Ackerbau, Handel und Industrie, Wien, 1874. 690 l. — ⁵⁾ Strabo V. 3. Dr. Abeken V. Mittelitalien vor den Zeiten römischer Herrschaft, 1843. Stuttgart und Tübingen, 61. l. — ⁶⁾ Dion. II. 98. l.

tartotta. Ki mesterséget üzött, nem számíttatott többé a polgárok közé. ¹⁾ Így még azután is, mikor a földművelés becsülése alább süllyedt, általán tisztesebbnek tartatott a henye élet, mint a közhasznú munka. ²⁾ Ámbár pedig Dionysius azt tartja, hogy Romulus ezen intézkedése sokáig érvényben volt; tudva van azonban másrészt az, miszerint a kézmivességre vonatkozó rendelete nem maradt fenn uralkodásán túl.

Mert úgy látszik, hogy Numa a kézmivesség és a mesterségek gyakorlását a polgároknak megengedte. Plinius szerint ³⁾ ugyanis társulatokat alapított, a kézművesek és művészek testületét hozta be az államba. Egyébként Dionysius is a népi foglalkozások közé sorolja a kézművességet, ⁴⁾ habár ezzel előbbi állításának némileg ellenmond. Régi írók bizonyossága szerint Numa király institutiói közt, vagyis a Rómában emlékezetet meghaladó idők óta fennálló intézmények közt, nyolcz kézműves czéhet találunk elsorolva: a fuvolások, aranyművesek, rézművesek, ácsok, kallósok, festők, fazekasok és lábbelicsinálók czéheit; a kenyérsütés és az iparilag üzött gyógyászat még ismeretlen volt, valamint a ház asszonyai magok szőtték a ruházatra szükséges gyapjút. A vasból dolgozók külön czéhére nem találunk; a mi bizonyítéka annak, hogy a vas feldolgozása Latiumban aránylag későn kezdődött. Sok szükséges dolgot Etruria és Görögország szolgáltatott. Egyébiránt Róma régi dala az ügyes fegyverkovácsot Mamuriust dicsőíték, valamint Volcanus már az ősrégi ünnepjegyzékben megjelenik.

E korban még nyoma sem volt a kézművesség azon gögös megvetésének, melylyel utóbb találkozunk. ⁵⁾ Miután azonban a serviusi szervezés szerint csakis az ácsok, rézművesek s zenészek osztályaiból csatoltattak egyes szakaszok a hadsereghez, a többi iparosok pedig a fegyverjogból kizárattak: a kézimesterségek erkölcsi lenézés tárgyai lettek s politikai tekintetben háttérbe szorítottak. Később szerencsés háboruik folytán a rabszolgák végezték a kézi mesterségeket, avagy szükséges fényüzési cikkeiket a legtávolabbi tartományokból szállítani kényelmesebbnek tartották; utóbb azonban a sütők, posztósok, fazekasok, réz-, arany- és ezüstművesek, az üveggyárosok, festők és kallósok nevezetesebbek valának. A munkások legnagyobb részt a szabadonbocsátottak közül kerültek ki. ⁶⁾

Tullus Hostilius úgy gondolkodván, miszerint tétlenség által a polgárzat elsatnyúl, a háború indításra anyagot keresvén, ⁷⁾ úgy látszik, hogy Numának a testületekről hozott intézményét beszüntette, mivel Florus (I. 6) a társulatoknak eredetét Servius Tulliusnak tulajdonítja, ki talán a Numától föltalált intézményt életbe léptette. Egyébként sehol sem olvassuk, hogy a királyok a kereskedelemre vonatkozólag valamely megszorítást tettek volna, hacsak Ostiát ki nem vesszük, a mely a kereskedelemre minden tekintetben alkalmas volt és melyet Ancus Martius építtetett. ⁸⁾

A latin folyami és tengeri kereskedelem rakodóhelyéül Rómánál alkalmasabb hely nem létezett, mely az erős fekvés és a folyó közvetlen

¹⁾ Dion. II. 9. — ²⁾ Bajza: Az emberi műv. tört. 291. l. — ³⁾ Plin. hist. nat. XXXIV, 1, XXXV, 12. — ⁴⁾ Dion. II. 9. — ⁵⁾ Mommsen: Róm. tört. I. k. 259. l. — ⁶⁾ Doublin: R. A. 693. l. — ⁷⁾ Liv. I. 22. — ⁸⁾ Strabo V. 3. Abeken Mittell'alien, 61. l.

szomszédságának előnyeit magában egyesítette. Róma nem kereskedő város ugyan Korinth vagy Karthago mintájára; mert Latium lényegében földmivelő ország s Róma mindenek fölött latin város volt és maradt; a mi azonban Rómát a többi latin városok sorából kiemeli, mindenesetre kereskedői helyzetére s azon szellemre vezetendő vissza, mely ennek folytán polgárait áthatotta. Ennek következménye volt az, hogy a latin mezőgazdaság mellett gyorsan kifejlődött benne a városi élet.

Italiának minden viszonya a kelet civilizációjával Görögországra vezet vissza. A Caere melletti phoenikiai ügynökségnek keletkezését, a caerei kereskedői államnak későbbi jól ismert viszonyaiból Karthagóval, tökéletesen megmagyarázhatjuk. Minden jel arra mutat, hogy hellen hajósok voltak az elsők, kik az italiai partokon kikötöttek és pedig Kis-Ázsia aeoiai és ioniai partjairól. A homerosi költészet még nem szól Itáliáról, a hesiodosi költeményekben azonban Italia és Sicilia körvonalai határozottabban lépnek előtérbe. Ha Herodotos helyesen határozta meg Homeros korát, akkor Görögország egy századdal Róma alapítása előtt még Italiát nem ismerte. ¹⁾

Italia törzseinek sorsára döntő befolyást gyakoroltak: a dóri Tarent ²⁾ s az ioniai Kyme (Cumae). Valamennyi italiai görög települők közül a tarentieknek jutott a legfényesebb szerep. Kikötőjük városukat a dél-italiai kereskedés, sőt az adriai tengeri forgalom egy részének is természetes lerakóhelyévé tette. A tengeri öbölben űzött gazdag halászat, a kitűnő gyapju termelése és feldolgozása, valamint megfestése a tarenti borkagyló nedvével a belföldi kereskedést még a kivitelivel is növelte. Ugy látszik, hogy nagyterjedelmű kereskedelmi összeköttetéseit Tarent már e korban szerezte. Közép-Itáliában első nagyobb kereskedő városaik voltak Caere déli Etruriában és Róma a Tiberis partján, melyek italiaiak által alapítottak. ³⁾

Az italiai kereskedés a legrégibb korszakban az italiaiak egymás közti forgalmára szorítkozott. Tarent forgalma e korban, úgy látszik, még csekély volt az apuliaiakkal és messapiakkal. Nem így a nyugati parton. Latiumban és még inkább Etruriában rendes árucseré folyt. A legrégibb Italia ép úgy mint a császári Róma keletről kapta fényüzési czikkeit, mielőtt megkísérlette volna az onnan kapott minták után maga készíteni; cserébe azonban nem adhatott érték nyers terményeinél egyebet, tehát első sorban rezes, ezüstöt és vasat, azután rabszolgákat, hajóépítő fát s néha gabonát. ⁴⁾

Az italiai kereskedés különböző módon alakult Latiumban és Etruriában. A latinok kiviteli cikk hiányában csak a passiv kereskedést üzhették. Latium mindenek fölött földmivelő ország maradt. Körülbelül nagyjában véve ugyanazon árukat vették, adták el és gyártották Latiumban és Etruriában; de a forgalom belterjűségére nézve a déli tartomány messze mögötte maradt éjszaki szomszédjának; a görög minták után Etruriában

¹⁾ Mommsen I, 171—180. Abeken: Mittelitalien 277. Liv. I. 2. — ²⁾ Abeken u. o. 346. 347. — ³⁾ Mommsen Róm. tört. I. k. 180—188. II, k. 198. I. Abeken Mittelitalien 108—112. Liv. VIII. 22. — ⁴⁾ Mommsen u. o.

készült fényüzési cikkek Latiumban, sőt Görögországban is keltek; míg Latiumnak alig volt kivitele belőlök. A nyugoti etruskok nemcsak Siciliával, hanem Görögországon kívül az etrusk-karthagói tengeri szövetség ki-
fejlődése óta talán leginkább a karthagóiakkal közlekedtek. ¹⁾

Hogy Róma találkozott Karthagóval a tengeren már a királyok alatt, midőn ez utóbbi a latin szövetség élén az etruskokkal küzdött (508), s hogy még a Tarquiniusok elűzetésének évében kötött vele szerződést, bizonyítja a görög Polybios által föntartott régi okirat. ²⁾ E szerződés szerint Róma és szövetségesei kötelezik magokat, hogy nem hajóznak túl a Bon (promontorium Haermeum) fokon, hacsak szélvész által, vagy ellenségtől nem üzetnek: s még ez esetben is nem üznek kereskedést; csak a szükséges szereket veszik fel a hajó ellátására s öt nap múlva visszatérnek; míg másrésről a Karthagóba érkező kalmárok ki lesznek véve az adózás alól; az adás-vevés nyilvános hitellel fog birni nemcsak Afrikában, hanem Sardiniában is. Duncker is állítja, ³⁾ hogy Karthagó Rómával és Massiliával barátságos viszonyban és kereskedelmi összeköttetésben, az etruskokkal pedig hosszú időn át véd-és daczszövetségben állott. Mommsennek erre vonatkozó nézetéről már szóltam.

Más irányt vesz a latinok forgalma. Latium nyelve, írása és a latin pénzügy viszonya arra mutat, hogy a latin kereskedés kizárólag a kymaeiek és siciliaiak felé irányult. Az italiai rézrudak pénz gyanánt Siciliában is forgalomban voltak, azaz a latinok siciliai kereskedése passiv volt. Egyéb bizonyítékai a Sicilia és Italia közti régi forgalomnak a kereskedelmi kölcsön, a börtön, a kulcsok, az eledelek italiai elnevezéseinek átvétele a siciliai dialectusba és megfordítva (patina: *πατάνη*; arvina: *ἀρβίνη*).

A vásárok Latiumban igen régiek. Lehet, hogy kezdetben a nemzetközi összejövetelekhez és ünnepekhez csatlakoztak; így p. Rómában évenként aug. 13-án. Talán még nagyobb jelentőséggel birt Etruriára nézve a Voltumna templomában évenként tartott gyülekezet, mely egyszersmind vásárul szolgált s melyre rendszeren a római kereskedők is ellátogattak. Az italiai vásárok legjelentékenyebbike azonban az volt, mely a Soracte mellett Feronia ligetében⁴⁾ tartatott s hol a római kereskedők rendszeren megjelentek. E vásárokon kétség kívül már rég folyt a kereskedés és csere. Rossz aratás esetében itt segítették ki egymást a tartományok gabnakészletökkel; cseréltek el marhát, rabszolgát, érczetek és mindazt, a mi a legrégibb korban szükségesnek vagy kívánatosnak tartatott.

A legrégibb csere eszközt marhák és birkák képezték oly módon, hogy egy marha tíz birkát ért. A marhák és birkák közti törvényes arány abból eredt, hogy midőn a marhabírságok pénzbírságokká alakítottak át,⁵⁾ a birka tíz, a marha száz as-ra számíttatott át. A marhának elnevezése lassanként a pénz (pecunia) nevére ment át. Második csereeszköz gyanánt

¹⁾ Abeken u. o. 276. l. — ²⁾ Cantu Caes. Világt. III. k. 88. l. Dr. W. Hoffmann: Geschichte des Handels, Lipcse, 1847. 323—328. l. — ³⁾ Duncker: Gesch. d. Altert. — ⁴⁾ Strabo V, 226. l. Liv. I. 30. Dionys. III, 32. — ⁵⁾ Festus v. peculatus, 237, Gell. II, 1. Plutarch Poplicola II. Mommsen: Rom. t. I. k. 260, 261. l.

már igen korán szokásba jött a réz (aes), a minthogy a rézben szegény latinok magát a becslést is „rezesítésnek“ (aestimatio) nevezték.¹⁾

Minden nyom egyesül arra, hogy a latinok kereskedését bizonyítsa a nyugoti tenger görögjeivel általában s mindenekfelett a siciliaiakkal; más népekkel való közlekedésnek azonban ugy szólván semmi bizonyítványára nem akadunk. E kereskedés valószínűleg italiai kereskedők által üzetett külföldön. Rómában nem keletkezett külön magasabb kereskedelmi osztály. Latiumban a nagykereskedés kezdet óta a nagy földbirtokosok kezében volt. A nagy földbirtokos a több hajózható folyón átmetezett vidéken csakhamar bárkák birtokába jutott s így a tengeren-túli kereskedés gabonával és talán egyéb kiviteli czikkkel általok üzetett.

A mondottakból kitűnik, miszerint Rómának kereskedelme ugyan aránylag élénk volt, de lényegére nézve Róma épen nem volt kereskedő város mint Caere vagy Tarent, hanem egy földművelő ország középpontja.

II. Kevéssel a királyok elűzetése után, midőn Claudius és Servilius voltak consulok (494. Kr. e.) a kereskedőknek egy bizonyos behozott társulatára találunk, mely Mercurius templomától, hol vallási szertartásaikat szokták volt a kereskedők végezni, Mercuriale-nek²⁾ neveztetett. E társulat kezdetben szabadonbocsátottakból (libertini) alakult, s kis kalmárok, szatócsok egyesületéből állott;³⁾ Cicero idejében azonban oly nevezetessé lett, hogy még a lovagok is tagjaivá lettek.⁴⁾

A rómaiak a kereskedésre a szomszéd nemzetek, főleg az etruskok példája által buzdítottak, de a köztársaság viszonyai és szükségletei is megkivánták némi előhaladását. Idő folytával ugyanis részint az italiai bő aratás, részint pedig a tartományokból való gabona- és más élelemszállítás alkalmat adott a gabonakereskedésre,⁵⁾ mely a római birodalomnak minden századán keresztül majdnem egyedüli és legjelentékenyebb kereskedelmi foglalkozás maradt. E gabonakereskedéssel azonban a legatusok vagy a vidéki tiszthatalóságok voltak megbizva; nyereség kedvéért magánosok nagyon ritkán foglalkoztak vele. A kereskedés illetően lendületét ama politikai czélnak köszöné, mely szerint az állam kormányzói mindenha gondoskodtak arról, hogy a népkegy megnyerése és a lázadások megelőzése végett bőséges gabnakészlettel bírjanak.

A római királyság eltörlésétől Italia egyesüléséig az italiaiak belső egymás közti forgalmáról az írásbeli források hallgatnak; csupán a pénzek vetnek e tárgyra némi világot.⁶⁾ Ezen időbe esik ugyanis a csere rendszerről való átmenet a pénzrendszerre, miben természetesen a görög mintákra voltak utalva. Közép-Italiában a réz lett pénz-érczczé, s a pénzegység a rézfonton alapult. A pénzeket nem verték, hanem öntötték. Történeti szempontból figyelemre méltó, hogy a pénz valószínűleg Rómában keletkezett és pedig a decemvirek által és hogy az Rómából hatott el a latin, etrusk, umbriai és kelet-italiai községekbe.

¹⁾ Mommsen I, 261—262. l. Doublrier: *Gesch. d. Alt.* 696, 697. l. — ²⁾ Liv. II, 27. Ovid. *Fast.* V, 672. — ³⁾ Doublrier: *Gesch. d. Handels* 694 l. — ⁴⁾ Cic. *ad Quint. frat.* II, 5. — ⁵⁾ Tac. *Ann.* XV, 43. — ⁶⁾ Abeken; *Mittelitalien* 284—289. Mommsen II, 271, 272 s. köv.

A pénzláb e népeknél tisztán helyi volt, és minden város területe külön pénz-területet képezett; ennek daczára azonban a közép- és felsőitaliai pénzlábak három csoportba foglalhatók össze; az etrusk és az umbriai városok, Róma és Latium s végre a keleti partvidék pénzeire. — Ezek szerint az italiai belső forgalom is valószínűleg eme területekre oszlott.

A tengerentuli forgalomra nézve a királyok korszakában említett sicíliai-latin, etrusk-attikai s adriai-tarenti kereskedelmi összeköttetések tulajdonkép e korszakba esnek. Miként a latin réznek Siciliába behatolása a két első kereskedelmi vonalnak bizonyítéka, azon módon a nagygörögországi ezüstpénznek egyenlősítése a picenumi és apuliai rézpénzzel tanúsítja, hogy a tarentiek élénk közlekedésben álltak a kelet-italiai partvidékkel. Festett agyagedényeknek Attikából való bevitele Lucaniába, Campaniába és Etruriába körülbelül a Tarquiniusok elűzetése körüli időre esik.

A samnitok egyszerű szelleme mindvégig távortartotta magát a sirékesítésnek oktan fényűzésétől; e szerint vidékének kereskedelmi forgalma is csekély volt; valószínű, hogy e körülményben a szigorúbb római erkölcsök hatását kell felismernünk. Szoros összefüggésben állanak ezzel azon tilalmak, melyeket már a tizenkét-táblás törvény adott ki a biborszemfődek és a halottak mellé rakott arany-ékszerek ellen, s az ezüstszerkeknek — a sótartó és áldozati csésze kivételével — száműzetése a római háztartásból.

Független kézmives és kereskedői osztálynak kifejlődéséig Róma nem jutott el. Oka a tőke aránytalan központosításán kívül a rabszolgagazdálkodásban rejlett. A kisebb városi üzletek igen gyakran rabszolgák által végeztettek, kiket urok, mesteremberek vagy kereskedők gyanánt letelepített, vagy szabadonbocsátottak által, kiknek urok majd üzleti tőkét adott, majd üzleti nyereségök egy részét, gyakran felét, magának kikötötte. Az apró üzletek tiszta jövedelmének nagyrésze a nagy házak pénztáraiba folyt be s így iparúzó és kereskedő középosztály nem keletkezhetett. A nagykereskedők a nagyföldbirtokosok voltak, kiknek kezében egyesültek egyszersmind az állam számára teljesített munkák és szállítások.

Ámbár a püni háborúk előtt a rómaiak kevéssé foglalkoztak a tengerészettel, mindazonáltal barátságban voltak a karthagóiakkal s Afrika partjait látogatták. A történelmből ugyanis ismeretes némely szövetségkötésök a karthagóiakkal. Kereskedelmi szerződéseket kötött már a királyi Róma Kymae-vel, valószínűleg Massiliával is. ¹⁾ 509-ben Kr. e. követte ezt az első kereskedelmi szerződés Karthagóval, melyben az utóbb említett város, Tyrus, Utica és szövetségesei helyett is, kötelezte magát, miszerint egy elfoglalt s Rómától nem függő latin várost átenged Rómának: viszont követelvén a rómaiaktól, hogy nem fognak városokat építeni Áfrikában és Sardinianban; de a karthagói földön szabadon adhatnak és vehetnek mint polgárok; és így viszont a karthagóiak. ²⁾

A második kereskedelmi szerződésben Róma hihetőleg mint a latin

¹⁾ Doublrier: *Gesch. d. Handels* 697. l. — ²⁾ Polyb, I. *Cantu Caes. Világt.* III, k. 89. l. Doublrier u. ott. 697. l.

szövetség, vagyis oly népek feje szerepelt, melyek tengerészettel bírtak, a nélkül, hogy Rómának saját hajói voltak volna. Róma ugyanis Olaszország meghódítását tűzvéni ki feladatúl, nem pedig hogy egyenlípést tartson ama nagyszerü javításokkal, melyeket Dénes és Karthagó a tengerészetbe behoztak, elhanyagolta a magáét; ugy, hogy hátrányban állott, midön az első pün háború kitört. ¹⁾

Az említett két szövetségkötés tehát nem bizonyítja a tengeri kereskedés nagy előhaladottságát, mint némelyek abból következtetni akarják: amennyiben azon időkben a rómaiaknak tengeri- s talán kalóz-kereskedése volt s így jutottak hajóik Afrika partjaihoz; e szerződésben a karthagóiak azon határokat szabták meg, melyeken túl nem volt szabad a rómaiaknak hajózniok. ²⁾ Nincs benne semmi, a mi a római kereskedelem előmozdítására vonatkoznék, hanem inkább a karthagói kereskedés iránti gondoskodásnak bizonyítéka.

De nem is feltünő, hogy ezen időkben oly csekély és jelentéktelen vala kereskedésök. Ismeretlen volt még e korszakban a fényüzés, s a római életmód, meg az erkölcsök a kereskedelemtől idegenkedtek. Nagyon kevés árucikkeik voltak, melyeket a külfölddel kicserélhettek volna. Vert pénzök nem volt avagy oly durva, hogy a kereskedésre egyáltalán kevésé volt alkalmas: említettük ugyanis, miszerint a rómaiak sokáig rézpénzt használtak. Plinius bizonyítása szerint ³⁾ a rézpénz helyett az ezüstöt csakis a püni háború előtt 5 évvel kezdték használni Rómában. — A tengerészetre pedig épen kevés gondjok volt. Gyakran idegen hajókat használtak. Így p. Appius Claudius Caudex az 5. század vége felé locri, tarenti és nápolyi hajókkal ment át Siciliába, ⁴⁾ mivel nekik kevés és durva deszkázatokból készültek valának. Varro szerint ⁵⁾ ugyanis: „hae naves compositae erant e pluribus tabulis crassioribus rude coniunctis, quas Caudices appellabant.“ — Ámbár pedig a püni háborúk előtt a hajók felszerelése és készítése végett választott „duumviri navales“-ekre akadunk, ⁶⁾ ugy látszik azonban, hogy nem voltak ezek rendes tiszthatóságok, hanem csak a szükséghez képest választattak.

III. Midön a rómaiak hatalomvágyának Italia határai nem voltak elegendők és Karthagót gyanús szemmel kezdték tekinteni, Appius Claudius Sicilia zsákmányának megszerzése végett tengerre szállott és a valójában százazföldi római akkor harczolt először tengeri hajókon. ⁷⁾ A karthagói hajóhad vetélytársak nélkül uralkodott a tengeren, sőt Italiát magát is partra szállással fenyegette. Nagyobb betörésre ugyan nem került a dolog, de a mi minden egyébnél károsabb volt, Rómának és szövetségeseinek kereskedése tökéletesen megbénult; ha ez állapot sokáig tartott, Caere, Ostia, Nápoly, Tarent, Syrakusa egészen tönkre menendők voltak. A rómaiak tehát egy, husz három- és száz ötemeletes hajóból álló, flajórajt építettek. ⁸⁾ Régi divatú hadibárkái és három emeletes hajói voltak ugyan

¹⁾ Cantu Caes. Vltg. III. k., 90. l. — ²⁾ Dr. W. Hoffmann: Gesch. d. Handels 323—328. l. Mommsen III. k. 67. l. — ³⁾ Plin. hist. nat. XXIII, 3. — ⁴⁾ Polyb. I, 10. — ⁵⁾ Varro apud. Non. Marcell. 13. f. 12 sz. — ⁶⁾ Liv. IX, 30. Mommsen II. k. 234. l. — ⁷⁾ Polyb. I, 10. Florus II, 2. — ⁸⁾ Polyb. I, 20, 5—7. Mommsen III. k. 47—50. l.

a rómaiaknak, de a tengeri háború új rendszere szerint használandó ötemeletések Italiában még nem készültek. Hajórajuk 494. tavaszán tengerre szállott s G. Duilius consul Mylae mellett fényes győzelmet vívott ki. ¹⁾

Jóllehet pedig a karthagoiakkal viselt háborúk arra indították a rómaiakat, hogy nagyobb gondot fordítsanak tengerészetükre; ámbár a poenokat, kik a tenger fölötti hatalommal kezökben kitünően fölszerelt hajókkal bírtak, gyakran megverték: mindazáltal úgy látszik, hogy a nagyobb szerű hajózás és kereskedelmi vállalatoktól távol maradtak. Hisz' még Cicero korában is teherhordó hajók, kétszáz amphorával (mintegy 56 tonna) terhelve rendkívül nagyoknak tartattak. ²⁾ És e tény semmi más bizonyítékra nem szorúl, ha meggondoljuk, miszerint Róma a legvirágzóbb kereskedelmi városokat, Karthagót és Korinthot teljesen lerontotta. Ezen kívül, ha a legyőzöttekkel való békekötéseiket figyelmünkre méltatjuk, azokból is a tengerészet elhanyagolásának bizonyosságára találunk. Az elfoglalt ellenséges hajókat ugyanis soha sem tartották meg magok számára, hanem vagy fölégették, vagy szövetségeseik közt elosztották avagy követelték az ellentől, miszerint a birtokában maradtakat többé fel ne szerelje. ³⁾ Szükség esetében pedig azonnal intézkedtek. Így Caesar Arlesben 30 nap alatt építtetett egy hadihajót a marseilleiek ellen. ⁴⁾

A kereskedelem közönségesen a fényüzéssel egyenlő lépésben halad. Miután ugyanis a rómaiak más tartományok jövedelmeit, terményeit és fényüzési czikkeit megismerni kezdték s hatalmuk a nagyság oly magas fokára jutott, miszerint a szárazföld és tenger teljhatalmu uraivá lettek: a fényüzés növekedtével kereskedelmök is lendületet nyert. Italia egyesülésétől Karthago és a görög államok meghódításaig a tengerentúli kereskedelem nagy szerepet játszott, melynek jelentőségét fokozta azon előjogosított helyzet, melyet az uralkodó itáliai nemzet a tartományokban elfoglalt.

Az ipar ellenben aránylag hátramaradt. Cato a campaniai gazdának azt tanácsolja, hogy a szükséges rabszolga-ruhát és lábbelit, az ekét, hordót és lakatot Rómában vásárolja; a gyapjuszövetek nagy fogyasztása mellett a posztógyártásnak is igen elterjedtnek kellett lennie; a kallósok ugyanis nagy szerepet játszanak a római vigjátékokban ⁵⁾; annak azonban nem találunk nyomaira, hogy megkísérelték volna a rendes iparüzést Italiába átültetni. Italiában termeltek ugyan lent és készítettek bibort; de az utóbbi igarág főképp a görög Tarent sajátja volt, és e téren alkalmasint a belföldi gyártmányok az egyiptomi gyolcs és milési vagy tyrusi bibor bevitele által háttérbe szorítottak. E korba esik az Itálián kívüli földbirtokok kibérlése és az utóbb oly óriási mérvekben kifejlődött gabnatermelés- és marhatenyésztéssel való üzérkedés kezdete. ⁶⁾

Az üzlet a különféle ágakban rendszerint rabszolgák által kezeltett. A kereskedő saját hajóján, saját rabszolgájának vagy szabadon-bocsátottjának vezetése alatt hozatta meg magának szükséges árucikkeit, s azo-

¹⁾ Polyb. I. 20—24. Zonaras VIII, 10—11. Mommsen III. k. 51. l. — ²⁾ Cic. ad. div. XII, 15. — ³⁾ Liv. XXX. 37. Polyb. XV, 18, — ⁴⁾ Caes. de bell. civ. I, 36. — ⁵⁾ Plutarch Cat 21. — ⁶⁾ Mommsen IV. k. 171, 172. l.

kat ugyanezen módon hozta ismét forgalomba nagy- vagy kiskereskedés útján. A bányák és gyárak pusztán rabszolgák által kezeltettek.

Hogyan gondolkodtak a rómaiak a kereskedésről, jellemzőleg fejtegeti Cicero ¹⁾ a kötelességekről irt munkájában: „Afelett, hogy mely ügyletek és kereseti módok tekinthetők tisztességeseknek, és melyek aljasaknak, az uralkodó vélemények általában véve a következők: Megbélyegezvék először is azon keresetmódok, melyekben az ember a közönség gyűlöletét vonja magára, mint a vámszedőké és pénzkölcsönzőké. Tisztességtelen és aljas a bérmunkások foglalkozása is, kiknek nem szellemi, hanem testi munkája fizettetik meg; mert ezek bérökért mintegy önmagokat adják el rabszolgául. Aljasak azon zsbárusok is, kik azért vásárolnak a kereskedőtől árucikkeket, hogy rajtok azonnal túladjanak; mert nem tudnak rendkívüli hazugság nélkül megélni és nincs becstelenebb dolog a szédelgésnél. A kézművesek foglalkozása is kivétel nélkül aljas; mert a műhelyben az ember nem lehet gentleman. Legkevésbé tisztességesek pedig azon mesteremberek, kik a dobzódást mozdítják elő, például, hogy Terentius (Enuch 2, 2, 26.) szavaival éljünk: „Hurkakészítők, sós-halárusok, szakács, baromfikereskedő, halász“; s ezenfelül körülbelől még az illatszerkereskedők, a táncz mesterek s a játszó-bódék apraja-nagyja. Azon keresetmódok azonban, melyek vagy magasabb miveltséget előfeltételeznek vagy nagyobb hasznot hajtanak, mint a gyógyászat, az építészet, tisztességes tárgyak tanítása, tisztességesek azokra nézve, kiknek rangjukhoz illenek.“

Róma üzleti forgalma e korban egy fokon áll hatalmi fejlődésével. Kiterjedése legszembeszökőbben látható e kor pénzviszonyaiban. A római denár mindenütt nyomukban járt a római legioknak. Az e korbéli kereskedői szellemről bizonyoságot tesz az, hogy minden jól berendezett házban volt egy számoló tábla (tablinum); minden tisztességes embernek erkölcsi kötelessége volt naplót vezetni bevételeiről és kiadásairól. A római szokás ezen házi naplóknak törvényszéki bizonyító erőt tulajdonított. ²⁾

E szellemnek következménye volt a társulási ügy szertelen felvirágzása. Azonban gazdasági szabály volt a rómaiaknál inkább sok üzletben venni részt csekély részvétellel, mintsem önállóan üzérkedni. Polybios tanúsága szerint alig volt Rómában vagyonos ember, kinek az állami bérletekben, mint nyílt vagy hallgatag társnak, része ne lett volna. Egyébiránt a Gaius Flaminius által létrehozott claudiusi törvény kevéssel 536 előtt a senatoroknak és fiaiknak megtiltotta, hogy tengeri hajókat tartsanak, kivevén jószágaik termésének szállítására s valószínűleg azt is, hogy a nyilvános árverésekben részt vegyenek; általában eltiltotta őket mindattól, a mit a rómaiak az üzérkedés (quaestus) alatt értettek. ³⁾ E népvégzés a főkép politikai aristokratia mellé egy tisztán börze-aristokrátiát teremtett, az utóbb ugynevezett lovagrendet, melynek versengése az uri renddel tölti be a következő század történetét.

¹⁾ Cic. de off. I, 42. Mommsen: Rómaiak tört. VIII. k., 238. l. Doublrier: Gesch. d. Handels 698. l. — ²⁾ Mommsen u. ott. IV. k, 171—180. l. — ³⁾ Liv. XXI. 63. Cic. Verr. V, 18, 45. Mommsen IV. k., 171—182. l.

A tőke egyoldalú hatalmának következése volt, hogy az ipar utolsó helyen állt. A kereskedés virágzott ugyan, de mindenben passiv volt. A kereskedés kedvezőtlenül állott Italiára nézve Görögországgal, Syriával, Egyiptommal, Kyrenével és Karthagóval. Róma kezdett a földközi tengeri államok fővárosa, Italia pedig kezdett Róma városi határa lenni; és Róma több lenni nem is akart és jóllakott közönnyel viselte a kereskedés szenvedőleges állapotát.

Az erkölcsstelenség, mely a tisztán tőkegazdaságban rejlett, az ember és hazaszeretet helyébe a feltétlen önzést ültette a lelkekbe. A nemzet jobb része igen élénken érezte, hogy az üzérkedők gazdálkodása a romlás magvait rejti méhében; innen volt az, hogy a jó érzelmű államférfiak az összes nemzetgazdaság más irányba tereléséről gondoskodtak, s oly emberek mint Cato, főképp ez értelemben hirdették szóval és tettel a földmivelés szükségességét. „A kereskedőt — mondja Cato műve előszavában — derék és a szerzésben szorgalmas embernek tartom, de üzlete nagyon ki van téve veszélyeknek és szerencsétlenségeknek. Ellenben a földmivelőkből válnak a legvitézebb emberek és legjelesebb katonák; nincs keresetmód, mely oly tisztességes, biztos és senkire nézve sem gyűlölséges volna, s a kik vele foglalkoznak, legkevesebbé jutnak rossz gondolatokra.“

A római tőke a közép és kisebb földbirtokot Italiában úgy, mint a tartományokban mindinkább felemésztvén, ennek következése volt, hogy a talaj jövődelme az Italián kívül fekvő tartományokból is mindinkább Rómába folyt. Az ültetvényes rendszer a nagytőke működése folytán a virágzás magas fokára emelkedett: az ipar ellenben passiv helyzetében megmaradt; sőt a rómaiak Korinth gyárait, annyi becses iparos traditiók letéteményi helyeit is — mint már említettük — lerombolták. Az építési iparral kapcsolatban álló kézi mesterségek rabszolgák által kezeltettek. Csakis a római magángazdaság virágzott. Az urodalmi és adóberletek nagyobb része római tőkepenzesek zsebébe folyt. A pénzforgalmat rómaiak monopolizálták; minden Galliában megforduló fillér a római kereskedők könyvein ment keresztül. ¹⁾

Italia nagykereskedése azonban igen tekintélyes volt. Italia kivitele főképp borban és olajban állott. Az italiai bor nagy mennyiségben ment a baleari szigetekre és Keltiberiába, Áfrikába, Narbóba és Gallia belsejébe. A kelta földre való borkereskedés aranybánya lett az italiai kereskedők számára; s nem ritka eset volt, hogy a kelták egy korsó borért egy rabszolgát adtak cserébe. Italiai lovaknak szintén nagy keletők volt a kelták földén. Sőt római polgárok földbirtokot szereztek magoknak a római határon túl s azt italiai modorban hasznosították elannyira, hogy Gallia meghódítójának, Caesarnak, római bor ereskedők és földbirtokosok egyengették az utat. ²⁾

Nagyobb volt azonban az italiai bevitel, hova a forradalmi korszakban a legtöbb fényűzési cikkek tengeri uton vitettek be. A rabszolgake-

¹⁾ Mommsen VI. k, 236—241. — ²⁾ Mommsen VII, 299. 1.

reskedés is lendületet nyert Syriából és Kis-Ázsiából, mely egyszersmind legbensőbb összefüggésben áll a kalózság felvirágzásával. Italiában a bevétel Ostiában és Puteoliban összpontosult. Ostia, melynek kikötője ugyan nem sokat ért, Rómához közel levén, a csekélyebb értékű árúk számára szolgált lerakóhelyül, — a fővárosba menő gabnabevitel és a kelettel üzött fényüzési kereskedés pedig leginkább Puteoliban fészkelte meg magát. Ez utóbbi forgalomnak közvetítője hosszú időn át Korinthus ennek megsemmisítése után Delos volt. A mithridatesi háború után a puteoliak közvetlen kereskedelmi összeköttetésbe léptek Syriával és Alexandriával.¹⁾

A kereskedelem fejlődésének a köztársasági idők vége felé akadályul szolgált egy régi baj, mely egyszersmind mutatja, mily csekély gondot fordítottak a rómaiak a tengerészetre és kereskedésre. A karthagói háborúk után a tengerészetet elhanyagolták. Azon időben ugyanis, midőn a rómaiak a szárazföld és tenger majdnem teljhatalmú urai voltak, a kereskedelmet háborgató kalózok száma napról-napra növekedett. A kalózság garázdálkodását, az egyetlen mesterséget, mely az adriai partokon virágzott, a rómaiak kelleténél tovább türték el azon türelemmel, mely szoros összefüggésben állt rosz lábbon álló tengerészetökkel. Athenodoros kalóz 685-ben ugyszólván Lucullus hajóhadának szeme láttára támadta meg Delos szigetét; egy másik kalózvezér Herakleon, semmivé tette a 682-ben Siciáliában ellene felszerelt hajórajt. De ez arczátlan gonosztevők Italia megszentelt földét sem tartották tiszteletben. Brundisiumban, Misenumban, Cajetában, az etrusk kikötőkben, magában Ostiában is partra szállottak; sőt Ostia kikötőjében az ellenök felszerelt és egy consul vezénylete alatt álló római hajóhadat is megsemmisítették úgy, hogy Cicero e megaláztatást „labem et ignominiam reipublicae“ nevezi.²⁾ Ezernél több hajó kalandozott a tengeren s 400 várost bevettek. A szónokoknak pirulniok kellett a karthagói hajóorrokkal diszített szószékeken, midőn e kalózok még a közel nyári lakokat is megrohanván, azokat kirablák és lakóikat magokkal hurczolván, csak nagy váltságdíj mellett adák vissza.³⁾ A latin földmives, az appiusi úton járó utazó, a Baiae-ben mulató fürdővendégnek élete s vagyona egy perczig sem volt biztonságban; minden kereskedés és forgalom fennakadt; drágaság uralkodott Italiában és a tengerentúli gabonából élő fővárosban.⁴⁾

Midőn az ügy a végsőkig jutott és a kalózoknak hatalmát három parancsnok sem volt képes megtörni, a tengeri parancsnokság Pompeiusra bízott, ki a meglevő hadihajók legjobb részével 687. év kora tavaszán tengerre szállt s alvezéreinek közreműködésével őket meghódoltatván a háborúnak véget vetett. Ugyanazon év nyarán a kereskedés és forgalom visszatért régi kerékvágásába.⁵⁾

Az új időszámítás előtt Alexandria és Antiochia, a kereskedésnek sajátképi gócpontjai római hatalom alatt állottak, melyeket lassankint a nyugati és éjszaki tartományok régi nevezetes kereskedő városainak meg-

¹⁾ Abeken; Mittelital. 110. l. — ²⁾ Cic. pr. leg. Manil. 12. — ³⁾ Cantu Caes. Világt. IV. k. 131. l. — ⁴⁾ Mommsen, VII. k., 99. l. — ⁵⁾ Mommsen VII. k., 147, 148. l. Cic. pr. leg. Manil. 12.

hódolásai követtek, és Róma, habár nem is főkereskedési hely, de középpont lett, honnan a világkereskedés birodalmi vezetése kiindult; de csakis kiindult; mert ezután is lenézték a kereskedéssel és hajózással foglalkozó népeket; Karthagó és Korinth szétrombolása sem indította őket arra, hogy a főszerepet a kereskedelmi világban átvették volna. A tengerhez közelfekvő városok, számtalan kikötők s hajózható folyók birtokukban even, ennek daczára a birodalom fővárosa csak fegyverek, zsákmány s uj diadalok után nézett; az ipar és kereskedelem nagyobb mérvű fejlesztésére épen nem gondolt: megelégedve egyes-egyedül azzal, ha a tartományoknak minden gazdagságát s jövedelmét Rómába összefolytíni láthatta; meg azzal, ha a kereskedést a tartományok lakóinak engedheté; inkább a birodalom határainak kiterjesztésére, mint a kereskedelem fejlesztésére s előmozdítására gondolt.¹⁾

E korszakban a magángazdaság szembeeszközö jellemző vonását a római tőkepezesek olygarchiája képezi, melynek kezeiben egyesül az összes birodalom kereskedelmének nyeresége. Ily körülmények közt nem csuda, ha e tőkepezes osztály döntő befolyást gyakorol a külpolitikára.²⁾

IV. A régi rómaiak hajózási rendszerét tökéletesíté Augusztus, kinek tengeri ereje habár a birodalom méltósága alatt állott is, legalább a kormány céljainak megfelelt. Róma beérve azzal, hogy a szárazföldön uralkodik, minden jelentékenyebb tengeri városnak hatalmát megsemmisíté, nem annyira érdekből mint dicsvágyból a nélkül, hogy annak helyét pótolni kívánta volna. A város már kezdete óta Marsnak levén szentelve, mivel csupán a fegyverek hatalma által tartá fönn magát és gyarapodott, a kereskedésből származható előnyöket egyáltalában nem ismerte. A régieknek okvetetlen szük korlátok közé szoritott hajózása csak másodrendű fontossággal birhatott a római tanácsra nézve, mely az ő ellenségeinek tapasztalait s ügyességét a hajózásban meg tudá hiusítani az által, hogy a tengeri harcokat szárazföldi harcokká változtatta át.³⁾ A hajózásnak és a kereskedésnek minden előnyeivel csakhamar elenyésztek Nagy-Görögország városai, Sicilia, Korinth, Athene és Rhodos. Csupán két hajóhada volt Augusztusnak: az egyik Misenum mellett állomásozott a nápolyi öbölben, a másik Ravennában az Adria-tengeren. Augusztus hajóhadainak fő feladata volt a kereskedelmi naszádoknak biztossága és a birodalom külön részei közötti közlekedés.⁴⁾ Számos válogatott csapatok képezték itten egy részét a hadi erőnek, miért is praetorianusoknak neveztetek, megkülönböztetésül a többi kisebb hajóhadaktól, melyeket a rómaiak Provence partjain, a Rajnán, a Dunán és a Fekete-tengeren tartottak, ő egyszersmind a kalózok további garázdálkodásainak is határt vetett e két állandó telep által, melyek az egész Középtengerre vigyáztak.⁵⁾

Jóllehet pedig Augusztus intézkedéseit a többi császárok is követvén a tengerek védelmére békében és háborúban tartottak készen hajóhadakat,

1) Doublrier: *Gesch. d. Altert.* 698. l. — 2) Mommsen VI. k. 236–241. l. — 3) Polyb. I, 22. — 4) Montesquieu: *A rómaiak nagys. és hanyatl. ok.* 139–140 l. Abeken: *Mittelital.* 110. l. — 5) Justus Lipsius *de magnitud. Rom.* I. k. 5. f. Sueton. Aug. 49. Tac. *hist.* IV, 5.

mindazonáltal keveset tettek olyast, mi a kereskedelem elterjedésének nagyszerű lendületet adott volna, hacsak Claudius nem veszszük ki, a ki a kereskedőket nemcsak bizonyos előnyökben részesítette az által, hogy a tengeri szencsétlenségek által okozott károknak megtérítését magára vállalta s a hajóépítőknek egyes kiváltságokat engedélyezett: hanem Ostia kikötőjét is rendkívüli fáradsággal kikotratta, hozzácsatolván Pharust, hogy a hajók éjnek idején biztosabban kiköthessenek.¹⁾ Nero az által kedvezett a kereskedésnek, hogy a kereskedő hajóktól járó adót elengedte.²⁾ Alexander Severuson kívül, ki nagy mentességet engedélyezett a kereskedőknek, más császárok is hasonlót tettek. Így Antonius Piusnak köszönhető Cajetának és a tarracinai (Anxur) kikötőnek visszaállítása és a mint közönségesen hiszik, a rhodusi tengerészeti törvényeknek a római birodalomba való bevitel. A többi császároknak ez irányban tett kedvezései nagyon csekély jelentőségűek.

Nagyobb kiterjedésű volt a külföldi kereskedelem a császárok idejében. Rómának e kereskedése abban állott, hogy az idegen tartományok fényűzési cikkeit és élelemszereit a hódítás által szerzett kincsekkel kicserélte. Semmi más népről nem mondhatjuk el, hogy összes árucikkeit és élveit idegen pénzzel fizette; sehol sem volt a nagykereskedés inkább passiv, mint Rómában, mely mindenkor a bevitelre szoritkozott. Innen van, hogy Róma csak mesterséges, azaz állami, katonai túlhatalma által volt központja a világkereskedésnek. A rómaiak a meghódított tartományokat éleltáruknak tekintették; e szempontból kötötték szerződéseiket és terjesztették ki kereskedelmi összeköttetéseiket. Hogy a római és távol-tartományi kereskedők a római birodalom kereskedelmi helyein megfordultak, önmagától értetik; hogy a tartományokban és a birodalom határain túl is foglalkoztak egyes római polgárok kereskedéssel, szintén ismeretes.³⁾ Már a samnitai háború után kiterjedt a kereskedelem Alsó-Italiára, Umbriára, Picenumra, Etruriára stb.⁴⁾ Caesarnál is olvassuk,⁵⁾ hogy azon római polgárok, kik kereskedési szándékból Genabóban, Gallia egyik városában megállapodtak, megölettek. Ugy látszik, hogy ezek gabnakereskedők voltak. Így az arab Petra-ban Augustus idejében igen sok római lakott. Nero alatt egyesek egész a borostyán-partig elhatottak; midőn 19-ben K. u. a markomannok királyának Marbodnak palotája (Csehországban) elfoglaltatott,⁶⁾ Tacitus szerint ott római szatócsok és kereskedők is találtattak, kiket a kereskedelmi szabadság és a nyereségvágy hazai tüzhelyeiktől ellenséges földre vezetett: csakhogy az ily esetek épen kivételek voltak. Főleg az ind-arab forgalom beviteli része leginkább idegenek, egyiptomiak és görögök kezében maradt.

Italiának fő kiviteli cikke a későbbi időkben is bor és olaj vala. Még az igen híres itáliai gyapjú sem volt kiviteli cikk, minthogy a bel-földi termék saját szükségletre sem volt elegendő. Csak az Alpokon inneni Gallia képez e tekintetben — kevéssel a császári időszak kezdete előtt

¹⁾ Sueton in Claud. 20. Plin. hist. nat. XVI, 40. Abeken u. o. 61. 1 — ²⁾ Tac. Ann. XIII, 51. — ³⁾ Cic. pr. leg. Man. 7. — ⁴⁾ Doublie: Gesch. d. Handels 697. — ⁵⁾ Caes. de bell. gall. VII, 3. — ⁶⁾ Schönchen, Manz: Allgemeine Realencykl., Regensburg, 1871, IX, 255. 1.

örvendetes kivételt. Itt a földmivelés és ipar mindig nagy virágzásban voltak, ez termékeit keletre és délre szállította. Placentia, Cremona, Parma és Patavium (Padua) Italiának leggazdagabb városaihoz tartoztak. Az ottani kézműgyárakból kapott Róma durva selyemkelméket, finom és drága szöveteket és szőnyegeket; az itt készült vászon a spanyollal és milésivel vetekedett. Sicilia — Róma éléstára — adott a fővárosnak a vágómarhák egyéb nemein kívül bőrt, gyapjút, mézet és sáfrányt. A mi a gabonát illeti, a birtokosok kötelesek valának a tizeden kívül — melynek ugyan jelentékenynek kellett lennie — további mennyiséget eladás útján átszolgáltatni Spanyolország, különösen déli része, Turdetania, gabonát, bort és finom olajat küldött a fővárosnak; spanyol kereskedők Gadesből és Kordubából — mint nevezetes kereskedelmi városokból — mézet, viaszt, szurkot, álkermet, cinóbert és besózott tengeri halat szállítottak Dicearchia és Ostia kikötőkbe. — Az alpokon-tuli Galliából selyemkelmét, besózott hust és sódort szállítottak. Róma nyugati és éjszaki tartományaiból leginkább élelmi czikkeket kapta: ez irányú kereskedés keleten sokkal csekélyebb mérvű volt.

Görögország szigeteivel meghódítójának többnyire fényűzési czikkeket adott: görögországi bort és mézet. Lucullus idejétől fogva a falernumi és mamertini bort kiszorította a chiosi és lesbosi. Görögország szigeteiről kaptak a római nagyok asztalaikra pávákat Samosból, darvakat Melosból, csigákat Chiosból. Tengeri halakat Rhodus, a kilikiai partok és a fekete tenger szolgáltatottak. — Ezeken kívül Görögország ellátta Rómát különféle márványaival, mely anyagot Numidiából, Egyiptomból s Elő-Ázsiából szállítottak s főleg Phrygiából; a közeli Etruriából való cararai márványt, mely könnyen megszerezhető volt — mint közönséges kötömeget — megvetették. Korinth feldulásával főleg vámmentessége és alkalmas kikötői folytán Delos emelkedett, virágzása azonban nagyon rövid volt, mert a mithridatesi háborúban elpusztított. Athen Sulla alatt fölötte sokat szenvedett és kikötőhelye Munychia egészen elpusztult. A császárok idejében a segélyforrások teljesen elenyésztek; a földek legnagyobb része sivatag lett, a kereskedés és hajózásnak pedig egyes helyeken csakis nyomoruságos szerep jutott.¹⁾

Róma Kis-Ázsiával is figyelemre méltó kereskedelmi összeköttetésben állott, de nem e tartomány saját termékeire vonatkozólag, hanem azon körülmény által, hogy e tartomány képezte középpontját az átmeneti kereskedésnek a távoli kelet és nyugat közt. Egyike e kereskedelmi utaknak a Fekete-tengeren alól huzódott el. Tulajdonképi célja e kereskedelmi utnak Dioscurias volt, a hol 70 nemzet áruüzlete összpontosult. Ide hozattak a babyloni és indiai termékek Árméniából és a médoktól; gyapju, szücsárúk, nemes kövek és a seri szövetek. Ugyanítt rabszolga-vásár is volt.

A másik kereskedelmi út Euphrattól Masaca-n, Combusta-n, Laodicea-n, Apamea-n keresztül Ephesusba vezetett, mely a császári időszak elején az elő-ázsiai üzletre szerfölött jelentékeny volt. Babyloni, phoenikiai és syriai természetű termékek, műtermékek és készítmények, indiai és arab szállítmányok vándorlának innen a nyugati tartományokba. Az ázsiai

¹⁾ Doublie: Gesch. d. Handels 702 s. köv. l.

városok közül említésre méltó még Palmyra, melynek már a római uralkodás előtt egy ideig önálló és kiterjedt kereskedése volt.

A harmadik kereskedelmi út Alexandria-n keresztül vonult, a honnan csak kivételesen vásárolta Róma a rozsot; egyéb kereskedelmi cikkei voltak a vászon, himzett gyolcscsovetek, valamint üveg és krystaltermékek. Jelentékeny kiviteli cikket képezett továbbá a papir-cserjéből készült iróanyag, különösen pedig az indiai árúk, melyek leginkább Alexandrián át vitettek Rómába. A kereskedelmi összeköttetések, melyek a Ptolemäusok alatt ritkák valának, — most lendületet vettek Indiával. Strabo szerint 120 egyiptomi hajó szolgált a kereskedelem védelmére a tengeri rablók ellen; de az egyiptom-indiai kereskedés emelésére Augusztus is igen sokat tett. Így hasznára vált a gabnakereskedésnek a tartományok sorába helyezett Egyiptom, melyről méltán mondta Tacitus, hogy „claustra annonae,“ ¹⁾ honnan már Augusztus korában 20 millio véka évi gabona-illeték vitetett Rómába. ²⁾

Plinius szerint ³⁾ a hinduk, serek és arabok évenként 1000 millió sestertiust vittek el a római birodalomból: árukat és kereskedelmi cikkeket hagyván hátra, melyek Rómában százszorosan adatának el. Majdnem minden kereskedelmi cikk, melyeket keletről hoztak, Rómában igen nagy keletnek örvendett; ide tartozik: a bors, fahéj, gyömbér, cinóber és más festékanyagok, tömjén, cassia (kászfá), myrrha, malabathrum és a costum. Bizonyos, hogy legtöbb e termékekből indiai, többre vezetnek még a mostani eredeti szanszkrit nevek. A tömjénnek legnagyobb része is Indiából hozatott, mert az arabiai épen nem lehetett elég nyugaton.

Az alexandriai kereskedés továbbá elefántcsontot, krystall és murrhini drágaköböl készült edényeket szolgáltatott. A legjelentékenyebb indiai kereskedelmi cikkek valának ezek mellett a ruhakelmék, drágakövek és gyöngyök. India képezi középpontját a selyem-és gyapotszöveti anyagok kereskedésének az ó-korban. A selyemszövetekkel való fényezés Rómában nagyon el volt terjedve; leginkább szerették az átlászó, virágosszinű szöveteket, melyek kiválólag Kos szigetén készítették. Aurelián császár idejében egy font selyem egy font arannyal fizettetett. A legdrágábbat nyújtotta azonban India Rómának drágaköveiben és gyöngyeiben. A gyémánt, saphir, rubin csakis Indiából kerültek. A gyöngyöket Ceylon partjainak osztrigapontkjain nyerték. E fényüzési cikkek bevásárlása miatt az érczek kivitele Arabia, India és Perzsia felé folyton növekedett; ⁴⁾ különösen az indiaiak áruikért kaptak ónt, rezet, cint, kiválólag pedig ezüstanyagot, ezüst és arany denárokat.

A kikötők, melyeket a gör.-római kereskedők látogattak, a következők valának: Muza, az arab parton, Opone, az aethiopi tengeröbölben, Agania, ma Pemba-sziget, Afrika keleti partjainál; Apologoi és Omana a perzsa tengeröbölben. Indiában áru-rakhely vala Barygaza, mely a kereskedelmi összeköttetéseket Chinával tartotta fenn. ⁵⁾ A déli parton Muzires vagy Man-

¹⁾ Tac. Ann. IV, 5. Tac. hist. III, 5. — ²⁾ Aurel. Vict. Epit. I, 6. Edict. Julian. 13, 8. — ³⁾ Plin. hist. nat. VI, 23. XII, 18, 41. — ⁴⁾ Cantu Caes. Világtört. V. k., 490. l. — ⁵⁾ Doublrier: Gesch. d. Handels 707. l.

galor és Nelkynda valának a legfőbb főúrurakhelyek India és a keleti országok közt. Mily nagy összeget fizetett a főváros a keleti fényűzési czikkek beviteleért, megérthettük Plinius tanúságtételéből.

A császárok uralkodásának vége felé is általában a mondottak szerint maradt érvényben a kereskedés. Természetesen a kereskedelmi forgalom és az ipar az egyeduralomnak változó állapotában osztozott s a kormányzók elvei és szeszélyei szerint befolyásoltatott; de a forgalom főtja ekkor is keletről nyugatra volt. A középbirtokosok elszegényedése és a proletariatus növekedése nem igen akadályozták a fényűzést és a gazdagabbak élvezetkeresését. Gyöngyök, drágakövek és a nagy előszeretettel kívánt selyemszövetek még mindig nagy nyereséget hoztak a kereskedőnek. Miután azonban a kereskedés a barbarok beütései következtében többször meg-megakadt s a birodalom kapui a benyomuló ellen előtt feltárultak, kimondhatlan nyomor terjedt el nyugaton és csaknem az óvilág összes műveltségével szüntek meg a mesterségek, az ipar és kereskedelem is, míg hosszú újjáalakulási folyam után ismét életre keltek. ¹⁾

III.

A rómaiaknak a földmivelés iránti előszeretete és kedvezése.

I. Minthogy a bölcs törvényhozók tisztéhez tartozik, a mennyiben az állam tekintélye és érdeke megengedi, a törvényeket a nép gondolkodásmódjához és természetéhez alkalmazni, úgy hiszem, senki sem fogja tagadni, hogy valamely nép erkölce és gondolkodása igen gyakran hozott törvényeiből is felismerhető olyannyira, miszerint egyáltalában minden nép törvényeiben régi szokásai- és intézményeinek kétségbevonhatlan nyomaira akadunk. Lássuk tehát, mi van fölvetett tárgyunkra nézve a rómaiak törvényeiben különösen említésre méltó.

A római nyilvános és magán földbirtokokról, azok felosztásáról, ezek tárgyában hozott számos intézkedéseikről stb. az I. részben szólottunk. Ha azonban a XII-táblás törvényekre fordítjuk figyelmünket, onnan is az tűnik ki, miszerint a decemvirek fölötté nagy gondot fordítottak a földmivelés ápolására avégett, hogy mindenki saját munkájának keresményeit s termékeit biztosan birtokolhassa. Sok intézkedéseik a földmivelés iránti kiváló szeretetöket igazolják; így p. a hetedik, mely a büntényekről szólván, ezek közé számlálja a gazdaszat ellen elkövetett vétkeket is. Minthogy ugyanis ama műveletlen és babonás régi korban azt hitték, hogy hüvölési mesterség által egyesek záporokat hozhatnak és távolithatnak el, fákat szaggathatnak ki, mások vetéseit magok szántóföldjeire varázsolhatják át stb; a decemvirek elrendelték, miszerint a ki idegen vetést vagy termést más mezejéről magáéra átbüvölni merészel: Caeresnek legyen elátkozva. E kemény és babonás büntetési törvényt, ha e kornak talán megbocsáthatjuk is, különös fog mindenkor maradni, hogy Nagy Constan-

¹⁾ Doublie: Gesch. d. Altert. 702—721.

tin azt ismét fölélesztette, C. Julianus pedig megerősítette. ¹⁾ Leo császár e törvényt eltörölte. ²⁾

Bármely gabnanemet éjjel lopva lelegeltetni vagy levágni a tizenkétábrás törvény szerint a felnőttre életveszélyes volt, a tettes akasztással büntetett; tehát súlyosabban, mint kire emberölés bizonyult be; a kiskorút a praetor önkénye szerint megverette vagy rá kétszeres büntetést határozhatott. ³⁾ Hasonlóképp büntetést határozott arra is, ki marháját más vetésére vagy rétéjére eresztette legelni: szóval gondoskodtak a földmivelők munkájának megbecsüléséről. Mily figyelemmel gondozták a tizenkétábrás törvény nyolczadikának a határok, birtokok, vizek és utakra vonatkozó rendeleteit, következtethetjük Cicerónak ⁴⁾ dicséretéből: „Quid — inquit — prodest, fundum (a patre scil. relictum) habere, si quae decentissime descripta a maioribus iura finium, possessionum, aquarum itinerumque sunt, haec perturbari aliqua ratione, commutarique possunt.“

A decemvirek törvényei után lássuk a telektörvényeket (leges agrariae), melyek inkább az államra háramló egyetlenségek, mint a római gazdaszatra vonatkozó előnyök miatt nevezetesek. Ezek szülték ugyanis a patriciusok és plebeiusok közti leggyakoribb viszálykodásokat s majdnem örökös okául szolgáltak a békétlenségek előidézésének. Itt azonban — mivel az I. részben már foglalkoztam velök — nem soká időzöm; mellőzöm azoknak igazságosságát s méltányosságát; nem vizsgálom, vajjon azok a köztársaságnak hasznára váltak-e; azt azonban szükségesnek tartom fölemlíteni, miszerint e törvények közül igen sok részrehajlásból, a népés a katonák kegyének elnyerése és a patriciusok hatalmának elnyomása végett hozatott, s a nagyravágyásból népszerű férfiaknak eszközül szolgáltak a gazdagabbak javainak feldulására. Ezen kívül sokszor meggondolatlan volt a szántóföldek felosztásáról való intézkedés is, mivel az ellenállás ragályos kórként szállotta meg a patriciusok kapzsi lelkületét, mely később elkeseredéssé fajult olyannyira, hogy e törvények folytonos egyetlenségeket hoztak be az államba s a köztársaság hanyatlását siettették: több közölök egyenesen a polgárháboruk előhírnökeül, gyúanyagául tekinthető. A földmivelésnek azonban nagyobb hasznot hozandottak, ha reménylett hatásukat elérhetik vala; ezen esetben a földmivelés iránti régi tisztelet talán megújul: a szegényebbek az államra nézve oly hasznos foglalkozásmód gyakorlására utaltatnak és így maga a gazdasz is jobban virágzik vala. Sextius Licinius telektörvényében, melyet a későbbiek más alakban ismételték, a földmivelésről igen kevés fordul elő; sok van azonban benne a legeltetésről és a barmok számáról. Egy dologban azonban méltányolnunk kell a mezei — törvények alkotóinak eszélyességét, a mennyiben korlátozták a polgárok között kiosztott szántóföldeknek elidegenítését s eladását. Ily módon a tétlen és munkakerülő polgároktól még a lehetőséget is elvették, hogy azok a szántóföldek eladása után régi életmódjokhoz visszatérhessenek avagy új zavargásokra okot szolgáltatassanak. A thoriai törvény

¹⁾ L. 3. L. 5. C. Th. de malef. et mathem.

²⁾ Trotz: Ius. Agr. Rom. tom. III. —

³⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3. — ⁴⁾ Cic pro Caecin. 26.

ugyanis renleli: „Neque ipse abalienavit: abalienaveritque, neque heres eius abalienavit, abalienaveritque;“ és a semproniai törvény: „Agri quidquid divisum assignatum quis acceperit, id ei heredive eius transscribere, alienare, vendere alteri ne liceto.“¹⁾ A julia-törvényben ezen aladás 20 évre korlátoztatik.²⁾

A köztársaság idejében hozott s a gazdaságra vonatkozó törvények közül említésre méltó a *lex mamilia*, melynek értelmében a határok megállapítása után a szomszédos földbirtokok között öt-hat lábnyi tér hagyatott szántatlanul a szántóföldekhez való jutás és megfordulás kedvéért. E tér meghatározása, illetőleg a határszabályozás ügyében a tizenkét-táblás törvény szerint, per támadtával, három határ-eligazítót kelle választani; a *lex mamilia* elégnek tartott egyet.³⁾ E törvényen kívül több e tárgyú mezei-törvény a *lex mamilia*-val egyet képez.⁴⁾

A földmivelésről hozott törvényekben a szabadságnak semmi megszorítása sem fordul elő; semmi, mi az embereket a szántóföldek buzgó mivélésétől elrémíthetné; de igen sok, mi e foglalkozásmódnak hasznára van és a földmivélés iránti kedvezésről tanúskodik. Minthogy ugyanis a szántóföldeknek jó mivélésére fáradhatlan s folytonos munka kívántatik, nem épen feltűnő, hogy a római törvényhozók a földmivélés iránti szeretettől indítatva azon akadályokat eltávolítani igyekeztek, melyek a földmivelőket a szántóföldek mivélésétől elvonhatták vala. Bizonyosságul szolgálnak a Servius Tullius — avagy bárki által behozott vásárok. Mindazok, kik a földmivelők által vitettek egyes áruczikkeket eladatás végett a városba, azoknak a mezei munkától való elvonatása⁵⁾ miatt jövedelmöknek kiszolgáltatását elvesztették; a földmivelők az áruknak elvitele és átszolgálása után munkájokhoz azonnal visszatérni tartoztak.⁶⁾ Tanúskodik erről Antonius Philosophusnak rendelete is, melylyel aratás és szüret idejében a peresfélnek törvény elé idézése megtiltatott; a gazdaság körül elfoglaltak csakis a legvégső szükség esetében hivatnak a forumra.⁶⁾

Tanúságul szolgál Constantinnak „de feriis“ hozott törvénye. A rómaiak az ünnepeknek mint a fáradalmak mérséklőinek⁷⁾ megtartására nyilvánosan utaltattak; így a törvénykezést, az esedezők megbüntetését, kereskedést stb. ünnepeken szigoruan eltiltották, mindazonáltal sok foglalkozást megengedtek, ha a földmivélésre avagy a baromtenyésztésre vonatkoztak.⁸⁾ Ez Rómában nemzetjogot nyert. E tekintetben még továbbment Constantinus, alkalmasint a gazdaszat iránti kedvezéstől indítatva. Mert jóllehet uralkodása alatt a keresztények a vasárnapokat a lehető kegyelettel ünnepelték s maga a császár is minden szolgálai foglalkozást eltiltott: a gazdaszatra vonatkozó egyes munkákat azonban e napon is gyámolította; megengedte ugyanis, hogy a szántóföldek mivélését bárki vasárnap is szabadon s tetszése szerint folytathassa. „Quoniam frequenter evenit — uti

¹⁾ Apud Goesium 336. 350. l. — ²⁾ Goes u. ott. 351. l. — ³⁾ Goes. not. ad rei agr. auct. 191. és köv. l. Trotz: Ius agr. 336. — ⁴⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3. Varro de re rust. II. praef. 18. — ⁵⁾ Plin u. ott de nundinis. — ⁶⁾ Varro u. ott de feriis. — ⁷⁾ Seneca de tranq. animi c. ult. — ⁸⁾ Cato de re rust. IV, 2. Columella II, 2. Verg. Georg. I. 268 s. köv.

inquit imperator — ut non aptius alio die frumenta sulcis aut vineae scrobibus mandentur: ne occasione momenti pereat commoditas coelesti provisione concessa. ¹⁾ Ezen a földmivelésre hasznos törvényt Leo császár eltörölte.

Ugyanezen alapokon nyugszanak a földmivelő osztálynak sok teherrel való szabadalmi, melyekkel a mezei foglalkozás zavartalanságát igyekeztek elősegíteni. Így Constantinus a földmivelésnek kedvez azon törvényében, melyben meghagyja, hogy „nunquam sationibus, vel colligendis fructibus insistentes agricolae ad extra ordinaria onera trahantur ²⁾”, cum providentiae sit opportuno tempore his necessitatibus satisfacere. A fejedelmé magánvagyonának bérlői és a gyarmatosok szintén igen sok közmunkától fölmentettek. ³⁾ Diocletianus és Maximianus is részesítették a földmivelőket egyes kedvezményekben ⁴⁾; Valentinianus és Valens pedig megtiltották, hogy a szolgák és a szántásra való ökrök állami szolgálat ürügye alatt bárkitől elvétessenek. ⁵⁾

Ugyanezen gond, melyben a földmivelők részesültek, kiterjedt egyzsersminő a gazdasági dolgokra és a földmiveléshez szükséges eszközökre, melyeket nagyon óvatosan vontak el a földmivelőktől és szántóföldekről, nehogy a földmivelők mezei munkáikban gátoltassanak. E kedvezésről még inkább tanuskodik Constantinusnak azon rendelete, melyben a szarvasmarhák- és gazdasági eszközöknek az adóstól való elvételét megtiltja, ha polgári tartozások miatt lennének azok foganatosítandók; sőt súlyos büntetéssel fenyegeti azon végrehajtókat, hitelezőket s község elöljárókat, kik e tekintetben hibáznának. ⁶⁾ Ugyane császár a szántásra használt ökröket minden nyilvános kötelezettségtől fölmentette még akkor is, ha a közmunkák végzésére kirendeltek kevesebbé voltak elegendők. ⁷⁾

De nem is lehetnek feltűnők e rendeletek. Miként ugyanis minden földmives népnél, úgy a rómaiaknál is a szükséges szarvasmarha igen nagy megbecsülésben részesült. Az ökrök a rómaiaknál munkatársul, Ceresnek segéyeül szolgált; oly nagy gondot fordítottak rá, miszerint példák maradtak fenn némely elítéltetések- és száműzetésekről, melyek a szántásra használt ökrök agyonkínzása miatt történtek. ⁸⁾ Ide céloz Valensnek Hyeronimus által említett azon rendelete, mely a földmivelés leendő előmozdítása iránti gondosságból eltiltja a borjuhussal való táplálkozást. ⁹⁾ Justinianus, midőn Thraciában és Illyricumban a kölcsönadás ügyében némi visszaéléseknek jött nyomába, a földmivelők iránti kedvezésből a kamatot jóval leszállítani rendelte. ¹⁰⁾ — Így a földmivelőknek végrendelete is a kiváltságosok közé tartoztak ¹¹⁾: nem követeltetvén azokban ama számos ünnepélyesség és apróbb részletek, melyeket a végrendelezéseknél a rómaiak általában szentül megtartottak. Sőt a gazdaság iránti kedvezés

¹⁾ L. 3. c. de feriis. — ²⁾ Trotz: Ius agr. III. 356. — ³⁾ L. 5. l. 12. C. Th. de extraord. sive sord. mun. — ⁴⁾ L. 1. C. ne rust. ad ull. obs. voc. — ⁵⁾ L. 2. C. ne rust. ad. ull. obs. voc. — ⁶⁾ L. 1. C. Th. de pignor. L. 7. c. quae res pign. obl. poss. — ⁷⁾ L. 1. C. Th. de cursu publ. J. Gothofred. — ⁸⁾ Varro de re rust. II. 2. Columella de re rust. VI. praef. Plin. hist. nat. VIII. 45. — ⁹⁾ Cujacius obs. lib. IV. 20. J. Gothofred. — ¹⁰⁾ L. 26. C. de usur. nov. 32, 33, 34. — ¹¹⁾ D. L. ult. C. de testam.

miatt gyakran a szoros jogtól is elértek; így p. a szomszéd szomszédnak kárt tehetett az esőviznek vizárkok általi másfelé vezetése által, ha ez a földmivelés előmozdítása végett történt; mindannyiszor azonban hozzáadott e megszorítás: nisi agri colendi causa id fiat; ellenkező esetben a praetor a károsnak keresindíthatást engedélyezett. ¹⁾

Általában a császárok is iparkodtak a terméketlen szántóföldeket jövödelmezőkké tenni: szabadalmak- s mentességekkel buzdítván alattvalóikat azok mivélésére. Pertinaxnak erre vonatkozó edictumáról az I. részben szözlottunk. Aurelianus az elhagyott földbirtokokat a polgárzatok főnökeinek adományozta három évi mentesség mellett: mit azután Constantinus is megerősített, hozzáadván még azt, hogyha e birtokok elvállalására a municipiumok főnökei kevesebb lennének alkalmasak, azoknak gondozási terhei a városok birtokosaira s az egész város területére osztassanak fel.²⁾ Ilyen s hasonló módokon igyekeztek a császárok is a polgárokat az elhagyott és terméketlen szántóföldek mivélésére édesgetni s buzdítani.

A földmivélés iránti kedvezésöknek tanuja továbbá a gazdaszat ellen elkövetett büntettek körüli igen nagy szigoruk, melynek egyes nyomaira akadunk a tizenkét-táblás törvény töredékeiben, sok van a pandektákban s a telektörvények gyűjteményében. E kedvezésről tanuskodik a római jognak sok fejezete; sok van Justinianus császár Institutióinak négy könyvében ³⁾ külön czimek alá foglalva; így a végrendeletk alkotásáról a hagyaték-birtokról, az arrogatio általi szerzésről, az adás-vevés- és bérlelésről, a társaság- és megbizásról, a keresetekről stb. cz. fejezetek: habár Montesquieu szerint ⁴⁾ e kedvezmények politikai okokból történtek.

De lássuk a rómaiaknak a földmivélés iránti előszeretetét s kedvezését egyéb intézményeik- s szokásaikban.

II. Nemcsak a törvények, hanem a római köztársaság egyéb intézményei is a földmivélés iránti előszeretetről tanuskodnak. A köztársaság egész alkotmánya a hadügy s a gazdaszat körül forog: a köztársaság kormányzói minden gondjokat a birodalom határainak nagyobbítására s a háborúk által nyert földeknek jól mivélésére irányozták. Bizonyítja ezt egyebek közt gyarmataik alkotásának módja és célja. A rómaiak gyarmatai sokban különböznek a phoenikiaiak, karthagóiak s a jelenkori európai nemzeteknek gyarmataitól. Ez utóbbiaknak egyedüli célja a kereskedésnek terjesztése; a római gyarmatosításnál azonban kettős célt ismerhetünk fel. A főváros ily módon egyrészt a renyhe néptömegetől megtisztult, a lázongó polgárok Rómától távol tartattak s a legyőzött nemzetek leigáztattak: másrészt azonban a gyarmatosok a földmivélés virágzását nagyon elősegítették s e mellett a kiszolgált katonák a kijelölt szántóföldeket hadi fáradaim jutalmául tekintették; ily módon sok embert édesgettek a gyarmatokba. A római veteranus megelegetett azzal, ha földbirtokát, mely adóktól is ment volt, mivelheté s róla a szükséges élelem-

¹⁾ L. I. §. 3. 5. 7. 8. 15. L. 24. pr. D. de aq. et aq. pluv. arc. — ²⁾ L. I. C. de omn. agr. desert. — ³⁾ Dr. Hoffmann P. Iustinián cs. instit. négy könyve, Pest, 1864. több. h. — ⁴⁾ Montesquieu: Espr. des lois 27. 1.

szereket megszerezheté. Innen van, hogy a rómaiak a gyarmatosításra mindig készen voltak, mely készség bizonyára a földmivelés iránti szeretőknek tulajdonítható; bizonyoságul szolgál a tartományoknak olyatén kormányzata, melylyel az egykori virágzó kereskedelmi városok majdnem teljesen aláhanyatlottak; tanú a mezei tribusoknak a városiak fölötti előnyei¹⁾ s tanú a kiszabott birság módja, melynek tárgyai eredetileg juhok és szarvasmarhák voltak.²⁾

Valóban a kereskedésre és hajózásra nem volt oly kiváló gondjak a rómaiaknak mint a földmivelésre. A gazdasági ügyek védelmére bizonyos tisztathatósággal bírtak; a hajók őrizetére vagy a kereskedelem kiterjesztésére ilynemű intézkedések alig történtek. Mellőzöm e tekintetben a pagusok előjáróit a királyok alatt, a censorokat a köztársaság idejében; nem említem a duumviri, quinqueviri, decemviri, vigintiviri hivatalnokokat, kik a gyarmatosítás keresztülvitelénél a szántóföldek felosztására hivatalaikról nevezettek így; csak a finitores,³⁾ mensores, mensores agrorum, agrimensores című előjárókat emelem ki, kik e hivatalra különlegesen választottak. E hivatalok külön rendet képeztek, melyben tudós rómaiakon kívül komoly s gazdag férfiak is voltak. E rendnek főnökét „primicerius“-nak hívták, ki a legtekintélyesb rómaiak közé tartozott. Mennyire becsülték e rendet a rómaiak, kitűnik abból, hogy azt tartották róla, miszerint „inter talem personam locationem, conductionem non esse, sed magis operam beneficium loco praebere, et id quod datur, ei ad remunerandum dari, et inde honorarium appellari.“⁴⁾ E tisztathatóságok nemcsak a határok eligazításában s az innen származott perek megítélésében bíráskodtak, hanem a tulajdon, a területi jogok, a nyilvános és elhagyott, a szent és vallásos helyek, az utak, szóval a gazdaságra vonatkozó minden vitás ügyekben.⁵⁾ Ehhez járultak az agrimensor-oknak kötelességei.⁶⁾

A földmivelés iránti szeretetők nyilvánul a rómaiaknak vallásában, ünnepeiben és mezei istenségeiben. Nem szándékom e helyen mezei isteneik tiszteletét részletesen leírni, elégnek tartom csak jelezni, miszerint Róma, mely általában a vallást állami intézményeinek megszilárdítására nem csekély mérvben használá fel, a mezei istenek bevitelének számával valóban említést érdemel, hová tartoztak: Faunus, Sylvanus, Pan, Terminus, Ceres és egyebek. Ezek mellett sok mezei ünnepei voltak; így a lupercaliák, floraliák, terminaliák s mások. A vallással összekötött földmivelési buzgalmokból kell magyaráznunk sok intézményeiket, mint p. a confarreatiot, azaz a liszttel való áldozatot is.⁷⁾

Hogy a némi isteni tisztelettel gondozott földmivelés hason lépéssel haladt a vallással, tanuságul szolgálhat Pliniusnak következő helye:⁸⁾ „Numa instituit deos frugum colere, et mola salsa supplicare, atque (ut auctor est Hemina) far torrere, quoniam tostum cibo salubrius esset. Id uno

¹⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3. Varro de re rust. II. praef. Columella de re rust. I. praef. 17. — ²⁾ Cic. de rep. II. Dr. Hoffmann: Római jogtört. 49. l. — ³⁾ Cic. agrar. II. 13. 17. — ⁴⁾ L. I. pr. D. Si mens. fals. mod. dix. — ⁵⁾ Front. de contr. apud. rei agr. script. Goesii 39. s. köv. l. — ⁶⁾ Niebuhr in disp. II. hist. Rom. 582. és köv. l. — ⁷⁾ Plin. hist. nat. XVIII. 3. Hor. IV. k. 4. vsz. — ⁸⁾ Plin. u. ott. 2.

modo consecutum, statuendo, non esse purum ad rem divinam, nisi tostum. Is et Fornicalia instituit, farris torrendi ferias et aequae religiosas terminis agrorum. Hos enim deos tunc maxime noverant: Seiam a serendo, Segetam a segetibus appellabant. — Tertium ex iis nominare sub tecto religio est. Ac ne degustabant quidem novas fruges aut vinea, antequam sacerdotes primitias libassent.“ Tanú Augustinus ¹⁾ „Non enim, inquit, agrorum munus uni alicui Deo committendum arbitrati sunt, sed rura deae Rufinae: iuga montium deo Iugatino, collibus deum Collatinam; vallibus Valloniam praefecerunt. Nec saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire, cui semel segetes commendarent etc. — Ugyane kedvezménynek köszönhető a mezei testvéreknek (fratrum Arvalium) a hagyomány szerint Romulus által behozott intézménye, kiknek kötelessége volt a szántóföldek termékenységeért ünnepélyt rendezni s könyörgéseket tartani.²⁾ — A mezei élet nyomai fennmaradtak a házassági szertartásokban is. Így a szigorubb formák szerint kötött házasság confarreatio, azaz liszttel való áldozat által történt; a mátkapár egy áldozatkalácsot (far) részint az isteneknek áldozott, részint pedig egymás közt megosztván, megevett.

Róma minden rendű és rangú fiának keble annyira el volt telve a földmivelés iránti előszeretettel, hogy alig találhatni más népeknél nagyobb kedvezésre. E tekintetben semmi különbség sem volt a patriciusok, és plebeiusok, gazdagok és szegények közt. A nyugalom időközeit egészen a földmivelésre szentelték, melylyel a sors, úgy látszik, az erkölcsök ártatlanságát s az életnek kellemeit kapcsolta össze. Ekkor az állapot-különbség nem volt érezhető; azon két osztály, mely a városban nemesek és plebeiusok czimével különbözött, a földeken teljesen egyesült a munkások neve alatt.

A szokás, többnyire saját telkein tartózkodni, annyira állandó és egyforma volt, hogy a „viatores“ nevezet tulajdonított azon alsóbbrendű hivatalnokoknak, kik rendszeren uton voltak figyelmeztetni a senatorokat, hogy a kalendák és idusok napjain kívül ezen, vagy azon a napon rendkívüli gyűlés fog tartatni.³⁾ S ha ilyen volt a senatorok életmódja, mit gondoljunk a polgárokról, kiknek ³/₄-ede béke idején csak minden kilencedik nap ment a városba, hogy a foglalkozásukhoz szükséges tárgyakat beszerezzék s a Capitoliumra kifüggesztett újabb rendeleteket megvizsgálják.

A köztársaság első századaiban, míg a régi egyszerűség fennállott, dicsőségül szolgált a mezei élet, gondjaival. M. P. Cato Censorius joggal dicsekedhetett azon beszédében, melyben magát (180 Kr. e.) Q. Minucius Termus consul vádjá ellenében védte, ilyképen: „Ego iam a principio in parsimonia atque in durtia atque industria omnem adolescentiam meam abstinui agro colendo, saxis sabinis, salicibus repastinandis atque conserendis.“⁴⁾

Nem kevesebb dicsérettel halmozza el a földmivelést a híres tudós, M. Terentius Varro,⁵⁾ Pompeius, Caesar és Augusztus barátja: „Viri magni

¹⁾ Augustin. de civit. Dei IV. k. 8. f. — ²⁾ Varro de ling. lat. IV, 15. Plin. u. ott. 2.

³⁾ Cantu Caes. V. k. 542~543. l. — ⁴⁾ H. Mayer: Orat. rom. fragm. 1842, 45. l. — ⁵⁾ Varro de re rust. II. praef.

nostri maiores non sine causa praeponerent rusticos Romanos urbanis; ut ruri enim, qui in villa vivunt ignaviores, quam qui in agro versantur in aliquo opere faciendo: sic qui in oppido sederent, quam qui rura colerent, desidiores putabant.

Nagyobb erővel fejezi ezt ki L. Junius Moderatus Columella: ¹⁾ „Vera illa Romuli proles, assiduis venatibus, nec minus agrestibus operibus exercitata, firmissimis praevaluit corporibus, ac militiam belli, cum res postulavit, facile sustinuit, durata pacis laboribus.“

De mindnyáját fölülmulja előadási szépségre nézve Horatius: ²⁾ összehasonlítván a rómaiak későbbi életmódját a régivel:

„Non his iuventus orta parentibus
Infecit aequor sanguine Punico
Pyrrhumque et ingentem cecidit
Antiochum Hannibalemque dirum;

Sed rusticorum mascula militum
Proles, Sabellis docta lignibus
Versare glebas et severae
Matris ad arbitrium recisos.

Portare fustes, sol ubi montium
Mutaret umbras et iuga demeret
Bobus fatigatis amicum
Tempus agens abeunte curru.“

A római nemeseknek a földmivelés és gazdaság iránti előszeretetére következtethetünk abból is, hogy a mezei életből vett családneveket (cognomen) a legnagyobb dicsőségnek tartották Lentulus, Piso, Fabius, Taurus, Cicero, Ovilius és mások, kiket elsorolni nagyon hosszú lenne. ³⁾ Azon időben, midőn az ekétől hivattak el a consulok, midőn saját szántóföldjeiket buzgón mívelék, sőt midőn Róma nagyjai is későbbben a földmivelés örömeiben gyönyörködtek mezei jószágaikon; azon időben, midőn a családtyúk dicsőségnek tartották: „liberos assiduos agricolas facere, illosque in praediis colendis operae plurimum studii que consumere,“ ⁴⁾ — azon időben — mondom — az ipar és kereskedelem a tisztelt és becsült férfiakhoz illetlennek látszott. — Két foglalkozás — s keresetmód volt csak Rómában tisztességes, pénzt kamatoztatni és a szántóföldeket mívelni. Mint-hogy azonban a lovagok és a plebeiusok sokasága miatt nem mindenki kamatoztathatta pénzét Rómában avagy birtokolhatott Italiában, egyesek a tartományokba vitték örökségeiket, hol vagy kiadták kamatra, vagy pedig gabonát vásároltak össze s azt Rómába szállították, többen pedig a tartományokban gazdálkodtak. Ezek negotiores néven neveztetének, megkülönböztetésül a kereskedelem foglalkozóktól, kik mercatores-eknek hivattak. Innen van, hogy Cicero oly sokszor említi dicsérettel a negotiatorokat, míg a mercatorokat majdnem soha; innen, hogy a kiskereskedelem és az áruszállítási üzlet aljas s kevésbé tisztességes foglalkozás volt. Hall-

¹⁾ Columella de re rust. praef. 17. — ²⁾ Hor. III, 4, 33—44. — ³⁾ Plin. hist. nat. XVIII, 3. — ⁴⁾ Cic. pro Rosc. Amer. 15. és köv. fej.

juk csak erre vonatkozólag magát Cicerót: ¹⁾ „*Illiberales, inquit, et sordidi quaestus mercenariorum, omniumque, quorum operae, non artes emuntur. — Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus . . . opificesque omnes in sordida arte versantur . . . Mercatura, si tenuis est, sordida putanda: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multis sine vanitate impartiens, non est admodum vituperanda. . . . Omnium autem rerum, ex quibus aliquid aquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.*“

E hely világosan bizonyítja, hogy ámbár Cicero a nagy kereskedést nem épen tartja ocsárlandónak, dicséretekkel halmozni azonban nem tartja korával megegyezőnek; igen sujtó vádként hangzik tehát, midőn ugyanő Verresről mondja: ²⁾ „*Mercatorem cum imperio et securibus in provinciam misimus.*“ Innen van, hogy a kereskedők (magnarii) az üzletekkel többnyire a szolgákat és a szabadonbocsátottakat szokták megbizni, kiket „*institores*“ néven nevezének.

Bölcsészek, szónokok, költők vetélkednek egymással a földmivelés és a mezei élet dicséreteiben; különösen Cicero beszédének egy más helyén ³⁾ azt mondja, hogy „*vitam rusticam honestissimam et suavissimam, parsimoniae, diligentiae iustitiaeque magistram (esse);* ugyanő „*Cato de senectute*“ cz. munkájában ⁴⁾ a földmivelők örömeit úgy festi, hogy azok a bölcsnek életéhez legközelebb járnak, mivel a föld, melylyel dolguk van, soha sem tagadja meg szolgálatát s mindig kamattal adja vissza, a mit kapott, csak hogy néha kisebb, majd többnyire nagyobb kamattal. „A földmivelőt — folytatja — nem csupán a haszon, hanem a föld ereje és természete is gyönyörködteti, mely miután az elszórt magvat puha s megmivelt ölébe fogadja, eleinte azt a napvilágtól megfosztva elrejtve tartogatja (honnan a boronálás: *occatio* ⁵⁾ neve ered), majd gőze- s nyomásával melengetve kiterjeszti és csirázó növénynyé fejleszt, mely a törzs rostjaira támaszkodva lassankint növekszik s csomós szárrá növe, fejlődő tokba záródik, majd ha ezekből kibontakozik, a kalászon egymás mellett rendben gabnaszemek képződnek, melyek a madarak éhszomja ellen szálak által védetnek.“

„Hát a szőlőtőkék fogamzása, ültetése, növése felől szóljak-e? Nem győzők eléggé gyönyörködni abban; hallgatok magáról az összes földi növényekben rejlő azon erőről, mely a füge kiseded magvából, vagy a szőlő törkölyéből s más egyéb gyümölcsök vagy gyökök legparányibb szemeiből oly roppant törzseket és ágakat növel . . . S ennél engem nem csupán a haszon, hanem a mivelés s maga ennek természete gyönyörködtet; így a karók rendei, a tőkék döntése, kötözése, vesszők bujtása, a hajtások közül némelyeknek lemetszése és másoknak homlítása. . . . Nemcsak a vetések, rétek, szőlők s ültetések teszik vidámmá a mezei életet, hanem a kertek s gyümölcsösök is: úgy a baromtartás, méhrajok s mindenféle vi-

¹⁾ Cic. de offic. I, 42. — ²⁾ Cic. in Verr. IV, 4. — ³⁾ Cic. pro Rosc. Amer. 17. f. — ⁴⁾ Cic. Cat. mai. de senect. 15. f. s. köv. — ⁵⁾ Varro másképp vélekedik az *occaecatio*ról, ki ugyanis de re rust. I. k. mondja: *Vineas novellas fodere, aut arare et postea occare, id est comminuere, ne sit gleba, quod ita occidunt, occare dicunt.*

rágok, nemcsak az ültetvények gyönyörködtetik az embert, hanem az oltoványok is, melyeknél a földmivelés semmi eszesebbet ki nem talált.“

E dicséretekhez sokat adhatnánk még Horatius, ¹⁾ Vergilius, ²⁾ Ovidius ³⁾ versei s helyeiből. Alig akad a kereskedésnek dicsérője, sőt inkább a classikusok a kereskedők kincsvágyáról s a tenger veszélyeiről szólnak lépten-nyomon. ⁴⁾ Annyira elterjedt a földmivelés iránti előszeretet s kedvezés, hogy „cum virum bonum laudare vellent, ita laudabant, bonum agricolam bonumque colonum. Amplissime enim laudari existimabatur, qui ita laudabatur. Nam ex agricolis viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur, maximeque pius quaestus, stabilissimusque consequitur, minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt.“ ⁵⁾

A rómaiaknak a földmivelés iránti előszeretetéről tanuskodnak végre íróiknak erre vonatkozólag fennmaradt művei; tanuskodik azon ténykörülmeny, mely szerint Karthagónak bevétele alkalmával a római tanács az ott lelt könyvtárakat Afrika királyainak adományozván, csakis Magónak a földmivelésről szóló 28 könyvét tartotta meg. Átlátták ugyanis a rómaiak, miszerint Karthago a földmivelés és nemzetgazdászat terén nem csak a régi kor minden népeit, hanem őket is messze túlszárnyalta; ez okból Magónak híres nemzetgazdászati munkáját lefordították anyanyelvökre, latinra. ⁶⁾ Saját földmivelésök tökéletesítésére czélzott ezen intézkedések is, meggyőződván arról, miszerint az említett munkát anyanyelven birni minden földmivelő egyének nélkülözhetetlenül szükséges; e könyv igen sok kiadásban forgott a római könyvpiaczon.

Nemcsak a rómaiak, hanem általában minden kor nézetét fejezi ki Cicero ⁷⁾ a következőkben: „Lehet-e a földmivelésnél boldogabb élet, nemcsak földadatát tekintve, miután a földmivelés az egész emberi nemnek üdvös; hanem ugy a mezei élet örömei, mint mindazon cikkekben való bőségénél s gazdagságánál fogva is, a melyek az emberek élvezésére tartoznak; mert a jó s szorgalmas gazdának mindig töltöttek boros pinczéi, olajraktárai, éléskamrái s egész villája megrakott: bőven van nála a sertés, kecske, birka, tyúk, a tej, sajt és méz; kertjököt pedig maguk a mezei gazdák egyik oldalszalonnájoknak nevezik; s mindezt a madarászat — s vadászattal való mellesleges foglalkozás még fűszerezettebbé teszi. Mit szóljak a mezők virányáról, az élőfák sorairól, a szőlők s olajkertek szépségeiről?“

III. Kereskedésről szóló királyi törvény nincs. A tizenkét-táblás törvény hajózási és kereskedelmi ügyekről nem gondoskodik; de más törvény sem: hacsak az egy claudiusi-t ki nem vesszük; mely azonban nem a kereskedelem iránti kedvezésre, hanem inkább annak megvetésére mutat. Q. Claudius idejében (218. Kr. e.) hozott törvény ugyanis a senatoroknak és flaiknak megtiltotta, hogy tengeri hajókat tartsanak, kivevén jószágaik termésének szállítására 300 amphorás nagyságút (egy amphora a hajó nagy-

¹⁾ Hor. Epod. 2. Sat. k. II, 6. — ²⁾ Verg. Georg. II, 458. s. köv. v. — ³⁾ Ovid. remed. am. I. 170. s. köv. — ⁴⁾ Hor. I. I. 3. 14. 28. II, 10, 16. Epod. 2. Sat. I, 1. — ⁵⁾ Cato de re rust. praef. — ⁶⁾ Varro de re rust. I, 1, 10. Cic. de Orat. I. 58. ⁷⁾ Cic. Cato mai. 16. f.

ságának meghatározásánál 80 fontot tesz).¹⁾ Ily nagyságú hajót elégségesnek tartottak az élelmi szereknek szállítására : hozzáadván az okot is : „*quaestus omnis patribus indecorus visus* ;“²⁾ mely törvénnyel a kereskedésből származó minden nyereszkeség eltiltatott. Ugyane törvény a sikasztásokról (*repetundarum*) szóló iulia-törvényben fölélesztetett s megerősített. Ezekhez nagyon hasonló egy másik claudiusi törvény, melyet azonban csak Suetonius említ.³⁾

A mi a mesterségeket illeti, ámbár a császárok alatt kevésbé voltak megvetettek mint a szabad köztársaság idejében, mindazonáltal fejlődésükben némi akadályok által korlátoltattak. Már jóval a császárok előtt a szabad kézműveseknek Rómában igen régi testületei a rabszolgák által háziilag kezelt kézműipar mellett nem boldogulhattak ; a császárok idejében pedig minden városban voltak ily kézműves-testületek, melyek fizetés mellett mindig szolgálatkészek voltak, de szaporításuk császári elismeréstől függött s az állam irányában voltak bizonyos kötelezettségeik. Így Rómában tisztók volt a tűzoltás;⁴⁾ Alexandriában a Nilus medrét tisztítani;⁵⁾ Karthagóban a császári építkezésekhez anyagokat szolgáltatni.⁶⁾ Így a hajósok (*navicularii*) testületének meghatározott díj mellett gabonát kellett szállítani a kijelölt tartományokból Ostia kikötőjébe, és a folyók mentében a hadsereghez szállításokat eszközölni;⁷⁾ míg a fuvarosokat (*bastagarii*) az államjavaknak a szárazon való szállítása terhelte.⁸⁾ A hadsereg szükségleteiről gondoskodtak a kovácsok, rézművesek és bognárok testületei. — Constantin alatt ily testületeknek száma 35 volt. Részt kellett venniök az állami építkezések-, utak- és vízvezetékeknél ; a tagoknak nem volt szabad városaikat odahagyni, mert szökevényekként vitettek vissza ; csak az egyház szolgálatába való belépés által szüntek meg társulati kötelezettségeik.⁹⁾ A főtestületekhez a többiek mint mellékesek rangfokozat szerint csatoltattak s kiváltság gyanánt engedtetett meg az átmenetel az egyikből a másikba. Mindegyik testület roppant tehernek vettetett alá. A nem csekély helypénzen és vámbéren kívül még az ugynevezett „*auraria*“ adót is fizette aranyban ; mire a testület minden tagja egymásért jótállólág köteleztetett, s a testület ingatlan és ingójavai annak fejében lekötve valának.¹⁰⁾ —

A törvényhozás feladatai közé tartozik arra ügyelni, miszerint minden egyes polgár foglalkozása elősegítették, az ipar és kereskedelem virágozzanak, szóval, hogy a családok anyagi és szellemi jóléte minden módon előmozdítottassék. Mindent el kell távolítani tehát a törvényhozásnak, a mi azok gyakorlását akadályozhatná, minthogy az egyes polgárok jóléte és boldogsága visszahat az állam boldogságára és nagyságára. A különféle mesterségek és foglalkozásmódok közül egyik sem tételez fel oly nagy szabadságot mint a kereskedelem ; a kereskedelmi szabadságot pedig a törvények biztosítják, melyek következtében az ipar virágzása s egyes polgá-

¹⁾ Doublrier : *Gesch. d. Handels* 700. 1. Engelbregt i. m 110. 1. — ²⁾ Liv. XXI, 63. Cic. in Verr. V, 18. — ³⁾ Sueton. in Domit. 9. — ⁴⁾ Plin. Ep. X, 42. — ⁵⁾ Cod. Theod. XIV, 27. — ⁶⁾ U. ott. XI, 1. — ⁷⁾ Cod. Theod. XIII. 5. XXXV, 9. — ⁸⁾ U. o. X, 4. — ⁹⁾ U. ott. XIV, 7. VII, 20. — ¹⁰⁾ Cantu Caes. V, 245. 1.

rok buzgósága lendületet kap. Különös törvényekre van a kereskedelemnek szüksége, különös figyelmét kívánja meg a törvényhozásnak olyannyira,¹⁾ miszerint e törvényeknek természetéből és a kereskedelemre vonatkozó számos intézkedésekből ítélhető meg egyszersmind a kereskedelem iránti kedvezés is. Ha pedig erre való tekintettel vizsgáljuk a római jogot, legott azon tudomásra jutunk, miszerint a római törvényhozók a kereskedelemre jóval kevesebb gondot fordítottak mint a földmivelésre. Majdnem minden lapon a földmivelés iránti előszeretetőik bizonyosságai tűnnek szemünkbe; mindenütt mezei jószágok-, telkek-, szántóföldek-, legelők, nyájak s barmokról tétetik említés; minden példájok a mezei életből van véve; kitűnik ez a pandektáknak majd minden cziméből; ily gondról tanuskodnak a Theodosius és Iustinianusféle codexek is. A kereskedelemre vonatkozó kevés törvényhozási intézkedésre találunk; számra bizonyára kevesebbre mint melyek a földmivelés körében mozognak s azon intézkedések is inkább a gabnakereskedést illetik s a nyilvános hajók fajainak meghatározásához tartoznak, a Theodosius- és Iustinianus-féle codexek pedig „de naufragiis“ és „de praediis naviculariorum“ szólnak.²⁾

A rómaiaknak tulajdonképi kereskedelmi és hajózási törvényei nem voltak; úgy látszik azonban, hogy néha — némelykor idegen törvények szerint intézkedtek. A kereskedés-és hajózásban híres rhodusi népnek hajózási törvényei is voltak; a rómaiak szintén ezekkel éltek;³⁾ gyanítanunk lehet azonban, miszerint a rómaiak alig fogadták el minden ilyen mű törvényeiket; a római jogban ugyanis ezeknek csak töredékeire találunk, mint p. „de iactu“, melyet a rómaiak elfogadtak: a miből azonban szintén nem következik, hogy a többi egyáltalában megvetették; valószínű, hogy szokás-és használatból többet elfogadtak, melyek azonban, úgy látszik, oly erővel nem bírtak mint a hozott törvények; azokhoz tartozhatik ama de „iactu“ cz. is.

Későbbben azonban a rómaiak, ámbár a kereskedelemre vonatkozó sok hasznos intézkedést figyelmen kívül hagytak, mindazonáltal azon általános szabályokat, illetőleg alaptörvényeket mégis megállapíták, melyek az utóbbi, kiválólag kereskedéssel foglalkozó népeknek iránypontokul szolgálhattak s melyek következtében az Antoninusok, Severus és Alexander kortársai idejében a római, főleg beviteli kereskedelem, a legfőbb fokát érthette el; ezek alatt ugyanis a római birodalom a nagyság és hatalom legfőbb fokára jutott s igazságos és bölcs kormányzásuk idejében a földkerekség minden ismert része nyitva volt előttök.

De tartsunk sorrendet. Ha a népek törvényeiből akarjuk megítélni a kereskedelem iránti kedvezésöket, világos, hogy e törvényeknek természetét kell gondos figyelemre méltatni; e kereskedelmi törvényeknek bizonyára olyanoknak kell lenni, miszerint általok a kereskedelem előmozdítható legyen; a mi többféleképen lehet. — Szükséges, hogy p. a) bizonyos szabadalmak engedtessenek a kereskedőknek; b) hogy a keres-

¹⁾ Portalis: Disc. prelim. du projet de cod. civ. 6. l. — ²⁾ Binkes: Disp. iurid. de mercat., Leiden, 1819, 56. l. — ³⁾ L. 2. 3. D. ad. leg. Rhod. de iactu. Dr. W. Hoffmann: Gesch. d. Handels, Lipcse, 1847. 324. l.

kedők általános tisztelet- és becsültetésben részesítettessenek ; c) hogy a különféle árucikkek föl vállalásában szerfölött ne korlátoztassanak, ne szorítottassanak meg ; s általában mindazon nehézségek eltávolítottassanak, melyek a kereskedést akadályozhatnák. De miként felelnek meg ezeknek a római törvények ? Lássuk egyenkint.

a) A kereskedelem előmozdítására megkivántatik, miszerint a kereskedők bizonyos szabadalmakkal birjanak. Ezt senki sem fogja tagadni, ha meggondolja, miszerint a kereskedelem előmozdítására a vidék vagy város kedvező helyzetén s a szerencsés körülményeken kívül igen nagy jelentőségük a törvényhozásnak intézkedései is ; nagy mértékben előmozdítják a kereskedést a szabadság és a kereskedőknek engedélyezett kedvezmények ; sok köszönhető oly törvények alkotásának, melyekkel a kereskedelem iránti tisztelet és becsülés elősegítettik. A mondottak igazságát bizonyítják a kiválólag kereskedéssel foglalkozó nemzeteknek törvényhozásai. Ámde igen kevés van a római jogban és egyéb intézményeikben, a mi a kereskedelem előmozdítására mutatna ; a kereskedelemnek bármely nemét tekintjük, sehol sem találunk a kereskedőknek engedélyezett jelentékenyebb szabadalmakra, míg a földmivelőknek adott kiváltságokkal lép-ten-nyomon találkozunk ; a mik egyszersmind a gazdaság iránti nagy tiszteletök- s becsülésökről tanuskodnak. Ámde nem mutatnak-e a kereskedelem iránti becsülésre a kereskedőknek és hajósoknak engedélyezett némi szabadalmak ? Vizsgáljuk meg e szabadalmaknak természetét pontosabban. Milyenek voltak e szabadalmak ? A felelet az eddig mondottakból is megadható.

Ismeretes ugyanis, hogy a római szántóföldeken, sőt magában Italiában sem termett elég gabona a növekedő Róma számára ; más tartományokban kellett összevásárolni a gabonakészletet és e körülmény a gabonakereskedésnek kétségkívül lendületet adott. A császárok alatt sem szűnt meg e baj, sőt növekedett. A gabonaszükség folytán beállott éhségről tanuskodik Suetonius ¹⁾ és Tacitus. ²⁾ A gabonakereskedést a császárok még kiterjedtebbé tették. Egyiptus, Afrika, Sicilia stb. táplalta a római népet. E körülményből magyarázható meg a gabonaszerezés iránti amaz aggodó gondosság, mely a római jogban található ; ebből érthető meg a Theodosius — és Justinianus-féle codexekben az elszállításra vonatkozó rendelkezések ; innen a gabonára ügyelő sok tiszthatóság ; innen a nyilvános raktárakban ³⁾ főlhalmozva tartott gabnabőség : innen a nagy kiváltságok, melyek a naviculariusoknak engedélyeztettek. Főleg Claudius császár uralkodásától fogva ilyenekkel kellett az embereket az élelmi szerek szállítására édesgetni, nehogy Rómát éhség fenyegetse. Ha tehát e szabadalmak természetét jól megvizsgáljuk, bizonyára kétségkívüli lesz előttünk, hogy e szabadalmakkal csakis a naviculariusok testületének buzgólkodása s örökődése lön jutalmazva. Constantinus és Iulianus oly nagy kedvezésben részesítették e testület érdemes tagjait, miszerint nekik nemcsak lovagi méltóságot ⁴⁾ adományoztak, ha-

¹⁾ Sueton. Aug. 16. 70. Tib. 52. Claud. 18. Nero 45. — ²⁾ Tac. Ann. XII, 43. — ³⁾ Hor. I, 1. — ⁴⁾ L. 16. C. Th. de navicul.

nem még tanácsnoki ¹⁾ méltósággal is megtisztelték őket, sőt magasabb méltóságokat is kérhettek ²⁾ e császároktól. Ez az oka, mely szerint több fejedelem különféle módon segítette e testületet s hanyatlás esetében visszaállítására mindent elkövetett. ³⁾ A naviculariusok egyes császárok által az adókötelezettségeiktől fölmentettek, ⁴⁾ míg a kereskedők kivétel nélkül adó alá vetettek. A gabonakereskedőknek engedélyezett egyes kiváltságokon kívül a császárok nagy kedvezésben részesítették azokat is, kik a császári ház fényüzési czikkeinek szállításáról gondoskodának. Így Constantinus a ruha-, gyolcs- és biborkereskedőket minden adózási kötelezettségeiktől fölmentette. ⁵⁾

A mondottakból kitűnik, miszerint a császárok e szabadalmak engedélyezésére nem a kereskedelem iránti szeretet- s kedvezésből indítottak, hanem azokra inkább szükségből kényszerítették, nehogy Róma s azután Konstantinápoly éhséget szenvedjenek; semmi sincs e rendeletben, mi a kereskedelem előmozdítása iránti gondosságokról tanúskodnék.

b) Valamely foglalkozásmód előmozdítására misem annyira előnyös, mintha az egyes egyének tiszteletben részesítenek és törvények által van gondoskodva becsültetésökről; ámde a régi népek közül sokan a kereskedést megvetvén, a vele foglalkozókat kizárták a tisztathóságokból s egyéb tisztelettel járó hivatalokból. A thebaeiekről e tekintetben már emlékeztünk. ⁶⁾ Ép ily uton haladtak a régi római törvényhozók is, kik a kereskedőket minden polgári és nyilvános hivatalokban lehetőleg mellőzték; ⁷⁾ így a pénzváltókat, gyógyszerészeket, ékszerészeket, ruhakereskedőket, szatócsokat s bármely bolti helyiségben kereskedőket a tartományi tisztathóságoktól eltilták; kivételt képeztek az ezüstmivesek és fegyvergyártók. ⁸⁾

De nem is feltűnő, hogy ily bánásmódban részesült a kereskedelem, hisz már Cicero, jóllehet a földmivelést valamely nemzet jólétének első okai közé sorolja, úgy véli a köztársaságról szóló értekezésében, miszerint a nép saját méltóságát alacsonyítja le, ha az egész világ árúhordója akar lenni. „Nolo eundem populum imperatorem esse et portitorem.“ A császárok pedig az üzérkedő boltosokat becsteléneknek tartották s a kiskereskedőkkel együtt az alrendű s megvetett osztályba sorozták, sőt a tanácsnokokkal való házasságkötéstől is eltiltották; ⁹⁾ a városi tekintélyesb nemesek szintén eltiltattak a kereskedéstől. ¹⁰⁾ Egyáltalában a rómaiak nem méltányolták amaz anyagi és szellemi hasznot, mely a kereskedelemből az egyesre és az államra háramlík, ha a kereskedők megillető tiszteletben részesítenek. E gondolkodásmód mellett vajmi ritkán akadunk ama jelenségre, hogy egyes kormányzók belátják, miszerint a kereskedelem a népek gazdagságának gyarapítására s boldogságának elősegítésére első emeltyűül tekintendő. Ha azonban a földmivelésre s a gazdászatra fordítjuk figyelmünket, egy ily megvetésre mutató törvényt sem találunk; egyet sem,

¹⁾ L. 14. in f. C. Th. u. o. — ²⁾ L. 15. C. Th. u. o. J. Gothofred. — ³⁾ L. 11. 14 19 22. 25. 28. C. Th. de navicular. — ⁴⁾ L. 23. C. Th. u. o. — ⁵⁾ L. 7. C. de excus. mun. — ⁶⁾ Aristot. Polit. III. 5. — ⁷⁾ L. 6. C. de dignitat. — ⁸⁾ L. 12. §. 3. C. de cohort. princ. — ⁹⁾ L. 7. c. de incest. nupt. Novell. Martian. de matrim. senat. — ¹⁰⁾ L. 3. C. de comm. et merc. Montesquieu: Esprit. des lois. IV. 8. 9. XX. 19.

mely a földművelőket a tisztségektől és megtiszteltetésektől eltiltaná; talá-
lunk ugyan a katonáskodás alól fölmentett gyarmatosokra, kik semmi szín
alatt sem bocsáttattak katonai szolgálatra; ¹⁾ de itt egészen más, sőt ked-
vező ok forog fenn; úgy látszik, hogy ez is csak azért történt, nehogy a
gyarmatosok a katonáskodás által a szántóföldek buzgó művelésétől elvo-
nassanak. ²⁾

Mondottuk c), hogy a kereskedelem előmozdítására megkívántatik,
miszerint a kereskedők a különféle üzletek felvállalásában ne igen korlá-
toltassanak. Minden mesterség csak úgy virágozik, ha szabadságot élvez,
ha az emberek nem a durva kényszer által indítatva, hanem önkényt s
részben a nyereség reménye által édesgettetnek azok gyakorlására. Sok
század tapasztalata igazolta ezen állításunkat. A különféle foglalkozásmó-
dok közül pedig, ha valamelyik, úgy a kereskedelem szorúl leginkább sza-
badságra, mert szűk határok közé szorítva, természeténél fogva hanyatlik,
gyengül, életképtelenné lesz, megszűnik. A kereskedelmi üzletekkel való
foglalkozásra s a tenger veszélyeinek kiállítására nem egyedül az emberi
társadalom haszna és jóléte iránti meggyőződés vezette s ösztönözte min-
denkor az embereket, hanem leginkább az önérdék, az önhaszon reménye,
mely a kereskedés indokául méltán tekinthető; e haszon reménye által
indítatik a kereskedő tevékenységre s azon segédeszközök igénybevéte-
lére, melyek a cél elérésére legelőnyösebbeknek látszanak; ha pedig elvo-
natik a szabadság s a kereskedést biztosító törvények nincsenek, pangni
fog a kereskedés, meg fog szűnni a nyereség reménye s vele együtt min-
den tevékenység s iparkodás is. Érdekében áll tehát az emberi társada-
lomnak, érdekében az államnak a kereskedés szabadsága. A bölcs tör-
vényhozó tisztéhez tartozik mindazon akadályokat eltávolítani, melyek a
kereskedés szabad gyakorlatának ártalmára lehetnének; kötelessége oly
törvényeket hozni, melyek a polgárokat a kereskedéstől nemcsak hogy el-
nem ijeszti, hanem inkább oda édesgetik; tiszte az államnak, a mennyire
csak lehet, a kereskedelemnek szabad átmenetet biztosítani; az egyedáru-
ságokat eltiltani; a vámi illetékek fölötte terhes voltát mellőzni vagy leg-
alább enyhíteni.

Ámde mindezekre nem terjedett ki a római törvényhozók ügyszere-
tete; mert nemcsak hogy nem engedélyeztek kereskedelmi szabadságot,
hanem még a kereskedelmi foglalkozásoktól is elijesztették a polgárokat:
míg másrészt a szántóföldek művelésére azokat minden módon édesgeték.
A kereskedelmi szabadság megszorításának számos példára akadunk. ³⁾ A
polgárok közötti, avagy az idegen nemzetekkel való kereskedelmi tilalma-
kon kívül sok császári rendelet van, melyekben a barbárokkal való keres-
kedés megszorítatik azon okból, nehogy a birodalom helyzetével megis-
merkedjenek. Vagyon vagy számkivetés büntetése alatt megtiltatott a bar-
baroknak és követeiknek köszörüköveket, készített vagy nyers vasat, annál
kevésbé fegyvereket eladni, őket hajóépítésre tanítani vagy arra alkalmas

¹⁾ L. 19. C. de agric. et cens. L. 3. C. qui milit. poss. — ²⁾ L. 15. C. de agric. et cens.

³⁾ Cantu Caes. Világtört. VI, 97—98.

fát nekik szolgáltatni; utóbb még bor, olaj, kaviár, gabnanemüek és a sónak eladása is megtiltatott;¹⁾ a félelem végre annyira növekedett, hogy néhány város kivételével a perzsa s egyéb népek kereskedelmi czikkei a birodalomból kitiltattak.²⁾

Akadályúl szolgáltak továbbá a római kereskedésnek az egyedárúságok és vámok. Kétségtelen, hogy a rómaiak nagy egyedárúságokat üztek. Plinius szerint³⁾ sok tanácshatározat foglalkozott ez ügygyel. Így a „de annona“ és a „lex iulia“ cz. törvényekben büntetés határoztatik azok ellen, kik a gabnakészlet és az élelmiszerek drágábbá tétele végett egyezményt kötnek, melyekre nézve az egyedárúságok általában tiltva voltak nemcsak a római törvényhozás, hanem Justinianus rendelete által is; ámde egyebekre nézve magok az állam fejei üzték az egyedárúságokat. Így az első pún háború vége felé Livius censor, ki azért Salinatornak is nevezetett, a sóegyedárúságot hozta be,⁴⁾ melylyel a birodalom minden századain keresztül a közhaszonbérlok üzérkedtek.⁵⁾

De voltak császárok is, kik az egyedárúsággal foglalkoztak. Többen közölök mint gyárnokok léptek fel, s olyatén kereskedést üztek, mely szükségkép a többi gyárak bukását vonta maga után. Az udvartartás és hadsereg számára a szükségeseket nemcsak saját gyáraikban állították elő, hanem e gyártmányokkal kereskedést is üztek. Alexander Severus bíbor-kelméket szövetett, festetett s a legszebbeket árultatta.⁶⁾ Constantin az államkincstár számadására ruhadarabokat, vászon- s prém-nemüeket árultatott.⁷⁾ Constantiusnak saját gyapjú-, selyem- s vászon-szövődéi voltak.⁸⁾ I. Valentinian megtiltotta a magánosoknak selyem-szövetek előállítását, s arany-ezüst fonal-nemüek szövetését.⁹⁾ Gratian és Theodosius pedig halálbüntetés s vagyonelkobzás alatt megtilták magánosoknak bíbort festeni, árulni és a barbároktól selymet vásárlani; a császár ezen iparczikkekkel egyedáruszkodott; a katonák is kényszerítve voltak öltönyeiket egyedül csak tőle vásárlani.¹⁰⁾

Bíbor-festő gyár Italiában három, Galliában kettő, a baleari szigeten egy volt s több Áfrikában. Posztógyár 15 volt. Vászon csak két helyen gyártatott. A gyárakban foglalkozó nagyszámú dolgozók rabszolgák voltak, kik ugyanazon egy gyártmánymunkához voltak lekötve. — Mindkét birodalomban 34 fegyvergyár létezett; a fegyverkészítők azonban nem voltak rabszolgák.¹¹⁾ Az államkincstár magához ragadá továbbá az ércz- és sóbányákat, fész-, köszörükő-, márvány-, sőt az épületkő-bányákat is.¹²⁾

Azon körülmény, hogy a gyárakban csak rabszolgák foglalkoztak, a szabad lakosság kenyérkeresetét elannyira nehezítette, hogy ezek nagy része az életfenntartásra a legszükségesebbekkel is alig birt, és miután az állam gyáraiban a munkások pusztá élelmükön kívül egyéb költségbe nem

¹⁾ Cod. Theod. IX, 40. ult. Cod. Just. IV, 41. — ²⁾ Cod. Justin. IV, 63. — ³⁾ Plin. hist. nat. VIII, 37. — ⁴⁾ Cantu Caes. V. k. 30. l. — ⁵⁾ Liv. II, 9. — ⁶⁾ Lampridius a császár életirátában 29. f. Cantu Caes. VI, 96. — ⁷⁾ Cod. Justin. X, 47. — ⁸⁾ Cod. Theod. X, 20. — ⁹⁾ U. o. X, 11. — ¹⁰⁾ Cod. Just. IV, 40. — ¹¹⁾ Cod. Theod. X, 21. — ¹²⁾ Cantu Cees VI, 97. Doublie: Handels-Gesch. 691—696 l.

kerültek, gyártmányaikat oly olcsón valának képesek előállítani, hogy magánvállalkozók velök nem versenyezhettek.

Nyomasztólag hatottak a kereskedelemre végre az országos-és vízvámok, melyek alatt különösen a tartományok szenvedtek. Ezek drágitották meg az ázsiai árukat. A közönséges természetűek beviteli váma egyik tartományból a másikba $2\frac{1}{2}\%$, a fényüzési cikkeknel azonban 12% , sőt a császárok idejében gyakran, $16\frac{1}{2}\%$ -re is emelkedett. A kiviteli vám ritkán haladta meg a $2\frac{1}{2}\%$ -et. Minden tárgytól, mely vásárra vitetett általában 1% illeték szedettek. Némely cikkek, ha először vitettek a birodalomba, értékéhez képest nyolczadrész adó alá vettek. E körülményen alapúl a vámszedők iránti gyűlölete a római közönségnek. ¹⁾

A mondottakból kitünik, miszerint a római kereskedelem fejlődésében gátoltatott.

IV.

A földmivelés iránti előszeretetök s kedvezésök okai.

Ha azon okokat akarjuk kutatni, melyek következtében a rómaiak oly sok századon át a földmivelést a kereskedelem elé helyezték, minden esetre a római köztársaság szellemét kell vizsgálnunk s azt a kereskedelem természetével kell összehasonlitanunk.

Két út van, melyek által a népek egymás közt ismeretségre juthatnak: a miveltséggel összekötött kereskedelem és a minden emberiességből kiforgató háború. Ha a rómaiak történetét, uralkodási formáját s a római nép erkölcsait csak futólag vizsgáljuk is, legott beláthatjuk, miszerint ők az utóbbit választották; nagyságukat s hatalmokat Marsnak köszönhetik; egyetlenegy céljuk a birodalom határainak háborúk által való kiterjesztése vala. Nagyságot, dicsőséget fegyverekkel szerezni s az egész földkerekséget meghódítani méltóbbaknak tartották, mint a miveltség és emberiesség segélyével más nemzeteket magok számára megnyerni s leköteleni. Azon ügyekben, melyeket a külföldiekkel végeztek, meg kell valani, miszerint az igazság-, szabadság-, de még az emberiesség jogaira sem voltak sokszor illő tekintettel; azt tartották, hogy a jog számokra létezik s a szabadság csak őket illeti: a többi nemzetek és népek szolgálásra valók.²⁾ Minden Rómában volt összehalmozva a dicsőség és a kielégíthetlen győzedelmi vágy ösztönzése- és elősegítése.

E felfogásukhoz alkalmazták az állam alkotmányát; magok a királyok s később a consulok hivataluk erejénél fogva egyszersmind fő-hadvezérek voltak; e felfogás uralkodott minden terveikben; viselt dolgaikban csakis erre voltak tekintettel. E felfogáshoz alkalmazták az oktatást is, mely egészen katonai volt; e felfogásban neveltettek gyermekkoruktól fogva; azon reményt igyekeztek táplálni mindenikben, hogy Róma a világ ura s egykor az egész földkerekség parancsnoka lesz.³⁾ A háború majdnem mindig kedves volt a nép előtt; mert a zsákmánynak bölcs felosztása által

¹⁾ Doublie: H. G. 702. l. — ²⁾ Montesquieu de la grandeur et decad. de Romains. 6. f. Dr. W. Hoffmann: Gesch. d. Handels 323. l. — ³⁾ Binkes: Disp. iurid. de agricult., Leiden, 1819, 107. l.

ki volt találva a mód, melynél fogva az rá néző hasznossá vált. Róma nem lévén kereskedelmi város, és majdnem minden mesterség hijában, háború általi szerzés volt azon egyetlen mód, melyből a magánosok meggazdagodhattak. Vallásuk, a hazáért elesettek fényes emlékei, őseiknek vitéz tettei, a diadalmenetek, a gladiatoroknak véres látványai, a legyőzöttek iránti kegyetlenségeik, más nemzetek iránti gyűlöletök: mind-mind ama katonai szellem ápolására irányultak, s a társadalmi összeköttetés- és erkölcsöktől való elidegenítésre czéloztak.

Mint hogy tehát a fegyverek- és a hadi fegyelemhez gyenge koruktól kezdve hozzászórtak, mivel fegyvereik szerencséje következtében halomra gyűjtötték az idegen nemzetektől zsákmányolt kincseket; mint hogy Romulus, a római nép alapítója, harcias szellemre alapította a polgárok egyesületét; mivel a békében virágzó szelidebb művészeteket a fegyver iránti buzgalommal s a vitézséget korlátoló harczvágygyal ellenkezőknek tartották: nem épen fog feltűnőnek mutatkozni, hogy a rómaiak olyannyira idegenkedtek a kereskedéstől, miszerint úgy tekinték azt, mint rabzolgai foglalkozást, s ha a szabadosok részéről némi kivételek valának is, általában nem ismerének mást, mint a hadi mesterséget, mely a hivatalok s tisztiségeknek egyedüli utja volt.¹⁾

A kereskedelem természete ugyanis különbözik a harcias szellemtől. A kereskedelem az izlést nemesíti, az embereket a békés foglalkozás áldásaival táplálja, a királyok barátságait megszerzi, a nemzeteket egyesíti s a népek közti barátságnak némi kötelékét képezi; sok dolog ismeretét és tapasztalatát megszerzi, a népek szilajságát s mértékfölötti önszeretetét megtöri, az anyagi és szellemi jólét, boldogság, egészség s egyéb örömek elérésére hasznos szereket szolgáltat; ezeken kívül a kereskedelem csodás módon növeli az állam jövedelmeit, a polgárok gazdagságát s az idegenek becsalogatása által az ország vagy vidék népességét; szóval a népek gazdagságának gyarapítására s jólétének fokozására minden közt első tényezőül tekinthető.

De ily felfogással a rómaiak nem birtak; a kereskedelem e természetét s hasznát — ellentétben a későbbi művelt nemzetekkel — még a rómaiak legjobbjai is alig értették. Azt gondolták, hogy a kereskedelem korlátlan hatalmi vágyaikkal ellenkezik s e miatt a földmivelési foglalkozást, mely az erkölcsöket szintén nemesíti, a nemzeteket bizonyos mérvben egyesíti s a testi erőket kétségtelenül edzettekké teszi, kitüzött céljoknak elérésére sokkal megfelelőbbnek tartották; azon meggyőződésben voltak, miszerint „*ex agricolis et viros fortissimos et milites strenuissimos gigni*“;²⁾ azt tartották Columella szerint,³⁾ hogy „*veram Romuli prolem assiduis venatibus, nec minus agrestibus operibus exercitatum, firmissimis praevaluisse corporibus, ac militiam belli, cum res postulavit, facile sustinuisse.*“ S nem alaptalanul. Kétségtelen az, hogy a földmivelési munka erősíti a

¹⁾ Dionys. Halic. II. k. Polyb. VI, k. Dr. Schneider: Die drei Scaevola Cicero's, München, 1879. 9. l. — ²⁾ Cato de re rust. praef. — ³⁾ Columella de re rust. I. praef. 17. Varro de re rust. II. praef.

testet s a legterhesebb fáradoalmak elviselésére ép úgy előkészít, mint az éjjeli hideg, a nappali forróság, az éhség, a kitartó éberség s minden katonai nélkülözések eltűrésére; bizonyos, hogy a háború fáradoalmaira senki sem alkalmasabb a földmivelőnél.

Egyébként sok más hasznok is volt a rómaiaknak a földmivelésből ama katonai érzület ápolására, melyet semmi kereskedelmi szellem nem adhat vala meg. A mezei élet a katonákat gyermekkoruktól fogva a mesterkéletlen egyszerűség- s a takarékosághoz szoktatta olyannyira, hogy a csatamezőn megelégedtek a víz- és ecetből készített itallal s néhány falat eledellel; innen van még a császárok korában is, de leginkább a köztársasági időkben a katonáknak példás önmegtartóztatása s mértékletessége. ¹⁾ Ezen kívül a földmivelés a hadi vitézségnek ápolója s valódi serkentő eszköze volt, mivel a meghódított tartományok szántóföldjei a kitűnően teljesített kötelességek jutalmául szolgáltak. Nem ok nélkül mondja Varro: ²⁾ „maiores nostri ex urbe in agris redigebant cives suos, quod et in pace a rusticis Romanis alebantur, et in bello ab his tuebantur.“ A szántóföld tehát azon iskola volt, a melyben képeztettek ama legiók, melyek Olasz- és Görögországot, Afrikának és Ázsiának nagy részét hatalmuk alá hajtották; iskola, melyben képeztettek a föld kerekesség leendő urai. Bizvást állíthatjuk, miszerint Róma erélyes s nagyszerű politikáját mig egyrészt a csatamezőn, másrészt a meghódított föld biztosításában s miveltetésében fejtette ki, melyet katonailag és politikailag fel nem bontható kötelességgel csatolt magához; hódításuk tovább haladó római gyarmatosítás volt; vérökkel és földmivelési izzadságukkal hódították meg a tartományokat. Ily módon emelhettek csak a földmivelést Italiában a virágzásnak legfőbb fokára. ³⁾

Első és legfőbb oka vala tehát a földmivelés iránti előszeretetés s kedvezésöknek harcias érzületek s szellemök. De különösnek tűnhetik fel az, hogy a törvényhozók s császárok még akkor is kedveztek a földmivelésnek, midőn már az állam egész külseje megváltozott. A törvénytudókon nem csodálkozhatunk; ide vonultak vissza elmélkedni terveik s beszédek fölött; itt gyönyörködtek a többi polgárokként a mező kellemetességeiben; mezei tartózkodásuk alkalmával alkották a római nép világra kiható jogait; commentáraik is ott készülének. ⁴⁾ Nagyobb kutatást látszik igényelni az, mi indította a császárokat arra, hogy a földmivelésnek kedvezzenek akkor is, midőn a hadi szolgálatnak egész természete megváltozott, midőn a katonák nem tértek vissza ekéjükhez a szántóföldekre munkálkodni. S még ezen időkben is jól miveltettek a szántóföldek; pedig a folyton fegyverben tartott katonaságot is kelle táplálniok; e mellett a földmivelők munkáiból s a tartományok jövedelmeiből élt ama tétlen tömeg, mely Rómába tódulva lassankint fölötte sokra szaporodott. Constantinus a birodalom székhelyét Bosporus partjaihoz tévén át, a nyilvános gabonaosztás és élelmezés még inkább növekedett. Bizonyosságul szolgál e tekintetben a Severus császár halála után hátrahagyott gabonabőség és olaj-

¹⁾ Val. Max. VI, 1. 12. Cic. pro Milone 4. Liv. XXVI, 50. — ²⁾ Varro de re rust. III, 1, 4. — ³⁾ Doublier: Gesch. d. Altert. 684. l. — ⁴⁾ Liv. XXXIX, 40.

mennyiség. ¹⁾ Minthogy tehát Rómának és Konstantinápolynak annyira szüksége volt a külföldi tartományok gabnájára, ez volt az oka annak, hogy a császárok az éhség következtében támadható lázadások megelőzése végett kedveztek a földmívelésnek; innen van, hogy buzgólkodásuk arra irányult, miszerint a földmívelők a mezei munkákhoz ragaszkodjanak: tehát valószínűleg félelem és szükség kényszerítette őket a földmívelés iránti kedvezésre.

De alig is hajthattak hasznot a rómaiaknak a kereskedelemnek egyéb előnyei. Mig ugyanis a fényűzés által nem valának megromolva erkölcsaik; mig a polgárok megelégedtek a szántóföldekről kapott kevés jövedelemmel; mig nemzetségi szövetezéseket alkotva s családokra oszolva többnyire a szántóföldeken élének, azok művelésére és a baromtenyésztésre fordítván egyedüli gondjokat, addig nem is volt szükségök a kereskedelemre és az ez uton származó mindenféle cikkek nagy számára s bőségére. Akkor pedig, midőn a mindenünnen összegyűlt gazdagság következtében a jólét legfőbb fokaira jutottak s fényűzésök, kincsvágyuk s egyéb rossz tulajdonaiknak sem vége sem határa nem volt: keveset használhatott a kereskedelem az egyes polgárok gazdagságának gyarapítására; minthogy a hatalmasok ugyanis megkaptak mindent háborúk, a mérték nélküli uzsora, hivatalok eladása avagy a tartományok kifosztása által. Karthagó, Korinth, Syrakusa, Macedonia, Pergamum meghódítása után özönlöttek a kincsek Rómába. Crassus a Sulla-féle gyilkolások alkalmával megvásárolva az elkobzott javakat, vagyonát 300-ról 7000 talentumra (39 millio) emelte, ²⁾ s nem is nézte vagyonosnak azt, ki sajátjából hadsereget nem élélmezett. ³⁾ Senecának több volt 29 millionál; ⁴⁾ Lentulusnak csak 40 millio forintnyi értéke volt. ⁵⁾

De az állam adóinak és jövedelmeinek nagyobbítása végett is alig volt szükségök a rómaiaknak a kereskedelemre. Mert mit is használt volna ott a kereskedőknek buzgólkodása és iparkodása, a hol évekint a leghatalmasabb királyok- és államoknak kincseit zsákmányként hordák Rómába; a hol az adókat háborúk által csodás módon emelni tudták. Egyébiránt adó sokféle volt szokásban; így a) vám; b) sóadó; c) örökségi adó; d) a manumissio adója a rabszolganak szabadon-bocsáttatásáért; e) a rabszolga-kereskedés adója; f) emésztési adó, étek-nemüekre (pro edullis); g) keresetadó; h) házassági adó; i) agglégények adója; j) jogadó; k) telekadó stb; ezekhez járultak az államvagyon, a Karthagena melletti bányák jövedelmei s egyéb jogi illetékek; gazdagult az államkincstár ezeken kívül egyes ajándékokkal, a számüzettek javaival, örökségi hagyatékokkal s hasonlókkal ⁶⁾ Majdnem ez egész földkerekség gazdagsága Rómába gyűjtetvén össze, Róma, a világ ura bőségben uszott; ámde — meg kell vallani — az egész birodalom romlására, mert más természete szokott lenni azon gazdagságnak, mely becsületes munkával szereztetett, s más annak, a mely erőszakkal s igaz-

¹⁾ Spartian. in Severo 23. f. — ²⁾ Cantu Caes. Világtört. V. k. 145. l. — ³⁾ Plin. hist. nat. XXXIII, 10. Cantu Caes. IV, 243. l. — ⁴⁾ Tac. Ann. XIII, 42. — ⁵⁾ Senec. de benef. II. 27. — ⁶⁾ Bajza: Mívelőd. tört. 323, 324. l. Doublrier: Gesch. d. Altert. 688. l. Montesquieu: Espr. des lois, XIII, 12.

ságtalanul keletkezett; ezen utóbbi hamar elvész, alkalmat szolgáltat a vétkekre, aláassa a törvények tekintélyét, s előbb-utóbb az állam romlását vonja magával.

Ámbár nem tagadható, hogy a kereskedelem az országok népességének öregbitésére igen fontos eszköz, ámde a rómaiaknál a népesség emelésének és gyarapodásának e módja nem is volt kívánatos. A földmivelés a polgárok számának növelésére bizonyára szintén igen biztos eszköz, mint-hogy sok embert táplál. Ez nem szorul hosszú bizonyításra. A földmiveléssel foglalkozó Italia városokkal és lakókkal tele volt; az aequok nem nagy területen 41 várossal, a latinok 53 városban mindenütt nagy számú¹⁾ lakosokkal birtak. Tanú maga a római birodalom, mely a földmivelés virágzásának idejében nagyon népes vala; lakóitól elhagyatott, midőn a földmivelés hanyatlani kezdett.

Hogy fogalmunk legyen a birodalom népességéről, elég lesz a Rómában tartott összeírásra hivatkozni. Minthogy azonban az előbbi századok censusi kétes hitelűek és tulságosan nagyítva látszanak,²⁾ az Augustus alatt történt összeírás említésén kívül³⁾ elég lesz a Claudius császár által rendelt censust felhozni, a mikor a római polgárok száma 6,945,000-re rugott; e számhoz adva a nőket és gyermekeket, az összeg 20 milliót adna; a népesség összes száma pedig a tartományok lakóival s a rabszolgákkal együtt 120 millióra tehető.⁴⁾ Egyedül Italiában 160 gyarmatnál több volt. A római birodalom a legmiveltebb tartományokat foglalta magában a Közép-tenger partjai körül. Minden tartományban voltak jelentékeny népes városok s Rómán kívül Antiochia, Alexandria és Karthago egész népséget foglaltak magokban.⁵⁾

Miért kívánták volna tehát a népesség számának növelésére a kereskedést. Ez könnyen volt eszközölhető náluk a város fénye, a játékok és látványosságok nagyszerűsége, a gabnaosztogatás s hasonlók által, melyekkel a nemzeteket magokhoz édesgették. Augustus legalább is ötször osztogatott pénzt; azok száma, kik ajándékot kaptak 150 ezerre ment, a kiosztott pénz pedig 11—12 millióra.⁶⁾ Adjuk ezekhez a menyasszonyi hozományoknak kedvezéseit, a jutalmakat és büntetéseket, melyek által törvényileg édesgettettek és indították a rómaiak a házasságokra. A római törvények értelmében teljes érvényű házasság feltételezte mindkét részről a jogegyenlőséget, a lex canuleia értelmében a polgárjogot. A vegyes házasságok rómaiak és idegenek között törvényileg érvénytelenek voltak és sem a gyermekek javára a polgárjogot, sem az atya számára a patria potestas-t nem alapították meg.⁷⁾

S nem csak idegeneket fogadtak be a polgárzatba, hanem legyőzötteket és ellenségeket is. Ezen népességök emelésére hasznos elhatározásukat Claudius császár imígyen dicséri; „Num — inquit — poenitet Balbos ex Hispania, nec minus insignes viros e Gallia Narbonensi trans-

¹⁾ Liv. IX, 45. Plin. hist. nat. III. 5. — ²⁾ Niebuhr: Röm. Gesch. II. k. 99. l. — ³⁾ Monum. Ancyrae. Nr. 2. Cantu Caes. IV. k. 328. l. — ⁴⁾ Cantu Caes. V. k. 22. Tac. Ann. XI. 25. ⁵⁾ Cantu Caes. u. o. — ⁶⁾ Cantu Caes. IV. k. 330. l. — ⁷⁾ Montesquieu; Espr. des lois XXIII. 21.

ivisse? Manent posteri eorum, nec amore in hanc patriam nobis concedunt. Quid aliud exitio Lacedaemoniis et Atheniensibus fuit, quamquam armis pollerent, nisi quod victos pro alienigenis arcebant? At conditor noster Romulus, tantum sapientia valuit, ut plerosque populos, eodem die hostes, dein cives haberet, advenae in nos regnavere.“¹⁾

Kereskedés nélkül is megszámlálhatlan idegen nemzetséggel volt tele Róma ugyannyira, hogy Montesquieu szerint: ²⁾ „terrarum dea, gentiumque Roma“ méltán közös hazának mondatott.

Mindezekhez járul azon ok, mely szerint a fényűzés kielégítése végett üzött kereskedés a rómaiakra nézve kárt okozó s e miatt veszélyes is volt. Enmagok számára kevés kereskedelmi cikkek voltak s így a belföldi kereskedés nem virágozhatott, s vajmi kevés, mit a külfölddel kicserélhetek volna. Áruikat Indiából, Arábiából és más tartományokból szállították s arannyal és ezüsttel váltották be. S ezen áruk a nagy adók miatt szászorosán adatának el ugyannyira, hogy India és Arabia a római birodalomból évenként több millió sestertiust vittek ki.³⁾ Mindazon népek, melyek a birodalmat Európában és Ázsiában környezék, lassan lassan elnyelék a rómaiak gazdagságát; és valamint ők gyarapodtak, mert minden király aranya és ezüstje hozzájuk vitetett, úgy elgyengültek, mert az ő aranyuk és ezüstjök másokhoz vitetett.⁴⁾ Könnyen megengedhetjük tehát, miszerint a rómaiakra nézve a beviteli kereskedés káros volt s keveset használt; részben ez tette őket szegényebbekké. Hasznos a kereskedelem, midőn a kiviteli cikkek és áruk nagy bőségben vannak, ártalmas, ha az államot aranyából, ezüstjéből, javaiból kifosztja.⁵⁾

* * *

Eddigi vizsgálódásainkból — hacsak teljesen nem csalódunk — kitűnik, miszerint a harcias szellem, a győzelmi és uralkodási vágy, a nagyság és dicsőség érzetének heves kívánsága, a katonai képeztetés, a nem magas fokon álló miveltség s magának a köztársaságnak alkotmányos berendezése voltak legfőbb okai annak, miért nem foglalkoztak a rómaiak komolyan és nagyobb gonddal a kereskedéssel, s miért kedveztek inkább a földmivelésnek, mely a hadügy és a háborúk mellett a római államférfiak és fejedelmek kiváló gondozásának és a polgárok előszeretetének mindig tárgyát képezte.

A későbbi miveltebb kor azonban mindkét foglalkozásmódnak előnyeit elismerte; és ma Európa majdnem minden népe ugyanazon tisztelet- és becsültetésben részesíti a kereskedőket mint a földmiveseket; sőt az államoknak bölcs, hirneves, kítűnő állású s gazdag férfiai joggal hordják szívékön mindkettőnek tanulmányozását, meggyőződve levén arról, miszerint a kereskedelem a földmivelésnek lelke, a földmivelés pedig a kereskedelem anyja, mely a terméketlen évek kellemetlenségeit, az éhséget és nélkülözést eltávolítja, a nemzetek iparának pedig erőt és táplálékot szolgáltat. A

¹⁾ Tac. Ann. XI, 24. — ²⁾ Montesquieu u. ott. XX. k. 33. f. — ³⁾ Plin. hist. nat. VI. 23. XII, 18. — ⁴⁾ Ammianus Marcellinus XXV. k. Montesquieu: A róm. nagys. és hanyatl. 194, 195. l. — ⁵⁾ Montesquieu: Espr. des lois 21, 12.

tapasztalatok érvényre hozták azt, hogy a kereskedelem szükséges, hasznos és produktív foglalkozás, mely emeli a tárgyak értékét s mely által lehetővé válik a munkamegosztás. A munkások, iparosok és gazdák a kereskedő közvetítő szerepe folytán többet termelhetnek s ennél fogva a gazdasági életben is több egyén nyer foglalkozást; ezekhez hozzá adhatjuk, miszerint a kereskedelem által igényelt közlekedési vállalatok számos egyént foglalkodtatnak.

A kereskedelem egyik alapföltétele a termelt czikkek biztos kelen-dősége; ha nincs piac, hiába a nagyobb termelés; mert a termelésnek célja a fogyasztás s a nagyobb termelés biztos fogyasztási kört követel. E kör-ről gondoskodik a kereskedelem. A nemzetek külön nagyszerű iparágakat nem üzhetnének, ha a kereskedelem a munkamegosztás e módozatát nem gyámolítaná. Angolország nagy gyáripára lényegileg ezen körülmény foly-tán virágzik.

Miért is manap, jóllehet a római törvénytudók sok intézkedé-seiben azoknak bölcsességét, okosságát, éles elméjét s igazságát elismerjük: a kereskedelem dolgában való közönyösségükre s mérték nélküli hatalmi vágyukra azonban szánakozással tekintünk; manap, midőn az ész, mesterség és művészet, buzgóság és fáradtság a földmivelés- és kereskedésből szár-mazó előnyöket oly kellemesekké tudják tenni: ma minden egyes nemzet a kereskedelem-, a mesterségek- és művészetekben a babért a többiektől elragadni s magának általok anyagi és szellemi javakat kiküzdeni ügyekszik.

Farkas József.

II.

A TANÁRI KAR.

A) Rendes tanárok.

Szám	A tanár neve	Tantárgyak, melyeket előadott	Tanodai osztályok, melyekben tanított	Het- n- kinti tanórái- nak sz.	Észrevételek
1.	Farkas József,	Hittan, Latin nyelv, Magyar nyelv.	I. II. III. VIII. V.	17	III osztály főnöke, hitelemző, főgymna- siumi jegyző
2.	Fekete Endre,	Latin nyelv, Magyar ny. és irod., Bölcsészet.	VI. VI. VII. VIII. VIII.	16	VIII osztály főnöke, könyvtárnok, a főgymn Gyakorló iskola vezetője
3.	Maywald József,	Latin nyelv, Görög nyelv, Német nyelv.	VII. VI. VIII. VII.	17	VII. osztály főnöke, a gymnasiumi da- lárdá gondnoka.
4.	Mészáros Alajos,	Hittan, Latin nyelv.	III. IV. IV. V.	16	Hitelemző.
5.	Mészáros Ferencz,	Mennyiségt. földrajz, Mennyiségtan, Természettan.	VIII. VI. VII. VIII. VII. VIII.	19	A természettani szertár őre
6.	Pachinger Alajos,	Magyar nyelv, Német nyelv, Mennyiségtan.	III. IV. IV. III. IV. V.	18	IV. osztály főnöke.
7.	Panek Ödön,	Latin nyelv, Görög nyelv, Magyar nyelv, Német nyelv.	II. VII. II. II. III.	17	II. osztály főnöke.
8.	Rappensberger Vilmos,	Német nyelv, Természetrajz, Természettan, Vegyten.	V. VI. V. VI. III. IV. IV. VI.	18	V. osztály főnöke, a természetrajzi gyűjtemény és a vegy- tani szertár őre.
9.	Tóth György,	Latin nyelv, Magyar nyelv, Görög nyelv.	I. I. V.	17	I. osztály főnöke.
10.	Trautwein János,	Hittan, Német nyelv.	V. VI. VII. VIII. VIII.	6	Igazgató, hitszónok.
11.	Dr. Vajda Gyula,	Történelem.	III. IV. V. VI. VII. VIII.	17	VI. osztály főnöke.
12.	Zsuffa Pál,	Földrajz, Mennyiségtan, Természetrajz.	I. II. III. I. II. I. II.	18	
13.	Weixlgärtner V., akad. festész.	Rajz, Szépirás.	I. II. III. IV. I. II.	18	

Közvezető tanítók rendiek.

B) Rendkívüli tanárok.

1. Rayé Lajos, világi, a francia nyelv,
2. Maywald József, k. r., a műének,
3. Tóth György, k. r., a gyorsírászat tanítója.

III.

Tudósítás a tanodáról.

Az 187^{8/9}-iki tanévet megelőzőleg augusztus hó 29., 30., 31. napjain tartattak a beiratások, a felvételi, pót- és javító-vizsgálatok. — Szeptember 1-én volt az ünnepélyes „Veni Sancte“, mely napon, valamint 2. és 3-kán folytattattak a beiratások és vizsgálatok; 4-én vették kezdetüket a rendes előadások. Beiratott 563 rendes tanuló, növekedés a mult évhez képest 70.

I. Vallási és fegyelmi ügy.

Az ifjúság, a téli időszak kivételével, naponkint sz. misét hallgattott, melyet vasár- s ünnepnap keresztény oktatás előzött meg; ötször végezte ez évben a sz. gyónást és ugyanannyiszor járult az Úr asztalához; a husvéti sz. gyónást a szokásos sz. gyakorlatok előzték meg; jelenvolt az anyaszentegyház által rendelt nyilvános körmeneteken is. — A dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József ap. király és ő felsége a királyné magas névnapjain, a felséges királyi pár ezüst menyegzője napján és a koronázás évfordulóján — mint nemzeti ünnepeken — október 4-én, november 19-én, ápril 24-én és junius hó 8-án — ünnepélyes sz. misék tartattak. Gyászistentisztelet volt I. Ferencz ő cs. és ap. kir. felsége — és Deák Ferencz nagy hazánkfia halálának évfordulóján, amaz márczius 2-ikán, emez január 29-dikén.

A hittani vizsgálatok nsgos és főt. Klempa Simon prépost-plebános úr, mint érseki biztos jelenlétében tartattak meg junius hó 16., 17., 18. és 19-én. — A más vallású tanulók a hittanban saját lelkészeiktől nyertek oktatást, az előmenetelről pedig bizonyítványt.

Az iskolai törvényeket az év folytán kétszer olvasta fel az igazgató az ifjúságnak.

II. Tanácskozások.

A nevelésben és oktatásban szükségelt egységes eljárás és egyöntetű módszer érdekében megtartattak a nm. vall. és közokt. m. kir. miniszter úr által 1876-iki julius hó 22-én kiadott középiskolai rendtartás 26., 36., 37. és 38. pontjai szerint a tanácskozások. Az ellenőrző tanácskozás eredményéről a növendékek és szülők értesítettek.

Az intézet beléletének örvendetes napjául tűnik föl ama látogatás, melylyel nsgos Dr. Lutter Nándor budapesti tankerületi kir. főigazgató úr május 14-én tanodánkat szerencsétlenül méltóztatott, ki az előadások és ki-hallgatások alkalmával a tanuló ifjúság erkölcsi és szorgalmi állapotáról

magának meggyőződést szerzett. Julius hó 6. és 7-én az érettségi szóbeli vizsgálatot vezette elnökletével.

III. Gyakorló iskola.

A „Gyakorló iskola“ ugyanazon szellemben és irányban folytatta ez évben is munkálkodását, mint az előbbieken. Az iskola tagjai a felső 4 osztály növendékeiből mintegy 145-en voltak; tisztviselői (jegyző, könyv- és pénztárnok, bíráló tagok) a két felső osztály tagjai közül választottak. Tartatott 26 rendes ülés és 1 ünnepély Kisfaludy Károly emlékének szentelve. A rendes üléseken felolvasások tartottak a nyelvészet és irodalom, szépirodalom, életrajz, a művelődés-, hazai és egyetemes történelem, a földrajz, mennyiségtan, természettan, a költészet és széppróza köréből. A tagok részéről beadott művek száma 112, ezek közül 4 dicsérettel, 45 pedig egyszerűen elfogadtatott. Szavaltak 24-en 62-szer. Pályázatra ez évben 13 pályázatétel tüzetett ki, melyek közül 7-re a Gyakorló iskola, 6-ra pedig az ifjúság köréből egyesek ajánlottak fel jutalmat. Beérkezett 26 pályamű. Az irodalomtörténeti tételre kitűzött jutalom (4 $\#$) két pályázó, t. i. Popovics Sándor VIII. o. t. és Sármay József VII. o. t. között osztatott meg; az egyetemes történelmire kitűzött (2 $\#$) Rónay Károly VI. o. t. nyerte; az ugyanazon körből vett másik tételre a VI. o. növendékei által kitűzött (2 $\#$) nem adatott ki; a művelődés-történelmire Blaskovich Bertalan VIII. o. t. által kitűzött (3 $\#$) Gaál Tibor VIII. o. t.; a latin tételre (2 $\#$) Popovics Sándor VIII. o. t.; a természettani tételre (2 $\#$) Hilián Jenő VII. o. t.; ugyanezen körbe tartozó tételre Schwarz Gyula VIII. o. t. által kitűzött (1 $\#$) pályamű nem érkezett be; az esztétikai tételre Bujanovics Gyula VIII. o. t. által kitűzött (2 $\#$) Schip Károly VII. o. t. nyerte; ugyanezen körből vett tételre Sármay József VII. o. t. által kitűzött (1 $\#$) pályamű nem érkezett be; a novellára kitűzött (1 $\#$) Hilián Jenő VII. o. t.; az elegiára (1 $\#$) Török Levente VIII. o. t.; a VI. o. által románczra kitűzött (1 $\#$) Lippics Elek VII. o. t. nyerte. A beérkezett 26 pályamű közül 5 egyszerűen, 5 dicsérettel érdemesített a jutalomra, 4 pedig dicséretet nyert. Pályanyertes szavaló Sármay József VII. o. t. Az ünnepélyes zárülés május 18-án tartatott az igazgató és a tanári kar jelenlétében. — Végül köszönettel emeljük ki azon nemes lélekről tanúskodó alapítványt, melyet Bartók Géza, a Gyakorló iskolának pár év előtt tagja, jelenleg II. éves joghallgató, a Gyakorló iskola részére tett. Azon kegyelet emlékére, mely őt kitűnő hellenistánkhoz — Szabó Istvánhoz — fűzi, 100 ezüst frtról szóló alapítványi tőkét hagyományozott, melynek kamatja „Szabó István-díj“ cím alatt évenként a Gyakorló iskola körében egy görög pályázatétel jutalmazására fordítandó.

IV. Főgymn. dalárda.

A főgymnasiumi dalárdának 84 tagja volt, 38 kezdő és 46 haladó. A dalárda gondnoka és az ének tanára Maywald József kegyesrendi áldozár volt. A működő tagok az isteni tiszteleten kívül még különböző gymnasiumi ünnepélyeken is énekeltek; így főt. s tudós Somhegyi Xav. Ferencz'

a kegyes tanítórend főnöke és Trautwein nép. János igazgató névünnepének előestéjén, s a gymn. Gyakorló iskola zárünnepén. A tanév folytán a dalárda több műkedvelő szives közreműködésével két jótékonycélú hangversenyt rendezett; az elsőt márczius 25-én, a szegedi árvizkárosultak javára, mely e célra 204 forintot jövedelmezett; a másodikat május 10-én a gymnasiumi segélyegylet alaptőkéjének gyarapítására, melynek tiszta jövedelme 67 frt 84 kr. volt.

V. Tan- és művelődési eszközök.

1) A természet- és vegytani szertár számára vétetett: α) 1) chinai kötéljárók; 2) készülék az ingatörvény igazolásához; 3) Holdas-féle készülék; 4) Regnault-féle pyknometer; 5) 1 db. szeszmérő; 6) gőzgépminta Webers szerint; 7) Eisenlohr-féle hullámkészülék; 8) Helmholtz-féle resonator; 9) Coulomb-féle csavaró mérleg a delejességhez és villanyossághoz; 10) delejes kacsa és hajó a delejes vonzás- és tasztításhoz; 11) készülék a határolt villanyáramokhoz. β) 1) Finom vegyelemző mérleg és hozzávaló (20 gr.) súlyok; 2) Hoffmann-féle vízbontó készülék; 3) Hoffmann-féle eudiometer; 4) könenyfejlesztő készülék; 5) vízfürdő; 6) szárító készülék.

2) A természetrajzi gyűjtemény szaporodott ajándék és vétel útján. α) Ajándék. 1) 100 db. kitűnő gonddal szárított növény, betűrendes leltárral Dr. Suhajda István úrtól. 2) Testudo graeca csontváza Vavrek Gusztáv úrtól. 3) kitömött róka Gerlóczy Zsiga VI. osztályú tanulótól. — β) Vétel útján szereztetett: 1) 1 emberi koponya szétszedve és csigolyák szerint fölállítva; 2) folyami rák szétszedett és fölállított bőrváza; 3) tengeri malacz ♂ és a házi macska ♀ ivarszervei parafára erősítve (borszesz-készítmény); 4) Brezina-féle stauroskop; 5) Coddington-féle nagyító üveg; 6) 5 db. állattani göröcsövi készítmény. — Ide számítandó a természet- és vegytani, a természetrajzi szertárakban kísérletek alkalmával elhasznált és elromlott eszközöknek pótlása és javítása.

VI. Tanári könyvtár.

A tanári könyvtár részint ajándékozások, részint vétel útján gyarapodott.

1) Ajándékoztak: a) a Franklin-társulat. Elischer József Qu. Horatius Flaccus Satirái; Jónás János Német nyelvtan és Olvasókönyv II. r.; Márgai Károly Német Gyakorló-könyv; Mangold Lajos Világtörténelem III. k.; Kont Gyula Elemi Természettan I. füzet; Keleti K. és Beöthy Leo Magyarország Statistikája; Hivatalos Statistikai közlemények II. — VII. évfolyam; A magyar korona országaiban az 1870-dik év elején végrehajtott népszámlálás eredményei; Magyar statikai évkönyv IV. évf. 9 füzet; Okányi Pál Római régiségtan. b) Verböczy Költészetan. Szepesi-Szamosi Görög nyelvtan. A szerzők ajándéka. Just Botanischer Jahresbericht 1873. 1874. 1875. és 1876. évf. Pachinger Alajos tanár ajándéka.

2) Vétel útján szereztetett több tudományos munka, főleg az egyes tudomány ágak körében újabban megjelent kiválóbb művek.

Tudományos szakközlönyök : Magyar Nyelvőr ; Magyar Tanügy ; Természettudományi Közöly és a Könyvkiadó vállalat munkái ; Történelmi Tár ; Századok ; Tanáregyleti Közöly ; Philologiai Közöly ; Magyar Könyvszemle ; Budapesti Szemle ; Figyelő ; Koszorú ; Külföld ; Sz. István-társulat kiadványai ; Zeitschrift für die österr. Gymnasien ; Petermann's Mittheilungen ; Annalen d. Physik und Chemie.

VII. J ó t é k o n y s á g.

1) „Flór Gyula emlékdija“, melyet néhai Flór Ferencz orvos-tudor és neje nagyságos Flór Leonóra asszony az 1862-iki december hó 24-én elhunyt egyetlen gyermekök emlékezetére évenként egy hatodik osztálybeli jó erkölcsű, de szegény tanulónak a tanári kar előterjesztése folytán adnak, jelen tanévben Képeffy István tanulónak íteltetett oda, ki 40 frtnyi díjban részesült.

2) „Gróf Königsseg-Aulendorf Móricz alapítványa“, melyet méltóságos Königsseg-Aulendorf grófné, született Csáky Gizella grófnő az 1873-iki november hó 5-én elhunyt feledhetetlen gyermekének örök emlékezetére élete fogytaíg, halála esetére pedig örökösait kötelezőleg örök időkre, egy 6. 7. vagy 8. osztálybeli szegénysorsú, de szorgalmas s jó magaviseletű tanuló részére tett, jelen tanévben a tanári kar ajánlata folytán Popovics Sándor 8. osztálybeli tanulónak adatott, ki 120 frtnyi ösztöndíjban részesült.

3) Az e tanintézetben tizenöt év óta fennálló „Segélyegylet“ választmánya tiz havi működése alatt az első félévben 274 frt 93 kr., a másodikban 318 frt 21 krral segélyezett és pedig

I. félévben :

1 tanuló	15 frttal =	15 frt.
4 „	fejenként	14 „ =	56 „
10 „	„	10 „ =	100 „
8 „	„	8 „ =	64 „
7 „	„	5 „ =	35 „
1 „	„	4'93 „ =	4'93 „

31 tanuló összesen 274 frt.

II. félévben :

1 tanuló	18 frt 21 krral	=	18 frt 21 kr.
4 „	fejenként 17 frttal	=	68 „
12 „	„ 10 „	=	120 „
14 „	„ 8 „	=	112 „

31 tanuló összesen 318 frt 21 kr.

Mindkét félévben 62 tanuló nyert 593 frt 14 krt.

4) A „Szepesi-féle aranya t“, miat az 1858—9-iki 8. osztályú tanulók által az érettségi vizsgálat alkalmával a legjobb görög dolgozatot készítő tanuló számára alapított ösztöndíj — az idén Popovics Sándor nyerte. Ezen ösztöndíj boldogult Szepesi Imréről, a class. tudományok

lelkes művelőjéről neveztetett el, ki haláláig ezen ösztöndíjnak egyszersmind kezelője is volt.

5) „Trautwein nep. János-féle alapítvány.“ Az igazgató az 187^{4/5}-iki 8. oszt. tanulók által a nevére 200 frtnyi értékpapirban tett alapítvány kamatját az alapítólevél értelmében ez évben Pfeiffer Sándor 8. osztálybeli tanulónak adta.

6) T. cz. Zilahy Sámuel 12 kötet könyvet küldött az igazgatósághoz a végből, hogy a jobb tanulók között kiosztassanak.

Fogadják a nemes adakozók adományaikért, melyekkel az intézet tan- és művelődési eszközeit szaporítani, a szegénysorsú ifjak bajait enyhíteni, a szorgalmasabbakat jutalmazásaikkal kitüntetni kívánták, az igazgatóságnak, az illetők részéről kifejezett, hálás köszönetét.

A nyilvános vizsgálatok befejezése után jun. 29-én ünnepélyes hálaadó isteni tisztelet tartásával a tanév bevégeztetett.

IV.

Az 1878—9-ki tanterv.

VIII. osztály.

- Hittan. A kath. egyház története dr. Wappler Antal könyvének 4. része után. Hetenkint 1 óra. **Trautwein János.**
- Latin nyelv. Horatii Carm. Od. lib. I. 1. 2. 3. 7. 12. 14. 20. 22. 24. 31. II. 2. 3. 10. 14. 16. 18. 20. III. 1. 2. 3. 5. 24. 30. IV. 7. Epod. 2. 7. 13. Sat. I. 1. 4. 9. II. 6. Epist. I. 1. 7. 8. 9. Ars poet. 1—190. v.; Taciti Annal. I. c. 1—50. II. 1—25. K. k. Quintiliani l. X. c. 1. K. k. Horatius L. Mueller; Corn. Tacitus C. Halm; Quint. C. Halm; Vagács Irályk. gyak. Het. 5 óra. **Farkas József.**
- Görög nyelv. Homeri Iliad XIX. egészen; XXIV. a 449. verst. végig; a XV. és XVI. énekb. egyes részletek; Herodoti Hist. l. VI. 94—136; szemelvények az V. k. — Plato Kritonja; fejezetek Euthyphro és Phaedoból. K. k. Homeros Fr. Hochegger II.; Herod. H. R. Dietsch II.; Plato oper. Hermann I. (Teubner) Het. 4 óra. **Maywald József.**
- Magyar irodalom. A magyar nyelv és irodalom történetének vázlata, összefüggésben a hazai és főleg a művelődéstörténelemmel. K. k. Szvorényi J. Magy. irod. szemelvények. Het. 3 óra. **Fekete Endre.**
- Német nyelv. Ponori Thewrewk Árpád ném. tan- és olvasókönyvének II. kötetéből 30, azonkívül Goethe, Schiller és Uhlandból 20 olvasmányok fordítása, nyelv- és széptani fejtegetése, tartalmuk élő szóval és írásban való visszaadása német nyelven. Het. 2 óra. **Trautwein János.**
- Történelem. Magyarország oknyomozó története. K. k. Horváth M. Magyarország története. Het. 4 óra. **Vajda Gyula.**
- Mennyiségtani földrajz. A világról általában; a Földről különösen. A föld viszonya a Naphoz és a Holdhoz. Az időszámítás- és naptárakról. Naprendszerünk nevezetesebb tagjairól. K. k. Bertalanffy T. A mennyiségtani földr. elemei. Het. 2 óra. **Mészáros Ferencz.**
- Mennyiségtan. A kapcsolástan. Newton kéttagi tantéte. A betűszám- és mértan ismétlése. Megfelelő példák kidolgozása. K. k. Dr. Lutter N. Betűszám- és Mértan I. II. r. Het. 2 óra. **Mészáros Ferencz.**

Természettan. Hőtan. Delejesség. Villanyosság. Fénytan; mennyiségtani megállapításokkal és kísérletekkel, K. k. Fejér J. Kisérl. természet-
tan. Het. 3 óra. **Mészáros Ferencz.**

Bölcészettan. Gondolkodástan. K. k. Dr. Pauer Imre u. a. című műve.
Fekete Endre.

VII. osztály.

Hittan. Ker. kath. erkölcsstan dr. Wappler Antal könyvének 3 része
után. Het. 1 óra. **Trautwein János.**

Latin nyelv. Ciceronis pro T. Ann. Milone oratio; továbbá egyes rész-
letek Archias költő, Ligarius és Deiotarus mellett tartott beszé-
dekből. Vergilii Aeneidos I. VI., melyhez a többiekből szemelvények
járultak K. k. M. T. Cic. orat. select., p. II. Klotz (Teubner); P.
Verg. M. Aeneis, Ribbek, Vagács Irályk. gyakorl. Het. 5 óra.

Maywald József.

Görög nyelv. Xenophon Anabasisából: Ifjabb Cyrus I. Készülődések a
háborúhoz. II. Vonulás a király ellen. III. A cunaxai ütközet VI.
Cyrus jelleme. Homeri Iliad. I. ének fordítva s elemelve. Az ó-ióni
nyelv és Homeros ismertetésével. K. k. Schenkli-Horváth Chresto-
mathia; Hochegger Hom. Iliad. Het. 4 óra. **Panek Ödön.**

Magyar nyelv. A drámai költészet- és szónoklattan. K. k. Szvorényi
Ékesszólástana és Magy. irod. szemelvények. Het. 3 óra.

Fekete Endre.

Német nyelv. Schiller „Tell Vilmos“-a mellett még 18, részben kötött,
részben kötetlen beszédü olvasmány. fordítása, elemzése s fejtege-
tése, nyelv- és mondattani ismétl. K. k. Schillers „Wilhelm Tell“;
(Recl. Univers. Bibl.) P. Thewrewk Á. Német tan- és olvasókönyve
II. r. Het. 3 óra.

Maywald József.

Történelem. Uj-kor, hozzávaló földrajzzal. K. k. Somhegyi F. Egyet.
világtört. II. Het. 3 óra. **Vajda Gyula.**

Mennyiségtan. Első- és másodfokú, egy és több ismeretlenü egyenletek
ismétlése. A másodfokúak szerint megfejthető magasabb fokú, szor-
számi és határozatlan egyenletek. Szám- és mértani haladványok. A
haladványok alkalmazása az összetett kamat- és járadék számolás-
nál. — Térstan, megfelelő példákkal. K. k. mint a 8. osztályban.
Het. 4 óra. **Mészáros Ferencz.**

Természettan. Előzmények. Erőműtan. Általános és különös rezgés-
tan. Hangtan. K. k. Fehér I. Kisérl. természet-
tan. Het. 4 óra.

Mészáros Ferencz.

VI. osztály.

Hittan. Ker. kath. hittan dr. Wappler Antal könyvének 2. része után.
Het. 1 óra. **Trautwein János.**

Latin nyelv. Liviusból szemelvények: Romulus és Remus. A Horatiu-

sok és Curiatiusok harcza. Tarquinius sup. beveszi Gabii városát. Q. Cincinnatus. Val. Publicola. — Sallustiusból: Lib. de bell. Jugurth. c. 27. — Vergilii Aeneid. Lib. II. K. k. Iványi T. Livii hist. partes sel.; Hindy C. Sall. Crisp.; Veress Verg. Aeneise. Het. 5 óra.

Fekete Endre.

Görög nyelv. Az alaktan egészen, valamint a főbb mondattani szabályok. K. k. Szepesi-Szamosi Görög nyelvt.; Curtius-Haberern Görög mondattan. Het. 5 óra.

Maywald József.

Magyar nyelv. A nagyobb elbeszélő művek, különösen a lantos és tanító költemények. K. k. Névy L. Irásművek elmélete és Olvasmányok. Het. 3 óra.

Fekete Endre.

Német nyelv. 25 elbeszélő és leíró prózai és költői mű olvasása, fejtegetése, nyelv- és mondattani elemzése. Levelezés és ügyiratok fogalmazásának gyakorlása. K. k. P. Thewrewk Á. Ném tan és olv. k. I. r. Het. 2 óra.

Rappensberger Vilmos.

Történelem. Középkor, megfelelő földrajzzal. K. k. és heti óraszám mint a 7. osztályban.

Vajda Gyula.

Mennyiségtan. A hatványozás és gyökkivonás ismétlése. Szorszámok. Az elsőfokú egy és több ismeretlenű egyenletek ismétlése után a tiszta és vegyes másodfokú egyenletek. — Néhány nevezetesebb tétel a körről. Szög- és háromszögmértan. K. k. Dr. Lutter N. Betűszám-tan. Mértan I. Szorszámok. Het. 4 óra.

Mészáros Ferencz.

Természettudomány. Az általános és részletes állattan rendszeres ismertetése kiváló tekintettel a boncz- és élettanra. K. k. Pap. I. Az állatok természetrajza. Het. 2 óra.

Rappensberger Vilmos.

Vegytan. Az ált. vegytan. Az egy-, két-, három- és négy vegyértékű electro negativ elemek. A fémek s néhány fontosabb szerves vegy. K. k. Fehér I. A vegytan elemei. Het. 2 óra.

Rappensberger Vilmos.

V. osztály.

Hittan. A kath. egély igazságának bizonyítása dr. Wappler Antal könyvének I. része után. Hetenkint 1 óra.

Trautwein János.

Latin nyelv. Előző ismétlések. Fő-, melléknévi és határozói mondatok. Ciceronis Laelius 1—12 c. Cato 1—11. c. Ovid. Fast. II, 83 s köv.; II, 383 s k.; II. 491 s k.; II. 533 s k.; II. 687 s k.; III. 523 s k.; Met. I. 89 s k.; VIII. 183 s k.; Trist. I. 2, 1 s k. — K. k. Szepesi-Budavári Mondattan. II. r.; Ciceronis opera, (Teubner); Szamosi J. Tirocinium poët. Het. 6 óra.

Mészáros Alajos.

Görög nyelv. Hangtan, név-alaktan egészen, az ige-alaktanból az „ω“ végzetű igék a „μ“ végzetűekig. K. k. Szepesi-Szamosi Görög nyelvtan. Het. 5 óra.

Tóth György.

Magyar nyelv. A kisebb és nagyobb elbeszélő írásnemek. Olvasmányok. K. k. Névy L. Irásművek elmélete és Olvasmányok. Het. 3 óra.

Farkas József.

Német nyelv. Nyelvtani ismétlések. Mondattan. 25 műdarab fordítása, nyelv- és mondattani elemzése. Egyszerű ügyiratok fogalmazása. K. k. Toepler-Szemák Német Grammatika; P. Thewrewk olv. k. I. r. Het. 2 óra.

Rappensberger Vilmos.

Történelem. Ó-kor, földrajzi megállapítással. — K. k. és heti óraszám mint a 7. osztályban.

Vajda Gyula.

Mennyiségtan. Az előbbiek ismétlése után a láncztörtek, közelítő törtek s azok tulajdonságai. A számok oszthatósága. Hatványmennyiségek. Első fokú egyenletek egy, két és három ismeretlennel. — Sikmértan. K. k. Dr. Lutter N. Betűszám- és mértan.

Pachinger Alajos.

Természetrájk. A tanév első felében az ásványtan, másodikban a növénytan általános és részletes tárgyalása szemléleti alapon. K. k. Pap J. Az ásványok és növények természetrajza. Het. 3 óra.

Rappensberger Vilmos.

IV. osztály.

Hittan. Bibliai történet. Új-szövetség. Palesztina egyes tartományainak részletes leírása. K. k. Bibliai Történet Róder A. Hetenkint 2 óra.

Mészáros Alajos.

Latin nyelv. A határozatlan módú igék. Az állapotjelzők. A hanyattszók. Az igenevek. Szórend. Metrika. — Jul. Caes. de bello Gall. comm. I. c. 1—54. — Erkölcsi mondatok hexameterekben; Phaedrusból 16 mese; Ovidiusból 2 önálló darab. K. k. Szepesi I. Mondattan I. II. r.; Caes. Budavári J.; Tirocinium poet. Szamosi J. Het. 6 óra.

Mészáros Alajos.

Magyar nyelv. Írás-művek. Szó- és vers-mértan, főtekintettel a megfelelő olvasmányok fejtegetésére. K. k. Laky D. Irály- és költészettan; Szvorényi J. Olv. IV. r. Het. 3 óra.

Pachinger Alajos.

Német nyelv. A szótan ismétlése mellett a szókötés. Olvasmányok nyelvtani ismétléssel. K. k. Toepler-Szemák Német grammatika; Felsmann J. olv. II. r. Het. 2 óra.

Pachinger A.

Történelem. Magyarország története a vegyes és Habsburg házakból származott királyok uralkodása alatt. K. k. Visontay J. Magy. orsz. tört. Het. 2 óra.

Vajda Gyula.

Mennyiségtan. A négy alaplévelet algebrai egész és tört mennyiségekkel. Arányok és aránylatok. Első fokú egyenletek egy ismeretlennel. — Tértan. A gömbölyű testek megismertetése, fölület és térfogat-számítások. K. k. Dr. Lutter N. Betűszám- és Močnik-Szabóky Mért. nézlett. II. r. Het. 3 óra.

Pachinger A.

Természettan. A tanév téli szakában a testek egyensúly- és mozgástan. Hangtan. Fénytan — folytonos kísérletekkel. K. k. Greguss Gy. Természettan. Het. 4 óra.

Rappensberger Vilmos.

Vegytan. A tanév nyári szakában egyszerű és összetett testek. Vegytörvények. Vegyszámtan. A gyakrabban előforduló szerves és szervetlen anyagok kísérleti tárgyalása lehetőleg az egyfajú sorok alapján. K. k. Fehér I. A vegytan rövid vázlata. Het. 4 óra.

Rappensberger Vilmos.

Rajz. Távlattan. — Tömörmértani alakok rajzolása szemlélet szerint sodrony- és bádogninták után. — Diszitmények rajzolása fősz minták után. — Az emberi fej rajzolása falitáblák és fősz-minták után. Het. 4 óra.

Weixlgärtner Vincze.

III. osztály.

Hittan. Bibliai történet. Ó-szövetség. Palesztina általános leírása. Kézikönyv Róder A. Bibliai történet. Het. 2 óra. **Mészáros Alajos.**

Latin nyelv. Az alaktan rendszeres ismétlése mellett a mondatból a szóegyeztetés, esettan, tért, időt és helyet jelentő nevek, névmások, számnevek megfelelő fordításokkal. Corn. Nep. Miltiades, Aristides, Epaminondas, M. P. Cato. — K. k. Szepesi I. Latin mondatana I. r.; Vass József Corn. Nep. Het. 5 óra. **Farkas József.**

Magyar nyelv. Szóegyeztetés. Szóvonzat. Az igemódok és idők viszonyai a mondatban. Szórend. Az önálló, összetett, függő mondatok. Körmondat. A szók helyesírása. A mondatok helyes pontozása. K. k. Szvorényi J. Kisebb magyar nyelvtana és Trautwein Magyar olvasó könyve III r. Het. 3 óra. **Pachinger Alajos.**

Német nyelv. A fő-, mellék-, számnevek és névmások ismétlése mellett az erős és gyenge ige-hajlítás. Olvasmányok elemzése. K. k. Toepler — Szemák Német grammatika. — Felsmann J. olv. k. I. r. Het. 2 óra.

Panek Ödön.

Földrajz. Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália földrajza. K. k. Visontay J. Egyet. földirat II. r. Het. 2 óra. **Zsuffa Pál.**

Történelem. A magyarok története a egyes házból származott királyokig. K. k. Visontay J. Magyar. orsz. tört. Het. 2 óra.

Vajdá Gyula.

Mennyiségtan. Arányok és aránylatok. Egyszerű és összetett hármasszabály. Perczentszámolás. Tara. Sconto. Provisio. Nyereség és veszteség. Kamatszámolás. Biztosítás. Társaságszabály. — Tömörmértan. A térre vonatkozó néhány tétel. Szabályos soklapok, hasáb, gúla. K. k. Dr. Lutter N. Közönséges számtan. Močnik-Szabóky Mért. nézlett. II. Het. 3 óra. **Pachinger Alajos.**

Természettan. Előzmények. A vegytanból néhány sav, alj, só és a víz. Hőtan. Légköri csapadékok. Delejesség. Villanyosság. K. k. Greguss Gy. Természettan. Het. 3 óra. **Rappensberger Vilmos.**

Rajz. Tömörmértani alakok rajzolása a derékszögű vetület szerint eszközökkel. — Távlattan. Síkmértani alakok rajzolása szemlélet szerint sodronyminták után. — Diszitmények és növények rajzolása lapos és főszminták szerint. Het. 4 óra. **Weixlgärtner Vincze.**

II. osztály.

Hittan. A kath. egyház szertartásai. Az egyházi személyek, helyek, tárgyak, cselekvények és az egyházi idő. K. k. A kath. egyház szertartásai. Némethy L. Het. 2 óra. **Farkas József.**

Latin nyelv. A névalaktan ismétlése után a cselekvő, szenvedő és álszenvedő ige-hajlítás. Az igék multjai és hanyattszavai. A rendhagyó, hiányos és személytelen igék. A főbb szókötési szabályok előrebocsátásával az előforduló mondatok fordítása és elemzése. — K. k. Szepesi-Budavári: Latin alaktan II. r. Het. 6 óra. **Panek Ödön.**

Magyar nyelv. Az ige, annak jelentménye és alkata. Az igemódok, idők; az igék szám- és személyviszonya. Az igeragozás főbb szabályai. Rendes, rendhagyó, személytelen és hiányos igék. Határozók, kötszók. Szóösszetétel és szóképzés. K. k. mint a 3. osztályban; Trautwein J. Olv. k. II. r. Het. 3 óra. **Panek Ödön.**

Német nyelv. Főnév, melléknév, számnév, névmás, ige. Az igék képzése. A segédigék hajlítása. Igehajlítás. Néhány erős ige ismertetése. A gyakorlatok fordítása s elemzése. Néhány erkölcsi mondatnak magyarra fordítása s beemlézése. K. k. Toepler-Szemák Német grammatika. Het. 2 óra. **Panek Ödön.**

Földrajz. Európa ismertetése, különös tekintettel az osztrák örökös tartományokra, K. k. Visontay J. Egyetemes földirat I. r. Európa. — Het. 2 óra. **Zsuffa Pál.**

Mennyiségtan. A közönséges és tizedes törtekkel való alapl műveletek ismétlése; számolási rövidítések és rövidített számtani műveletek. Arányok és aránylatok. Egyszerű és összetett hármasszabály. A száztóli kikeresése. Egyszerű kamatszámolás. — Sokszögek. Kerület- és terület-számítás. Sokszögek átalakítása. Hasonlóság. A körről szóló főbb tantételek. K. k. Dr. Lutter N. Köz. számtan II. r. Močnik-Szabóky Mért. nézlett. I. Het. 4 óra. **Zsuffa Pál.**

Természetrész. Az év téli szakában ásványtan. Bevezető fogalmak. A jegecrendszer fővonásokban. Sók, földek és kövek, fémek és éghető ásványok. — Az év nyári felében növénytan. A külszervek és kiválóbb alakok szemléltetése. K. k. Pap. J. Term. rajz elemei II. r. Het. 2 óra. **Zsuffa Pál.**

Rajz. Mértani rajzeszközökkel. Síkmért. feladatok megfejtése párhuzamosan a síkmértan előadásával. — Egyszerű diszitmények rajzolása falitáblák és előrajz szerint. Het. 4 óra. **Weixlgärtner Vincze.**

Szépírási. Magyar és német folyóírási Greiner M. irkái nyomán. Het. 1 óra. **Weixlgärtner Vincze.**

I. osztály.

Hittan. A hit. A parancsolatok. A malaszteszközök. Az imádság. K. k. Közép katekizmus. Het. 2 óra. **Farkas József.**

Latin nyelv. Főnevek, melléknevek, igehatározók, névmások. A melléknevek fokragozása. A számnevek. A fő igealakok. Az esetek és nevek fölötti észrevételek. Fordítások és mesék. K. k. Szepesi- Buda-vári Latin nyelvtan I. r. Het. 6 óra. **Tóth György.**

Magyar nyelv. Szótan. Szóragozás. Alanyi, belviszony- és vegyes viszonyu ragok. A beszédrészek egyenkint. Az igeragozás minden alakja. A nevezetesebb tárgy-, tulajdonság- és igeképzők. A hún és magyar m ndakör. K. k. Ihász Magyar nyelvtana; Trautwein Magyar olvasó könyve I. r. Dr. Kármán M. Olv. I. r. Het. 6 óra. **Tóth György.**

Földrajz. A mértani s természettani földrajz főbb pontjai; utóbb a magyar korona országainak leírása. K. k. Visontay J. Magy. orsz. földleírása a legújabb adatok nyomán. Het. 2 óra. **Zsuffa Pál.**

Mennyiségtan. A tizedes számrendszer. A négy alapművelet egész számokkal és tizedes törtekkel. Mérték-rendszer. A négy alapművelet köz. törtekkel. — Mértani alapfogalmak. Három- és négyszögek alakítása és főbb tulajdonságaik ismertetése. K. k. Dr. Lutter N. Közszám. I.-Mocnik-Szabóky Mért. nézlett. I. Het. 4 óra. **Zsuffa Pál.**

Természetráajz. Alapfogalmak. Az emberi test részei s ezek élettani működései. A gerinczesek részletes ismertetése. Gerincztelenek kiválóbb alakjai. K. k. Pap. J. Term. r. elemei. Het. 2 óra.

Zsuffa Pál.

Mértani rajz. A síkmértani idomok rajzolása szabad kézzel s azoknak alkalmazása egyszerű diszitmények szerkesztésére. — Tömörmértani alakok rajzolása szabad kézzel szemlélet után derékszögü vetület szerint. Het. 4 óra.

Weixlgärtner Vincze.

Szépírás. Magyar és német folyóírás Greiner M. irkái nyomán. Het. 1 óra.

Weixlgärtner Vincze.

V.

Írásbeli feladványok.

I. Magyar nyelven.

VIII. osztályban.

Mily tényezők hatottak főleg a magyar nemzet művelődésére az Árpádok korában? — Értekezés. — A Halotti beszéd fejtegetése nyelvi szempontból. — Fejtegetés. — Miben tűnik elő az anyanyelv tanulásának kiváló fontossága? — Értekezés. — A középkori magyar költészet jellemzése általában. — Értekezés. — Kik és mennyiben hatottak főleg prózánk kifejlésére a XVII. és XVIII. században? — Fejtegetés. — A sok és célszerű megválasztás nélküli olvasás káros következményeiről. — Értekezés. — Lelkesítő felhívás a muzeumok érdekében. — A módszer fontossága a tudományban és a gyakorlati életben. — Értekezés. — Melyek a classicismus tartalmi és alaki sajátosságai, és kik voltak annak főbb képviselői költészetünkben? — Fejtegetés. — Érettségi vizsgálaton kidolgoztatott: Mikor jár az utazás haszonnal?

VII. osztályban.

Mily hatással vannak a drámai költemények a nézőkre? — Fejtegetés. — Mily tulajdonok kívánatnak meg a tragoedia főhősénél? — Fejtegetés. — Emeltessék ki Katona Bánk bánjából a tragicum. — Szépt. fejtegetés. — A tragoedia irányáról. — Szépt. fejt. — A ridiculum és a comicum. — Szépt. fejtegetés. — Szónoki meghatározások (ima, hála, hazaszeretet). — Önmagát legyőzni a legnagyobb győzelem. — Szónoki fejt. — A csapásokban is láthatjuk az Isten gondviselő kezét. — Szón. fejt. — A tétlenség minden bűnnek kezdete. — Chria. — Melyek a szónoknál megkívántató főbb tulajdonok? — Fejtegetés. — Művészet-e a szónoklat és mily föltételek mellett? — Értekezés.

VI. osztályban.

A lyrai költő feladata. — Fejtegetés. — Bajza „Sóhajtás“ című költeményének fejtegetése. — Szépt. fejt. — Miben tűnik elő a dalok zenei sajátossága? — Fejtegetés. — Tompa „Őszi tájnak“ című költeményének fejtegetése. Szépt. fejt. — Őszkor. — Ütemes rimes vers. — Esti tájkép. — Időmért. rimes vers. — Mely kellékektől függ az értelmi költemények gyönyörködtető hatása? — Fejtegetés. — A vihar. — Költői festés. — Emeltessenek ki a ,kelle-

mes' és a 'fönséges' jellemző sajátosságai. — Szépt. fejt. — Elmélkedés Vörösmarty ezen gnomája felett: „Kezdd buzgón, s már sokra menél, halad, aki megindult; Míg porban fetreng a henye, gyáva erő.“ — Berzsenyi „A közelítő tél“ című ódájának irányáról. — Szépt. fejt. — Miként használható fel a szünidő legcélszerűbben? — Értekezés.

V. osztályban.

Idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig művelni kötelesség. Értekezés. — Az írás történetéből. Kivonat Csengeri A. után. — A költői mű alkotásrészeinek meghatározása példák segítségével. — A vetés és aratás képe az emberi életnek. Egybevetés. — Az erdő a négy évszakban. Prózai leírás. — Részlet a cserhalmi ütközetből. Költői leírás. — Ki minden tüskétől irtózik, soha sem fog az erdőn keresztültörhetni. Fejtegetés. — Vachott: „A gyermek álma“ című románczának szépt. fejtegetése. — Miben különbözik a beszély a monda-, rege- és legendától? Összehasonlítás. — Arany „V. László“ című balladájának szépt. fejt. — Csak azon tettek őrzik meg emléküNKet, melyeket a közjóért vittünk végbe. Fejtegetés. — A class, nemzeti eposköltészet fejlődése. — Zrinyiász szépt. fejt. — Összehasonlító párhuzam az epos és regény közt. — Falusi órák. Idyll próz. Tompa költ. után.

2. Német nyelven.

VIII. osztályban.

Beim Grabe meines Freundes. — Betrachtung. — Meer und Wüste. — Zu vergleichen. — Ein gutes Gewissen ist ein sanftes Ruhekissen. — Abhandlung. — Hoffnung und Erinnerung. — Zu vergleichen. — Die Contraste in Bürger's Ballade „Der wilde Jaeger.“ — Luft und Wasser. — Zu vergleichen. — Rede des Julius Agricola an die römischen Legionen in Britannien. — Schule und Leben. — Abhandlung. — Rede Árpád's an seine Krieger bei Alpár.

VII. osztályban.

Der Blinde und der Lahme. — Umbildung. — Tobias Witt. — Inhaltsangabe. — Der Winter und das menschliche Alter. — Vergleichung. — Die Erbauung Rom's. — Historische Darstellung. — Steter Tropfen höhlt den Stein. — Erklärung. — Böse Gesellschaften verderben gute Sitten. — Chrie. — Aurora musis amica. — Chrie. — Wer ist ein Gebildeter? — Erläuternde Abhandlung. — Kenntnisse sind der beste Reichtum. — Beweisende Abhandlung. — Wie soll man seine Ferien anwenden? — Abhandlung.

VI. osztályban.

Einige Übersetzungsübungen. — Das hölzerne Bein von Gessner. — Der gelähmte Kranich von Kleist. — Der Adler und der Fuchs von Seidl. — Inhaltsangaben. — Der junge Gelehrte von Gellert. — Umbildung. Einige Briefe und bürgerliche Geschäftsaufsätze.

VI.
AZ IFJUSÁG ÉRDEMSOROZATA.
VIII. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak									Bendkívüli tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Menny. Földr.	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Bölcsészettan	Francia nyelv		Műtének
	Aigner Béla	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1		1
Bakó Ferencz	3	3	3	3	1	2	3	3	2	3	—	—	1
Blaskovich Bertalan	2	2	*	2	2	2	2	2	2	2	—	—	1
Blum Ödön, héb.	2	3	3	1	3	2	3	3	2	2	—	—	1
5. Bogisich Árpád	2	3	3	3	2	3	2	3	2	2	—	1	2
Brunner Géza	2	3	3	2	2	3	3	3	3	3	—	—	1
Bujanovics Gyula	1	1	3	1	1	1	1	2	1	1	—	—	1
Eitner István	1	3	3	2	1	2	1	2	2	1	—	—	1
Földiák Emil, héb.	2	3	3	3	2	2	2	3	2	2	—	—	2
10. Gaal Tibor, h. v.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Greischitz Antal	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	—	—	1
Hamza József	1	3	2	1	2	2	1	3	3	2	—	1	1
Jamniczky Gyula	1	3	3	2	3	2	1	2	2	1	—	—	1
Kaiser József, ö. d.	1	3	2	1	1	1	1	2	2	1	—	1	2
15. Körömy Árpád <i>ker. igaz.</i>	2	3	3	1	2	2	1	3	3	2	—	2	1
Lichtenstern Vilmos, héb.	1	2	2	1	2	3	2	3	2	2	—	—	1
Lyka Sándor, g. k v.	2	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	1
Pfeiffer Sándor	1	2	2	1	2	2	1	2	1	1	—	—	1
Pilaszanovits Mátyás	2	3	3	2	2	2	2	2	2	3	—	—	1
20. Popovics Sándor, ö. d.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Reitter Zsigmond	1	2	2	1	1	2	1	2	2	1	—	—	1
Roóz Sándor, héb.	1	3	3	2	2	2	1	2	1	1	—	—	1
Sax Ágoston	2	3	2	2	2	1	1	1	1	2	—	—	1
Schwarz Gyula, héb.	1	3	3	1	2	2	1	2	1	1	—	—	2
25. Seres Imre	2	3	2	2	2	2	1	3	2	2	—	1	2
Székely Zoltán	3	3	*	2	3	3	2	3	3	3	—	—	1
Taubinger László, ág. v.	1	3	3	2	2	2	2	2	2	1	—	—	1
Theiss Antal	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	—	1	1
Török Levente	2	3	3	2	3	3	3	3	3	3	—	—	2
30. Ungár Ferdinand, héb.	1	2	2	2	1	2	2	3	3	1	—	—	2
Wermes Lajos	3	3	3	2	3	3	3	3	3	3	—	2	2
Weiszbarth Gyula, ö. d.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Zalay István	1	2	3	2	1	3	1	3	3	3	—	—	1
Zsubriczky Ferencz	2	3	3	3	3	3	2	3	3	3	—	—	2

Kimaradt: Deutsch Pál, héb.

VII. osztály.

A tanuló neve	<i>Rendes tantárgyak</i>							<i>Rendkívüli tantárgyak</i>			Magaviselet	
	Hitton	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Francia nyelv	Gyorsírászat		Műének
Amigo Benő, héb.	1	4	3	3	3	3	3	3	—	—	2	1
B Bánhidy István	1	2	*	3	2	1	2	2	—	—	2	1
Barta Antal	2	3	*	3	3	2	3	3	—	—	2	1
Bellaagh Imre	1	3	3	1	2	1	2	2	—	—	2	1
5. Brem János	1	3	3	2	2	1	2	1	1	—	2	1
Cseh József	1	3	2	1	3	1	2	2	1	—	—	1
Csonka Ede, ö. d.	1	1	2	1	2	1	1	1	—	—	2	1
Dezsényi Árpád	1	2	2	2	2	2	2	2	—	—	—	1
Hellebronth Iván	1	2	2	2	2	1	3	2	—	—	—	2
10. Hilián Jenő	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	2	1
Horváth Ernő	1	2	2	2	2	2	2	2	—	—	—	1
Jakab Péter	2	3	3	2	3	1	3	3	1	—	—	2
Jamniczky János	1	2	2	1	2	1	1	1	—	—	—	1
Kardhordó Aladár	3	4	4	2	3	3	3	3	—	—	—	2
15. Kemény Béla	1	3	4	2	2	2	3	3	—	—	—	1
Kiss Arthúr	1	1	2	1	1	1	2	1	—	—	—	1
Kohn Lipót, héb.	1	2	2	2	2	1	2	1	—	—	—	1
Kontur Béla	1	1	2	1	1	1	1	1	2	—	—	1
Kovách Gáspár	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	2	1
20. Leypold Ernő	3	4	4	3	3	4	3	3	—	—	—	2
Lippics Elek	1	2	2	1	2	2	2	1	—	—	—	1
Lukács László	1	2	2	1	2	1	2	2	—	—	—	1
Lyka István, g. k. v.	1	3	2	1	2	2	2	1	—	2	—	1
Madarász József	3	3	*	3	3	3	3	3	—	—	—	2
25. Mahler Mór, héb.	1	3	3	2	2	2	3	2	—	—	—	1
Markusz Miksa, héb.	1	3	3	1	3	3	3	2	—	—	2	1
Németh Antal	2	3	3	2	2	3	3	3	—	—	1	1
Neumann József, héb.	1	2	2	1	2	1	3	1	—	—	—	1
Paczolay Antal, ö. d.	1	2	1	1	1	2	1	1	—	—	—	1
30. Gr. Pálffy Miklós	3	3	3	3	2	3	3	3	—	—	—	2
Payr István	1	2	2	1	2	2	2	1	—	—	—	1
Reichlinger Ede, héb.	1	3	2	1	3	1	3	2	—	—	—	1
Reisenleitner Rezső, ism.	1	3	4	2	2	3	3	3	—	—	—	1
Richter József	1	2	2	1	1	1	2	1	—	—	1	1
35. Rothkopf Károly	2	3	3	2	2	3	3	3	1	—	—	1
Sármay József, héb.	1	2	2	1	2	1	2	2	—	—	—	1

VII. osztály.

A tanuló neve	<i>Rendes tantárgyak</i>							<i>Rendkívüli tantárgyak</i>			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Francia nyelv	Gyorsírást		Műnek
	Schip Károly, ö. d.	1	1	2	1	1	1	2	2	—		—
Stamberger Salamon, héb.	1	2	2	2	1	2	3	2	—	—	2	1
Susits Béla	1	2	2	1	1	1	2	1	—	—	1	2
40. Szent-Iványi Farkas	2	3	3	3	2	3	3	3	1	—	—	2
Szimélyi Gusztáv	1	3	3	2	3	3	3	3	—	—	—	2
Szkalla Károly	2	3	3	3	2	2	3	3	—	—	2	1
Ullmann Antal, héb.	1	1	2	1	1	1	2	1	—	—	—	1
Ürményi József	1	2	2	2	1	3	2	2	—	—	—	2
45. Vermes Nándor	2	4	4	3	3	3	4	3	—	—	2	2
Vész Béla	1	3	2	2	2	2	1	1	—	—	—	1
Vratarics Lajos	2	3	3	2	3	3	3	3	—	—	—	2
Weiller Imre, héb.	1	3	2	2	3	3	3	3	—	—	—	1

Tanodát változtattak: Kepes Miklós, héb., Kohn Ede, héb.

Kimaradt: Wunderlich Nándor.

Összesen 51.

VI. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Vegytan	Francia nyelv	Gyorsírászat		Műnekek
Ambrozovics Dezső	1	1	3	1	2	1	2	2	2	—	—	—	2
Auspitz Alfons	3	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	—	2
Bak Illés, héb.	1	3	3	3	3	3	3	2	3	—	—	—	2
Bäcker József ö. d.	1	2	2	1	2	1	1	1	1	—	—	—	1
5. Bleicher Miksa, héb.	3	1	3	1	1	1	2	1	2	—	—	—	2
Brandenburg József, héb	3	2	2	2	3	2	2	2	2	—	—	—	2
Brezovay László	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	2
Emmerling Vilmos	1	2	2	2	3	1	3	2	3	—	—	—	2
<u>Farkas János</u>	3	3	*	3	4	3	3	2	3	—	—	—	2
10. Fauser Árpád	1	2	3	2	1	1	2	2	1	—	—	—	1
Fischer Samu, héb.	2	2	3	2	2	1	2	2	1	—	—	—	2
Fleischmann Gusztáv	3	3	3	3	3	2	3	3	3	—	—	—	2
Fleischmann Jenő	2	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	—	2
Fülöp Béla	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	1
15. Gajzágó Lukács	2	3	*	3	3	2	3	3	3	—	—	—	1
Gerlóczy Zsigmond	1	2	2	1	2	1	3	1	2	—	—	—	2
<u>Hankiss János</u> ág. v.	1	2	2	2	2	1	1	1	1	—	—	—	1
<u>Képeffy István</u>	1	2	2	1	2	2	2	2	2	—	—	—	1
Ladányi György	3	3	2	3	2	1	2	2	3	—	—	—	2
20. Lenhossék Mihály	1	2	3	1	2	2	3	2	3	—	1	—	2
Lévay József, héb.	1	2	2	3	3	1	3	3	3	—	—	—	1
Mahler Samu, héb.	3	2	3	2	2	2	3	3	2	—	—	—	2
Marzer Károly	1	3	3	2	1	2	2	2	2	—	—	—	2
Meixner Ferencz	1	3	3	3	2	2	3	3	2	—	—	—	1
25. Pattsu Otto, ism.	1	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	—	2
Pápay Géza	1	3	*	2	3	2	3	3	3	—	—	—	1
Rakovszky Géza	2	2	3	1	2	1	2	2	2	—	—	—	2
Rónay Károly	2	1	2	1	1	1	2	1	2	1	1	1	2
Rózsa Elemér	2	3	3	2	3	1	3	2	2	—	—	—	2
30. Ságody Imre	3	2	2	3	3	2	3	3	3	—	—	—	2
Schlick Géza	1	1	2	1	2	2	2	2	2	—	—	—	2
Sgalitzer Gyula, héb.	1	2	3	1	1	2	3	2	1	—	—	—	2
Stössl Lipót, héb.	2	1	2	1	3	2	3	3	2	—	—	—	2
Strausz Éde, héb.	1	3	3	3	2	2	3	1	2	—	—	—	1
35. Szende Jenő	2	2	2	2	2	1	2	2	2	—	—	—	2
Toldy Géza	3	2	3	2	3	2	3	3	4	2	1	—	2
Vaszilievits Emil, g. k. v.	3	3	3	2	2	2	3	3	2	—	—	—	2
Vrana István	3	3	4	3	3	2	3	3	2	—	3	2	2
Wahrmann Ernő, héb.	1	3	3	3	3	3	2	2	3	—	—	—	2
40. Weisz Gyula, héb.	3	2	3	1	2	2	2	3	1	—	—	—	2
Wodianer János	2	3	3	2	3	2	3	3	3	2	—	—	2

Magántanulásra tért: Zarándi Knöpfler Elek, h. v.

Kimaradtak: Hauke Pál, Karácsony Jenő, Szuszán Endre.

Összesen: 45.

V. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Ásványtan	Növénytan	Francia nyelv	Gyorsírászat		Műének
Bauer Samu, héb.	1	3	1	1	2	1	2	1	2	—	2	—	2
Beökönyi Zoltán	3	3	2	3	3	3	3	2	3	3	—	—	1
Bercsényi László, ism.	2	3	3	2	3	2	3	2	2	—	—	—	1
Blaskovich Elemér	2	3	*	2	2	3	2	2	2	—	—	—	1
5. Bobek Károly	2	4	4	3	2	2	3	2	3	—	—	—	2
Csarada Sándor	2	3	3	3	2	3	2	2	3	—	—	—	1
Czinner Sándor, héb.	3	4	4	3	4	3	3	3	2	—	—	—	2
Dach Sándor, héb.	2	3	3	2	3	3	3	3	3	—	3	—	2
Demjén László, h. v.	1	2	4	2	3	1	2	1	2	—	—	—	1
10. Ditrich István	2	3	2	2	2	2	3	1	2	2	2	1	1
Farkas Ferencz, ism.	2	3	3	3	3	2	3	2	2	—	—	—	1
Ferdinandy Géza	2	3	2	3	3	3	3	3	2	—	—	—	2
Feuer János, héb.	1	3	3	3	3	3	2	2	3	—	—	—	1
Fleischmann Béla	3	4	3	3	3	2	3	2	3	—	—	—	2
15. Gajzágó Miklós	1	3	4	2	3	2	2	2	2	—	—	—	2
Galambos Géza	3	3	4	2	2	2	2	2	2	—	—	2	1
Görgey Gusztáv, ág. v.	1	3	3	2	2	1	3	1	2	—	—	—	1
Gremesperger István	1	4	2	3	3	2	3	2	2	—	—	2	1
Halhegyi György	3	3	4	3	4	3	3	2	4	—	—	—	1
20. Hannig Kálmán	2	2	3	3	3	2	1	1	2	—	—	—	1
Hebenstreit Gyula, ism.	2	3	3	3	3	2	3	1	2	—	—	—	2
Hell Jenő, ism.	1	3	3	1	3	2	2	2	1	—	—	—	2
Hellebronth Gyula	3	3	3	3	3	2	2	3	2	—	—	—	2
Krassi-Hokkes József ö. d.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1
25. Horváth Árpád	2	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	—	1
Hudacsek József	2	3	2	1	2	2	3	2	2	—	—	—	1
Jászolyi Mihály	1	2	1	2	2	2	1	2	2	—	—	—	1
Jurák István	2	3	3	3	3	2	2	2	2	—	—	—	2
Kammerer István	2	3	3	2	3	3	3	3	3	2	—	—	2
30. Keleti Lajos, héb.	1	4	4	3	3	2	1	3	4	—	—	—	2
Képesy József, ism.	1	2	1	1	2	1	3	1	1	—	—	—	2
Knapp Károly, héb.	2	3	1	2	2	3	3	2	2	—	—	—	2
Kohn Sándor, héb.	3	4	3	3	3	2	3	3	3	—	—	—	2
Kondor Gusztáv	1	2	2	1	2	1	2	1	1	—	—	—	1
35. Kotleár István	3	4	3	3	3	3	4	2	2	—	—	1	2
Krammer György	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	1
Kurz Géza	2	3	2	2	3	3	2	2	3	—	—	—	2
Lévay Lajos, héb.	2	3	3	3	3	2	3	2	3	—	—	—	1
Lukács Jenő	3	4	4	3	3	3	4	2	2	—	—	—	2
40. Malatinszky Ferencz	1	2	3	1	2	2	1	2	1	—	—	—	1

V. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Ásványtan	Növénytan	Francia nyelv	Gyorsírászat		Műtéek
Malatinszky István	1	2	2	1	2	1	2	1	1	—	—	—	1
Mársch Ferencz	2	3	2	3	2	3	2	2	2	—	2	2	2
Marschovszky Győző	3	3	3	3	3	3	2	2	3	3	—	—	2
Meisslis Mór, héb.	2	3	2	2	2	2	3	1	2	—	—	—	2
45. Mérő Géza	2	3	*	1	3	3	3	2	3	—	—	—	1
Mészáros Márton	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Michajlovics Kornél, g. k. v.	1	3	*	2	2	1	1	1	2	—	—	—	1
Molnár Imre	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	—	1
Mósch Rezső	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1	—	1
50. Neumayer Vilmos	2	4	2	3	2	3	3	2	3	—	—	—	1
Neuschloss Antal, héb.	2	3	3	3	2	3	2	1	2	—	—	—	1
Novák József, héb.	2	2	2	2	1	2	1	1	1	—	—	—	1
Gr. Pálffy Sándor	3	4	4	3	3	3	3	3	4	—	—	—	1
Perczel György	3	3	3	3	3	2	2	3	3	—	—	—	1
55. Prandtner József	2	4	3	3	3	2	3	3	3	—	2	—	2
Rehák Gyula	1	3	1	3	2	2	3	1	2	—	—	—	1
Rischánek Béla	1	3	1	1	2	1	1	2	1	—	2	—	1
Rókey Károly	3	4	4	3	3	1	4	3	3	—	—	—	2
Rozgonyi Ödön	2	3	3	2	2	2	3	2	3	—	2	2	2
60. Ruzitska György	3	3	4	3	2	3	3	2	3	—	—	—	1
Sánta Elemér	1	3	3	1	2	2	2	2	2	3	—	—	1
Schönfeld Arthur, héb.	3	3	2	3	2	3	3	3	3	—	—	—	2
Sivó Miklós	2	3	3	3	3	2	3	3	3	2	—	—	2
Spitzer Ede, héb.	1	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	—	2
65. Springer Ferencz	1	1	1	1	2	1	1	1	1	—	1	2	1
Stojanovits Jenő, ism.	1	2	2	1	2	1	2	2	1	—	—	1	1
Székely Ákos	1	2	1	1	2	1	2	1	1	—	—	1	1
Szkalla Győző	2	3	3	3	2	2	3	1	2	—	—	—	1
Theiss Imre	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	2	1
70. Ujházy Ferencz	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	—	1
Vándorffy Iván	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	—	—	1
Vavrek József	1	3	1	2	2	1	1	1	1	—	1	2	1
Végh Árpád	2	2	2	2	2	2	3	1	3	—	—	—	2
Vincze Árpád	2	4	3	3	3	3	3	2	2	—	—	2	1
75. Vojnits Oszkár	1	3	2	2	2	1	2	2	1	1	—	—	2
Wagner Antal	1	3	3	1	2	2	3	2	1	—	—	2	1

Magántanulásra tért: Justh Zoltán

Kimaradtak: Fialla József, Pilaszanovits József, Svetschiné-Doll Győző, g. k. v., ism. Szalay Ferencz.

Meghalt: Gr. Szapáry Károly.

Összesen 82.

IV. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Vegytan	Rajz	Francia nyelv	Gyorsírázat*		Műtétel
Bagi Gerő	3	3	3	3	2	3	3	3	3	—	—	—	2
Bajer Lajos	2	3	2	2	3	2	2	2	1	—	—	—	1
Bernstein Izidor, héb.	1	2	1	1	1	1	1	2	3	—	—	—	1
Bezerédy István	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	1
5. Bittó Gyula	1	2	1	1	1	1	1	1	2	—	—	—	2
Brichta Mihály, héb.	1	3	1	1	2	2	2	2	3	—	—	—	1
Buzay Károly, ág. v.	1	3	2	2	3	3	2	2	2	—	—	—	1
Clark Simon, angl. v.	1	3	2	2	2	2	3	2	3	3	—	—	1
Csaplovics Károly	3	3	2	3	3	3	2	2	3	—	—	—	2
10. Deutsch Ármin, héb.	1	2	1	1	1	1	1	1	3	—	—	—	1
Eberling Antal	1	2	2	2	1	1	1	2	3	1	—	—	2
Exner Győző	1	3	2	1	1	3	2	2	3	—	—	—	1
Fauser Géza	1	2	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	1
Führer Mór, héb.	1	2	1	1	1	2	1	1	1	1	—	—	1
15. Fűrst Nándor, hib.	3	3	2	2	3	3	2	3	1	—	—	—	2
Goldberger Arnold, héb.	2	3	2	2	3	2	2	2	2	—	—	—	2
Guttmann Lajos	2	3	3	3	2	3	3	3	3	—	—	—	2
Haader György	2	3	2	3	1	3	3	3	1	—	—	1	2
Háry Gyula	3	4	3	3	3	3	3	3	1	—	—	—	2
20. Heilig József, héb.	1	3	2	2	3	2	3	3	2	—	—	—	2
Hell Béla	3	3	2	2	3	2	2	2	1	—	—	—	1
Herczog Ede, héb.	1	2	2	2	2	2	2	1	2	—	—	—	2
Heyek Adolf	1	2	1	1	1	1	1	1	2	—	—	1	1
Hirschel Bódog, héb.	1	2	1	1	1	1	2	1	3	—	—	—	1
25. Huszár Sándor	1	1	2	2	1	1	1	1	3	—	—	—	1
Janicsek József	3	3	3	3	3	3	3	4	4	—	—	—	2
Kafka Károly, ism.	2	3	3	3	2	3	2	2	1	—	—	2	2
Kelemen Dezső	1	2	2	2	2	3	3	2	3	—	—	—	2
Knorr Kálmán	1	2	2	2	1	1	1	1	1	—	—	—	2
30. Korányi Sándor	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1	—	1
Kumark Rezső	1	2	2	1	1	2	1	1	1	—	—	2	1
Lapsánszky István	2	3	2	2	2	2	3	3	1	—	—	—	1
Legerand Ferencz	1	2	1	1	1	1	1	1	2	—	—	2	1
Maláts Miklos g. k. v.	1	3	3	3	2	3	3	2	3	—	—	—	2
35. Marsovszky Alfréd	3	3	3	3	3	2	3	3	2	3	—	—	2
Mustos István	1	3	3	3	2	3	2	1	1	—	—	—	1

IV. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak			Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Vegytan	Rajz	Francia nyelv	Gyorsírázat		Műének
	Nessy Pál	1	3	2	2	2	2	2	2	3			
Neumann Dezső, héb.	2	3	2	2	3	3	3	2	3				1
Obadich Elek, ö. d	2	3	1	2	1	2	2	1	3				1
40. Paczona József	2	3	3	3	2	3	3	3	3				2
Perlgrund Adol, héb.	2	4	3	2	2	3	3	2	3				2
Pfeiffer József, ö. d.	1	1	1	1	1	1	1	1	1			1	1
Pick Rezső, heb	1	2	2	2	1	3	2	2	3				1
Réty József	3	4	3	3	3	3	4	4	3				2
45. Sacher István	2	3	2	2	1	2	2	2	2			1	2
Seligmann Aladár, héb.	1	3	2	1	2	2	1	1	3				1
Sgalitzer Sándor, héb	3	4	3	2	2	3	2	1	3				2
Stangl Ödön	3	3	2	3	2	3	3	2	3				2
Stoll Károly	3	3	3	3	3	3	3	3	3				2
50. Schermann István	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			1
Schönfeld Sándor, héb.	1	4	3	3	3	3	3	3	3				2
Schumayer István	2	2	1	1	3	2	2	2	1				1
Szabó Géza	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1
Szűsz Bertalan	2	3	2	2	2	2	3	2	1				2
55. Taub Lajos, héb.	2	3	2	2	3	2	2	2	2	2			2
Tavaszy Antal	1	1	1	1	1	1	1	1	2				2
Tóth Lajos	1	3	2	2	1	2	1	1	3	3			1
Vastagh Béla	2	2	2	2	1	2	2	1	2				1
Vireigl Samu, héb	2	3	2	2	2	3	3	2	3				2
60. Vörösmarty Mihály, ism.	2	3	1	2	1	1	1	1	2				1
Vrabély Armánd	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1		3	1
Wenczel Gusztáv	2	3	2	2	2	2	2	2	1				1
Záry Ödön	3	4	3	3	3	3	3	2	1				2

Magántanulásra tértek : Boschán Soma héb Hersich Géza.

Kimaradtak : Kiss Gyula, héb. Nussbaum László, Stranyovszky István

Összesen : 68.

III. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Bendkívüli tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Földrajz	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Rajz	Francia nyelv		Műfének
										—		—
Altenburger Adolf . . .	1	1	1	1	1	1	1	1	2	—	1	1
Amigó Jakab, héb. . .	1	3	2	3	1	3	3	1	1	—	—	2
Bakó Károly . . .	1	2	1	2	1	1	2	1	3	—	—	2
Bauer Vilmos, héb. . .	3	3	2	3	2	2	3	2	4	—	—	2
5. Bárdos József . . .	2	3	3	3	3	2	4	3	4	—	—	2
Bellaagh László . . .	2	3	3	3	3	2	3	2	3	—	1	2
Borbás László . . .	1	3	1	3	1	1	2	1	3	—	—	1
Csarada Gusztáv, ism. . .	1	3	2	3	2	3	2	2	2	—	—	1
Deutsch Antal, héb. . .	2	3	1	3	1	1	2	1	3	—	—	2
10. Deutsch Emil, héb. . .	2	3	2	3	2	1	3	2	3	—	—	2
Diamantstein Sándor, héb.	3	3	3	3	3	2	3	3	1	—	—	2
Ernyei Pál . . .	1	1	1	2	2	1	2	1	1	—	—	1
Feldmann Samu, héb. . .	1	3	2	2	2	2	3	2	1	—	—	2
Fölkelt Gyula . . .	3	3	1	3	2	2	1	2	4	—	2	2
15. Friedrich István . . .	2	3	1	3	2	1	2	1	3	—	—	2
Fuchs Géza . . .	2	3	2	3	3	2	2	3	2	3	—	2
Gansl Simon, héb. . .	1	2	2	3	1	1	2	1	3	—	—	2
Gerlóczy Géza . . .	2	3	2	3	1	3	2	2	3	—	—	2
Gönczy Gyula . . .	1	1	1	1	1	1	1	1	3	—	2	1
20. Győrffy Zoltán, ism. . .	2	3	3	3	3	2	3	1	4	—	—	2
Heidelberg Antal, héb.	1	3	3	3	3	2	3	2	*	—	—	2
Holitscher Béla, héb. . .	1	3	2	2	2	2	2	2	4	—	—	2
Hoszu Rezső . . .	3	3	3	3	3	3	4	3	2	—	2	2
Hunkár Géza . . .	2	2	1	2	2	2	2	1	2	—	—	1
25. Janik Béla . . .	2	3	2	3	3	3	2	2	2	—	2	2
Kabelik József . . .	2	3	2	3	2	1	2	3	1	—	—	2
Khély Gyula . . .	2	2	2	2	2	1	2	2	3	—	—	2
Klimkó György . . .	2	3	1	3	2	2	2	1	2	—	—	2
Kohn Géza, héb . . .	1	1	1	2	1	1	2	1	2	—	—	1
30. Kondor Aladár . . .	1	3	1	3	1	1	2	1	1	—	2	2
Kropf Béla . . .	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
König Tivadar, ág. v. . .	1	2	3	1	2	2	4	1	1	—	—	2
La Borda Gyula, ism . . .	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	2
Lázár István . . .	3	4	3	3	2	3	4	4	2	—	3	2
35. Lévy Ferencz, héb. . .	1	3	2	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Linnert József . . .	2	4	3	4	4	4	4	4	3	—	—	2
Liszkay Ferencz . . .	3	3	2	3	3	2	2	3	3	—	—	2
Lóvy Vilmos . . .	1	1	1	2	1	1	1	1	1	—	—	1
Malatinszky Kálmán . . .	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	—	1
40. Malonyai Dezső . . .	1	3	2	3	2	2	2	2	2	—	—	2

III. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívül tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Földrajz	Történelem	Mennyiségtan	Természettan	Rajz	Francia nyelv		Művészet
Marquis Géza	2	2	2	3	3	2	1	2	1	1	2	2
B. Mattencloit János	2	3	3	3	3	2	3	2	3	3	—	2
Mayer Pál	3	4	3	4	3	3	4	3	1	—	—	2
Mátrai Ödön, héb.	1	3	2	3	3	1	2	1	*	—	—	2
45. Mosch Ferencz	1	2	2	1	1	1	2	1	2	—	—	1
Natter Vilmos	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	—	1
Nedeczky Ferencz	2	3	3	3	2	1	3	2	3	3	—	2
Nyiri István	2	3	2	3	2	1	2	2	3	—	—	2
Ormai Árpád, ág. v.	1	2	2	2	1	1	2	1	*	—	—	1
50. Pápay Gyula, héb.	2	3	3	3	3	2	4	3	3	—	—	2
Planer Jenő	3	3	2	3	3	2	2	2	2	—	—	2
Prandtner Iván	2	3	2	3	3	2	2	2	3	—	2	2
Rain Frigyes	2	3	2	3	3	1	2	2	3	—	—	2
Réh József	1	3	2	3	2	2	3	2	2	—	—	2
55. Rétay Kálmán	2	3	2	3	2	2	3	3	2	—	—	2
Rumbach István	2	3	2	3	2	2	2	1	3	3	—	2
Samassa Adolf	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1
Sárkány Béla	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Sáska István, h. v.	3	4	4	4	4	4	4	4	4	—	—	2
60. Semsey Gyula	2	3	1	3	3	2	2	1	3	—	—	2
Sgalitzer Árpád, héb.	2	2	2	2	1	1	2	1	3	—	—	2
Sprung János	2	3	2	3	3	3	2	2	3	—	—	2
Stephány Imre	2	4	3	4	3	2	4	2	3	—	—	2
Szaák Lajos	3	2	2	3	2	1	2	1	3	—	—	1
65. Torossy János	1	1	1	1	1	1	1	1	3	—	—	1
Ungermann Richárd	3	3	2	1	2	2	2	2	1	—	3	2
Vida János	1	2	1	3	2	2	2	1	1	—	—	1
Vlasits György	2	3	2	3	3	2	3	3	3	—	—	2
Vojnits Sándor	2	3	2	3	3	2	3	2	3	3	—	2
70. Weisz Mór, héb.	1	3	3	2	2	1	3	1	2	—	—	2

Tanodát változtattak: Kardoss János, Tömöry Géza, Wieser Gyula.
Kimaradtak: Kenéz Mihály, Koncsek Gyula, Montbach Aladár,
 Theiss Ferencz.

Összesen 77.

II. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak								Rendkívüli tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Földrajz	Mennyiség tan	Természettan	Rajz	Szépírá	Francia nyelv		Műének
	Anger József	3	4	4	3	3	3	3	3	3		—
Anhäupel György	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Barczen Gyula	2	3	3	2	3	3	3	3	3	—	—	1
Bartay Oszkár	3	3	3	3	2	3	3	2	2	—	—	2
5. Becker Miklós	3	3	3	3	2	3	3	3	3	4	—	2
Beifeld Mór, héb.	—	3	3	2	2	3	2	2	2	—	—	2
Biró Albert	2	2	2	2	2	2	2	1	2	—	—	1
Brenner Hugo, héb.	2	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Brúnauer Miksa, héb., ism.	3	3	3	3	3	3	3	3	4	—	—	2
10. Burián Aladár	2	2	2	2	1	2	2	3	3	—	—	1
Csáky Béla	1	3	3	2	1	2	3	2	2	—	—	1
Czwach Gyula	1	1	2	2	1	1	1	1	1	—	1	1
Degré Miklós	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	1
Dezső József	3	4	4	3	4	4	4	2	2	—	—	2
15. Déry József	2	2	3	3	1	2	1	1	1	—	2	1
Dudits Andor	2	3	3	3	2	3	2	3	3	—	—	2
Egerer Gedeon, héb.	2	4	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Emmerling Adolf	3	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Engelbach Zsigmond	3	4	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
20. Fischer Ferencz, héb.	3	4	4	3	4	3	4	4	3	—	—	2
Forgách János	3	4	3	3	4	4	4	2	1	—	—	2
Földváry Gyula	3	4	3	3	2	3	2	3	3	—	—	2
Friedmann Lajos, héb.	1	3	3	2	2	2	2	2	2	—	—	1
Grün Armin, héb.	3	3	4	3	3	3	2	2	2	—	—	2
25. Gyengő Béla	2	4	3	3	3	3	3	3	3	3	—	2
Halhegyi István	3	4	3	3	3	3	3	3	3	—	—	1
Hegedűs Aladár	3	3	3	3	3	3	3	2	3	—	—	1
Heinrich Aladár	1	1	1	1	1	1	1	2	3	1	—	1
Hill József	2	2	3	2	1	2	2	3	1	—	—	2
30. Horváth Géza	3	4	3	3	3	3	3	3	3	1	—	1
Iszer Ernő	3	3	3	3	2	3	2	2	3	3	—	2
Kampisch Lajos	1	3	3	3	3	3	2	1	2	—	2	2
Karcsay István	2	2	2	2	2	3	2	1	2	—	—	1
Kádár István	3	3	3	3	3	3	3	4	4	—	3	2
35. Kármán Béla, h. v.	1	1	1	1	1	1	1	1	2	—	—	1
Kees Mór	3	3	3	3	2	3	3	2	3	1	2	2
Klimkó János	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	2
Koronghy Gyula	3	4	3	3	3	3	3	1	1	—	—	1
Kőváry József, héb.	2	3	3	3	3	3	3	*	*	—	—	2
40. Krausz Károly	1	3	3	3	2	3	2	2	3	—	—	2
Küzdő Győző	3	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Laubacher Ernő	3	4	3	2	3	3	3	1	2	—	1	1
Ledényi Elemér	1	2	1	1	1	2	2	1	2	—	—	1

II. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak									Rendkívüli tantárgyak		Magaviselet
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Német nyelv	Földrajz	Mennyiségtan	Természettan	Rajz	Széprás	Francia nyelv	Műtétel	
Lovrich István	1	1	1	1	1	1	1	1	2	—	—	1
45. Lovrich József	1	1	1	1	1	1	1	3	3	—	—	1
Lörenthey Imre <i>ex. tan.</i>	1	2	2	2	1	1	1	3	3	—	—	2
Luger Kamillo	2	3	3	3	2	2	2	2	3	—	2	2
Lukovits István	3	3	3	3	3	3	3	3	3	—	1	2
Madarász Sándor	1	2	1	2	1	1	1	1	1	—	—	1
50. Márkus Miksa, héb.	2	4	4	4	3	4	4	3	3	—	—	2
Mérő János	1	3	3	3	2	3	2	3	3	—	—	2
Nagy Aladár	3	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Natter Andor	2	1	1	1	1	1	1	2	3	3	—	2
Oswald István	2	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	2
55. Petrus János	1	3	3	2	2	2	2	2	3	—	3	2
Pfánn Ferencz	2	3	3	2	2	2	2	3	3	—	—	1
Pompéry Aurel, h. v.	2	2	2	2	2	2	2	4	4	—	—	2
Prandtner István	3	3	3	3	3	3	3	2	3	—	3	2
Quaschinsky Károly	3	4	3	3	2	3	2	2	3	—	—	2
60. Recher Rezső	3	4	4	3	3	3	3	3	1	—	3	2
Reich Sándor, héb.	3	4	4	4	4	3	3	3	3	—	2	2
Rottenbiller Fülöp	1	2	2	1	2	2	1	2	1	2	—	1
Schenk Ferencz, ism.	2	3	3	1	2	3	2	1	1	—	2	1
Schönfeld Emil, héb.	1	2	3	1	3	3	3	3	3	—	—	1
65. Schwertnek Lajos	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Schwetz Vilmos	1	2	2	2	1	1	1	1	1	—	2	1
Simor István	3	4	4	4	4	4	3	2	2	—	—	2
Spiel János	3	4	4	4	4	4	3	3	3	—	—	2
Szabó Lajos, h. v.	1	4	4	4	3	3	3	2	2	—	—	2
70. Szandház Ferencz	2	2	2	2	3	3	2	2	3	—	—	2
Szegfy Mátyás <i>poszta tan.</i>	2	2	2	2	1	2	2	3	3	—	1	1
Török Kálmán	3	4	4	4	3	3	3	2	1	—	—	1
Ungermann Aladár	2	2	2	2	3	2	2	2	1	—	3	2
Vastagh Géza	1	2	2	1	2	1	1	1	1	—	—	1
75. Venczell Ede	2	2	3	3	3	3	3	1	3	—	2	2
Vértessy Oszkár	3	3	3	3	3	3	3	1	2	—	2	2
Vész Lajos, ism.	3	2	3	3	2	2	2	2	3	—	—	2
Vincze Ferencz	3	4	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Vizy Alajos	3	4	3	3	3	3	3	3	3	—	2	2
80. Weidinger József, ism.	3	3	3	3	3	3	3	1	2	—	—	2
Zana Béla, ág. v.	1	4	3	3	3	4	3	1	2	—	—	2
Záborszky István	3	3	3	3	2	3	2	2	3	—	—	1
Zboray Aladár	2	3	2	3	2	3	3	3	3	—	—	2

Tanodát változtattak : Borcza János, Bóvik Károly, Rudnay István.

Magántanulásra tértek : Füzesséry Árpád, Gödl Károly, Vöggenhuber Ferencz.

Kimaradtak : Hölczl Gyula, héb., Karácsony László, h. v., Kállay Bertalan, Kövér Géza,

Némethy Lajos, Vizi Gyula.

Összesen 95.

I. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak							Bendkívüli tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Földrajz	Mennyiségtan	Természettud.	Mértani rajz	Szépíráás	Francia nyelv		Műének
Admeto Géza	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Aujesky Aladár	1	1	1	1	1	1	2	2	—	—	1
Bányász Lajos ág. v. ism.	2	3	3	2	3	3	2	2	—	—	2
Bárdos Oszkár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
5. Bárhodeiszky Gábor	1	2	2	2	2	2	3	3	—	—	2
Boda Gábor ism.	3	3	3	3	3	3	2	3	—	—	2
Brenner Gyula	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Contin Rezső	3	4	4	3	3	3	3	3	—	—	2
Dimszits Sándor, g. k. v.	1	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
10. Dombay Ede	2	2	2	2	3	3	3	2	—	—	1
Eleőd Tibor	3	3	3	2	3	3	3	3	—	—	2
Emey Dezső	1	2	2	2	2	2	3	3	—	—	2
Endrényi Jenő	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Engelhardt Lajos ism.	2	2	3	2	1	1	2	2	—	—	2
15. Exner Kornél	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	1
Éder Hugó	3	3	3	2	3	3	2	2	—	—	1
Ferdinándy Bertalan	2	2	2	2	3	2	2	2	—	—	1
Fleischer Elemér	3	2	2	2	2	1	2	1	—	—	1
Geszner József	2	3	3	3	3	2	3	3	—	—	2
20. Geszner Károly	4	4	4	3	4	3	3	2	—	—	2
Gluzéky István ism.	3	3	3	1	1	2	1	1	—	—	1
Goldstein Dezső, héb.	1	1	1	1	1	1	1	2	—	—	2
Gönczy Béla	1	2	1	1	2	1	2	2	—	3	1
Guszmann Vilmos	3	3	3	3	3	3	3	2	2	—	2
25. Halász Árpád	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	1
Hegedüs Gyula	3	2	2	2	2	2	2	2	—	—	1
Hegyi Lajos	2	2	2	2	2	2	1	1	—	—	1
Hell István	1	2	2	1	2	1	1	2	—	—	1
Hirko László	1	1	1	1	1	1	2	3	—	—	1
30. Horváth Antal	3	3	3	3	3	3	3	2	—	—	1
Horváth Árpád	3	3	3	2	3	3	3	2	—	—	1
Horváth László	3	4	4	3	4	3	3	3	—	—	1
Jankovics Kálmán	3	3	3	2	3	2	2	2	—	—	1
Jánossy Aladár	3	2	2	2	3	3	2	2	3	—	1
35. Jelen József	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	1
Juhász András	3	4	3	3	4	3	2	3	—	—	1
Juhász Béla, h. v.	1	3	3	3	4	3	2	2	—	—	1
Kabelik Antal	1	2	2	1	2	2	1	2	—	—	1
Klimkó László	3	4	3	3	4	3	3	3	—	—	1
40. Knapp Endre	2	3	3	3	3	3	3	3	2	—	1
Korchusz Elemér	3	3	3	2	3	2	3	3	—	—	1
Krajcsovics Sándor	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1

I. osztály.

A tanuló neve	<i>Rendes tantárgyak</i>							<i>Rendkívüli tantárgyak</i>		Magaviselet	
	Hitnan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Földrajz	Mennyiségtan	Természetről	Mértani rajz	Szépirod.	Francia nyelv		Művészet
Kreisel Alajos	3	4	4	3	4	2	1	2	—	—	2
Láng Miklós	3	3	2	2	2	2	2	2	—	—	1
45. Leibold Kálmán, ism.	3	3	3	3	3	3	1	3	—	—	1
Lukovics József	3	3	3	3	3	2	2	2	—	—	2
Macher Otto	3	3	3	3	4	3	1	2	—	—	2
Mahr Károly	3	3	3	3	3	2	2	2	—	—	2
Meitz Elek ism.	3	3	3	3	3	3	2	2	—	—	2
50. Meitz János	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Mezey Imre	1	2	2	1	2	2	2	2	1	—	2
Mértey Gyula	1	2	1	1	2	1	2	2	—	—	1
Minich Károly	2	2	2	2	2	2	1	2	1	—	1
Mustos Gyula	2	3	3	3	4	3	3	3	—	—	2
55. Müller István	2	2	2	2	3	2	3	3	—	—	1
Neszy Ernő	3	2	2	2	2	1	3	2	—	—	1
Neubauer Adolf héb.	1	3	2	3	2	2	2	3	—	—	1
Németh Béla ism.	3	3	3	2	3	2	2	3	—	—	2
Novák József	3	3	2	2	3	2	1	2	—	—	1
60. Oberschall Zoltán ism.	3	3	3	2	3	2	1	1	—	3	2
Pappert Vilmos	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Popper Mihály	1	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Prandtner Béla	3	2	2	3	2	2	2	3	—	—	2
Radich Árpád ism.	2	3	2	3	3	3	3	3	—	—	2
65. Rottenbiller Ödön	2	3	2	2	2	2	3	3	3	—	2
Ruzsicska Ede	1	2	2	3	3	2	2	2	—	—	1
Sax Vincze	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Sánta Gábor	1	2	2	2	2	2	2	2	—	—	1
Schöller Károly	2	1	1	2	2	2	2	3	—	—	2
70. Siklósy Gyula	1	2	2	1	1	2	3	3	—	—	2
Sivó Gyula	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—	2
Stesser János	2	2	2	2	2	2	1	2	—	—	1
Stipek József	3	4	3	3	3	3	1	2	—	—	1
Süssenstein Károly	2	2	2	2	2	2	1	1	—	—	1
75. Szabó Gyula ism.	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1
Szervánszky Imre	1	1	1	1	2	1	3	3	—	—	1
Székessy János	1	2	2	3	3	2	3	3	—	—	1
Tacsácsik Dezső	3	4	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Tánczos Miklós h. v.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1
80. Török Gyula	3	3	3	2	3	2	3	3	—	—	2
Unrein Károly	4	4	4	4	4	4	4	3	—	—	2
Unrein Lajos	3	3	3	3	3	3	4	3	—	—	2
Vadász János ism.	2	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Valla István	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2

I. osztály.

A tanuló neve	Rendes tantárgyak							Bendkívül tantárgyak		Magaviselet	
	Hittan	Latin nyelv	Magyar nyelv	Földrajz	Mennyiségtan	Természettan	Mértani rajz	Szépíráás	Francia nyelv		Műtánek
83. Vásárhelyi Gyula	2	2	2	2	3	3	2	2	—	—	1
Vecsey Károly h. v. . . .	2	4	3	3	3	2	2	2	—	—	1
Velösy Adolf	3	4	3	2	3	3	2	2	—	—	1
Venturini Hugó	4	4	4	3	3	3	1	2	—	—	1
Vincze Jenö ism. . . .	3	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
90. Vittenberg Gyula héb. . .	3	2	2	2	3	3	2	3	—	—	2
Vohl Lajos héb. . . .	3	3	4	3	3	3	2	3	—	—	2
Vondra Károly	3	3	3	2	3	3	1	1	—	—	1
Weisz Izsó héb. . . .	2	3	3	1	2	1	2	3	—	—	1

Beteg: Soha Árpád.

Tanodát változtatott: Herzög Mór héb. Jankovics Ákos ism. Kecskeméthy Gyula, Szigethy Nándor.

Magántanulásra tért: Goldberger Lajos héb. Riffel Gyula, Simoncsics Mátyás.

Kimaradtak: Bagó Rezsö, Beniczky Ferencz, Dembitz Mátyás héb. Fischer Adolf héb. Kecskédy Lajos, Molnár István, Szakály Károly, Zofahl Alfréd.

Meghalt: Fanta Jakab héb.

Összesen: 110.

VII.

A sorozatban használt rövidítések magyarázata.

G. k. v. = görög keleti vallású; ág. v. = ágostai vallású; h. v. = helvét vallású; anglv. = anglikán vallású; héb. = héber; ö. d. = ösztöndíjas; ism. = ismétlő; * = a görög nyelv vagy a rajz tanulása alól fölmentetett.

A tanulmányi előmenetelre nézve

- 1 annyi mint jeles
- 2 " " jó
- 3 " " elégséges
- 4 " " elégtelen

A magaviseletre nézve

- 1 annyi mint jó
- 2 " " szabályszerű
- 3 " " rossz

VIII.

Statistikai kimutatás a tanulókról.

1. A tanulók általános áttekintése.

I. Osz- tály	II. A tanulók száma			III. Vallásuk *						IV. Nyelvi viszonyaik (Minő nyelveket beszélnek?) *					V. Szüleik polgári állása					VI. Elő- menetelők	
	Beira- tott	Elhalt	Elma- radt	róm. kath.	görög keleti	ágost. hitvall. evan- geli- kus	helvét hitvall. evan- geli- kus	angli- kán vall.	héber	ma- gyar	ma- gyar német	ma- gyar német tót	ma- gyar német len- gyel	ma- gyar német szerb	Értel- miségi	Önálló őster- melők (föld- birto- kosok s bér- lők)	Önálló keres- kedők s ipa- rosok	Ma- gán tisztvi- selők	Szemé- lyes szolga- latot tevők s mun- kások	Hala- dók	Ismét- lők
I.	110	1	16	83	1	1	3	—	5	42	49	2	—	—	38	9	31	13	19	101	9
II.	95	—	12	68	—	1	3	—	11	30	51	2	—	—	50	4	34	3	4	90	5
III.	77	—	7	53	—	2	1	—	14	20	50	—	—	—	22	6	24	20	5	73	4
IV.	68	—	3	45	1	1	—	1	17	55	9	—	1	—	26	6	23	6	7	66	2
V.	82	1	5	60	1	1	1	—	13	30	43	2	—	1	31	16	17	7	11	75	7
VI.	45	—	4	28	1	1	—	—	11	10	29	2	—	—	22	5	10	6	2	44	1
VII.	51	—	3	37	1	—	—	—	10	20	27	1	—	—	22	15	9	3	2	50	1
VIII.	35	—	1	25	1	1	1	—	6	10	23	1	—	—	10	8	10	6	1	35	—
Össze- ren	563	2	51	399	6	8	9	1	87	217	281	10	1	1	221	69	158	64	51	534	29

*) E rovatokba csak azok vétettek fel, kik az év végén tanjegyeket kaptak.

2. A tanulmányozás eredményének áttekintése osztályonként.

T a n t á r g y a k	I. osztály.				II. osztály.				III. osztály.				IV. osztály.			
	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen
1. Hittan	25	19	46	3	22	23	38	—	29	29	12	—	31	18	14	—
2. Latin nyelv	11	26	42	14	8	18	34	23	11	13	41	5	8	16	33	6
3. Magyar nyelv	13	28	45	7	9	13	50	11	21	32	16	1	19	28	16	—
4. Német nyelv	—	—	—	—	12	19	46	6	11	11	44	4	21	26	16	—
5. Földrajz	18	32	42	1	17	23	37	6	20	24	24	2	—	—	—	—
6. Történelem	—	—	—	—	—	—	—	—	29	29	10	2	27	19	17	—
7. Mennyiségtan	12	22	50	9	12	15	50	6	11	33	17	9	17	23	21	2
8. Természettan	—	—	—	—	—	—	—	—	31	26	12	3	21	22	19	1
9. Vegytan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	25	14	2
10. Természetrájz	17	32	43	1	14	25	40	4	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Rajz*	22	32	37	2	20	25	34	3	15	17	29	6	21	13	28	1
12. Szépirás*	12	37	44	—	16	20	43	3	—	—	—	—	—	—	—	—

* A 2-ik osztályban 1, a 3-ikban 3 mentes a rajz tanulása alól, a 2-ikban 1 a szépirás alól is mentes

T a n t á r g y a k	V. osztály.				VI. osztály.				VII. osztály.				VIII. osztály.			
	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen	jéles	jó	elégseges	elégtelen
1. Hittan	31	29	16	—	20	9	12	—	36	8	4	—	19	12	3	—
2. Latin nyelv	8	11	44	13	7	17	17	—	7	16	21	4	7	6	21	—
3. Görög nyelv*	16	16	28	13	2	13	20	2	3	24	13	5	6	8	18	—
4. Magyar nyelv	20	19	37	—	14	13	14	—	21	18	9	—	15	14	5	—
5. Német nyelv	6	35	33	2	7	16	17	1	11	24	13	—	13	14	7	—
6. Mennyiségt. földrajz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	18	9	—
7. Történelem	21	29	26	—	16	19	6	—	21	12	14	1	19	9	6	—
8. Mennyiségtan	15	22	36	3	4	14	23	—	7	18	22	1	4	14	16	—
9. Természettan	—	—	—	—	—	—	—	—	17	14	17	—	9	15	10	—
10. Vegytan	—	—	—	—	8	17	15	1	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Természetrájz	20	30	23	3	8	17	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Bölcsészet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	10	8	—

* Az 5-dik osztályban 3, a 6-ikban 3, a 7-ikben 3, a 8-ikban 2 mentes a görög nyelv tanulása alól

3. A tanulók szárazási helyének áttekintése.

L a k h e l y	O s z t á l y								Összesen	L a k h e l y	O s z t á l y								Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.			I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Helybeli	67	57	38	37	30	20	13	8	270	Átvitel	94	82	61	57	70	32	40	25	461
Pest megyei	9	5	4	3	12	3	3	3	42	Sáros megyei	2	—	—	—	—	—	1	1	4
Bács-Bodrog "	2	1	2	—	3	—	2	2	12	Abauj "	1	—	—	—	1	—	—	1	3
Nógrád "	—	1	1	—	1	—	1	2	6	Zemplén "	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Hont "	1	—	—	1	—	—	1	—	3	Bereg "	1	—	—	1	—	—	—	—	2
Esztergom "	—	1	—	—	—	—	—	—	1	Mármaros "	—	1	—	—	—	—	1	—	2
Bars "	—	—	1	1	1	—	—	—	3	Ugocsa "	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Zólyom "	—	—	—	—	1	—	—	—	1	Szatmár "	—	—	1	—	—	—	1	2	4
Liptó "	1	—	—	—	—	1	—	—	2	Szabolcs "	—	2	1	—	—	1	—	—	4
Trencsén "	—	1	—	1	2	—	—	—	4	Bihar "	—	1	1	—	1	—	—	1	4
Nyitra "	—	3	1	2	1	—	—	—	7	Békés "	1	—	—	—	—	—	1	—	2
Pozsony "	—	1	1	1	3	—	2	1	9	Csongrád "	2	3	3	5	4	3	2	—	22
Moson "	—	1	—	—	—	—	—	—	1	Csanád "	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Győr "	—	—	1	—	1	1	1	—	4	Arad "	—	—	1	1	1	—	1	—	4
Komárom "	—	—	1	1	2	—	—	—	4	Krassó "	—	—	1	—	—	2	—	—	3
Fehér "	2	3	5	—	3	—	2	3	18	Temes "	—	1	1	—	—	—	—	1	3
Tolna "	3	1	2	2	1	2	1	1	13	Torontál "	1	—	—	1	1	1	—	—	4
Baranya "	1	—	—	2	—	—	1	—	4	Jász-Kunsági "	1	2	1	—	—	3	3	2	12
Somogy "	1	1	1	2	—	1	3	—	9	Erdélyországi "	1	1	1	—	2	3	1	—	9
Veszprém "	2	—	—	—	—	—	2	1	5	Horvátországi "	—	—	—	1	1	—	—	—	2
Zala "	3	1	1	1	—	—	1	—	7	Szlavoniai "	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Vas "	—	1	—	—	—	—	—	1	2	Ausztriai "	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Heves "	1	3	1	2	6	3	5	2	23	Stajeroszági "	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Borsod "	—	1	—	1	1	1	2	—	6	Csehországi "	2	—	1	—	—	—	—	—	3
Gömör "	1	—	1	—	—	—	—	—	2	Gácsországi "	1	1	1	—	—	—	—	1	4
Szepes "	—	—	—	—	—	—	—	1	1	Belgaországi "	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Torna "	—	—	—	—	—	2	—	—	2	Oláhországi "	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Összesen	94	82	61	57	70	32	40	25	461	Összesen	110	95	77	68	82	45	51	35	563

IX.

Az érettségi vizsgálatok eredményének áttekintete az 1878|9-iki tanév végén.

Jelentkezett	Írásbeli vizsgálatot tett	Szóbeli vizsgálatot tett	Érettnak nyilvánított		Egyetemre szándékozott			Más pályára
			kitüntetéssel	egyszerűen	juridikai	medikai	philosophiai	
33	33	33	4	28	19	8	2	3

X.

Figyelmeztetés.

A jövő 1879—80-ki tanév szeptember hó 1-én veszi kezdetét. Erre a beiratások augusztus hó 29., 30. és 31-én a délelőtti órákban történnek.

A felvétetni kívánó tanuló a felvételre szülei, gyámja vagy ezek megbizottja kíséretében személyesen tartozik az igazgatónál és az illető tanároknál jelentkezni.

A nem helyben lakó szülék vagy gyámok gyermekök vagy gyámoltjok felvételekor alkalmas helyettést tartoznak nevezni, kire a házi felügyeletre nézve jogaikat és kötelességeiket átruházzák, hogy az a gondviselése alá helyezett tanulóra nézve a tanodának fegyelmi s tanulmányi közléseit nevökben elfogadhassa. A szülék vagy gyámok az e részben netán időközben történt változást személyesen vagy írásban tartoznak a gymnasiumi igazgató vagy osztályfőnök tudomására juttatni, míg másrészt a tanári kar jogában áll ott, hol alapos oknál fogva a házi felügyeletet elégtelennek vagy épen károsnak tapasztalja, tanártestületi határozat alapján követelni, hogy a felügyeletben czélszerű változás tétessék.

Az első osztályba szabályszerűen csak oly tanuló léphet, ki a 9. évet betöltötte és 12 évnél nem idősebb, mely körülmény keresztlevél, illetőleg hiteles születési bizonyítvány alapján igazolandó. Tizenkét évnél idősebb fiu felvétele fölött a tanártestület határoz. Ismereteinek mértékére nézve megköveteltetik, hogy a népiskola negyedik osztályának tananyagában kellő jártassággal birjon; ez ismereteit külön fölvételi vizsgálatnál igazolja,

mely az első osztályba lépni kívánók mindenikére nézve kivétel nélkül kötelező.

A felsőbb osztályokba való felvétel a megelőző osztálynak sikeres végeztétől függ, és vagy arról tanuskodó nyilvános iskolai okmányok (Bizonyítvány és Tudósítvány), vagy ezek hiányában külön vizsgálat alapján történik. Ha ez okmányokból (Bizonyítvány és Tudósítvány, mely utóbbi a végzett t a n a n y a g r ó l ad felvilágosítást) az következtethető, hogy a fölvétetni kívánó tanulónak előmenetelét azon osztályban, melybe fölvétetni kíván, alig remélhetni, az illető tanuló fölvételi vizsgálat alá vonatik, s annak eredményéhez képest alsóbb osztályba is soroztathatik.

Oly tanulónak, kik egy tantárgyból nyertek elégtelen osztályzatot és kiket a tanári kar képeseknek tart arra, hogy a szünidő alatt önszormukból pótolhatják mulasztásukat, megadja az engedélyt, hogy a szünidő három utolsó napjának valamelyikén javító vizsgálatra jelentkezzenek. Ezen javító vizsgálatához más tanintézetnél nem bocsáttatnak.

Kik egynél több tantárgyból nyertek elégtelen osztályzatot, az osztály ismétlésére utaltatnak.

Kik a tanév kezdetén kívánnak érettségi vizsgálatához bocsáttatni, legkésőbb szeptember hó 1-én jelentkezzenek.

